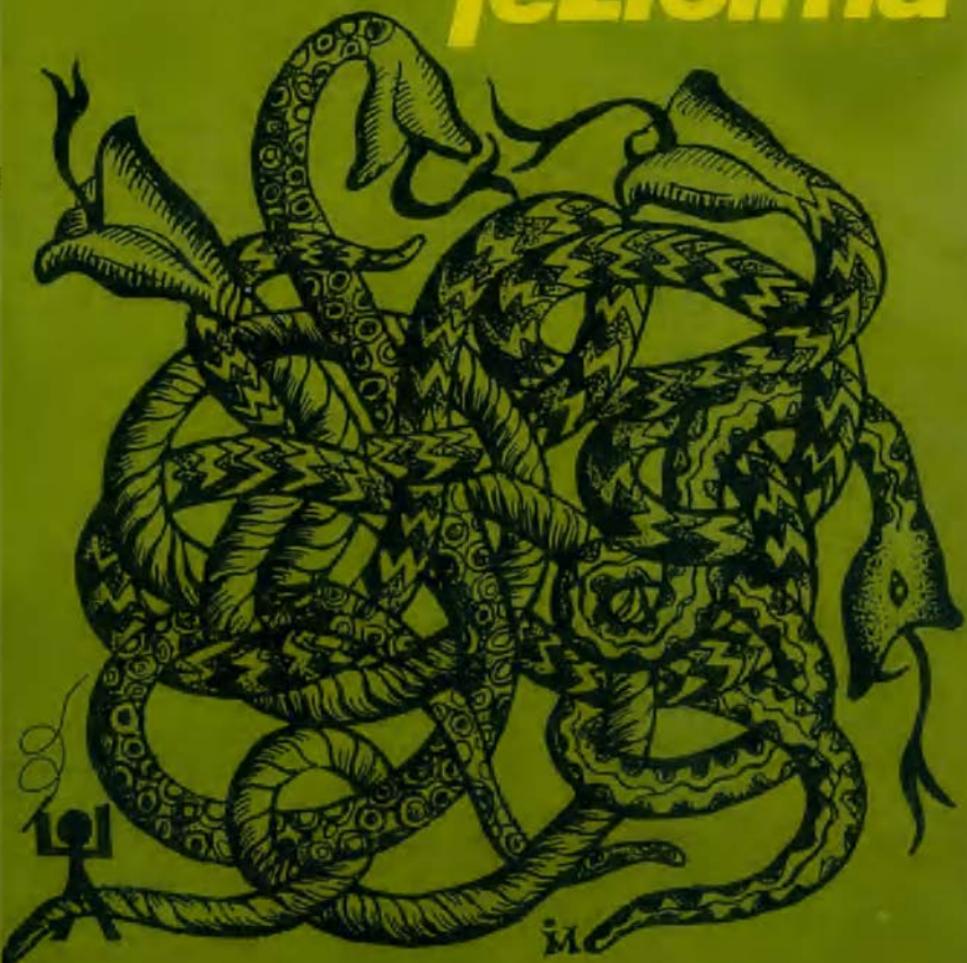

XXEK

**luj-žan kalve
rat među
jezicima**

Luj-Žan Kalve

RAT MEĐU JEZICIMA
Jezičke politike

Prevela s francuskog
Marija Džunić-Drinjaković

BEOGRAD
1995

Naslov originala
Louis-Jean Calvet:
La guerre des langues et les politiques linguistiques
© Payot, 1987

Francuski sociolingvist Luj-Žan Kalve, rođen 1942. godine, poznat je našoj publici zahvaljujući prevodima dve njegove knjige objavljenim u Biblioteci XX vek: *Rolan Bart, Jedno političko gledanje na znak* (1976, prevod Zorana Stojanovića) i *Lingvistika i kolonijalizam. Mala rasprava o glotofagiji* (1981, prevod Jagode Krivokapić). U knjizi *Rat među jezicima* Kalve polazi od uverenja da istorija jezika predstavlja poglavljje istorije društva, odnosno "lingvističku stranu istorije društva". S obzirom na to da je istorija društva dobrim delom istorija nasilja, nasilje prati i istoriju jezika. *Rat među jezicima* je knjiga koja govori o tom nasilju.

Fondacija Soros - Jugoslavija
pomogla je izdavaču da objavi ovaj prevod.

Korice
Ivan Mesner

Recenzenti
Prof. dr Ranko Bugarski
Prof. dr Milorad Radovanović

UVOD

I u diskursu lingvista i u običnom govoru uobičajena je distinkcija kojom se *živi jezici* suprotstavljaju *mrtvim jezicima* i ova dva prideva, *živi* i *mrtvi*, ovako upotrebljena, metaforički nagoveštavaju da postoji nekakav *život jezika*, kao što je to, uostalom, istaknuto kroz naslove mnogih dela nakon što je V. Vitni /W.Whitney/ objavio *Život i razvitak jezika /The Life and Growth of Language/*. Ovi naslovi navodili su na zaključak da se jezici rađaju, žive i umiru kao živi organizmi, kao biološka tela. Ali, možda zbog toga što su se nalazila na počecima unutrašnje lingvistike, strukturalizma, ova dela su pokretače tog života jezika najčešće tražila samo unutar samog jezika.

Ne priklanjajući se previše ovim biološkim metaforama možemo, međutim, da konstatujemo da su se jezici od vajkada preobražavali (tako govorimo o *starofrancuskom*, *staronemačkom*, *klasičnom arapskom* itd.), da su neki jezici apsorbovali druge jezike (Francuzi danas govore latinski, ali latinski koji je star dvadeset vekova, kojeg je obeležio germanski supstrat, govor "naših predaka Gala"), da su se neki jezici stopili (kao francuski i saksonski iz kojih

je nastao engleski) i, najzad, da su neki jezici nestali ili su na putu da nestanu.

Ovi preobražaji, kojih su svi iole obrazovani ljudi više ili manje svesni, nisu u pravom smislu reči jezički fenomeni: ukoliko ih takvima smatramo, neminovno ih nećemo razumeti. Oni su jezički odraz dubljih društvenih kretanja. Tako o ekspanziji latinskog u Evropi ili arapskog u Magrebu možemo, naravno, da raspravljamo isključivo u kategorijama unutrašnje lingvistike, ali po cenu velikog gubitka informacija. Fonetski zakoni nam, na primer, objašnjavaju da se latinsko naglašeno o u italijanskom redovno diftonguje u *uo*, u španskom u *ue*, a u francuskom daje *ou* (da bi bilo jednostavnije, ovde koristim klasično alfabetko označavanje): *foco* u latinskom, *fuoco* u italijanskom, *fuego* u španskom i *feu* u francuskom... A ako ovaj primer pomnožimo sa hiljadu možemo da steknemo određenu predstavu o fonetskim preobražajima ovih jezika. Međutim, ovako ostajemo na površini stvari, vidimo samo formu promene, a ne i njene duboke društvene korene. To je očigledno mnogo jasnije kada je reč o semantičkim ili leksičkim promenama. Na primer, kada Antoan Meje /Antoine Meillet/, francuski lingvista koji je nesumnjivo imao najizoštrenije osećanje za odnos između jezika i društva, proučava na koji način je značenje latinske reči *captivus*, "zarobljenik", moglo da se promeni u značenje "jadan, loš", on ističe značaj paradigmi u očuvanju značenja reči, kao i činjenicu da reči istrgnute iz svoje paradigmе (ili, bolje rečeno, reči istog korena) stižu mnogo veću slobodu i lakše evoluiraju.

"U latinskom je reč *captivus*, "zarobljenik", bila tesno vezana za *capere*, "uhvatiti", *captus*, "uhvaćen" itd., te

značenje "zarobljen" kasnije nije moglo da se izgubi iz vi-da; ali, *capere* je delimično nestalo a delimično preživelo sa posebnim značenjima i u romanskim jezicima se pojam "uhvatiti" izražava pomoću predstavnika glagola *prehendere*: otuda je reč *captivus* bila potpuno prepustena delo-vanju spoljašnjih činilaca, te dobija značenje "jadan, loš" - u italijanskom *cattivo*, u francuskom *chétif* (Kako reči menjaju značenje /Comment les mots changent de sens/, u L' année sociologique, 1905-1906).

Ako je tačno da je reč *captivus* bila semantički čvrsto povezana sa paradigmom glagola *capere*, ova unutrašnja analiza ne objašnjava zašto je ova reč, oslobođena tih spo-na, evoluirala ka ovom posebnom značenju, a ne ka ne-kom drugom: ona nam pokazuje šta je omogućilo ovu pro-menu, ali nam ne kazuje zašto se ona odvijala u ovom pravcu a ne u nekom drugom. Sasvim je izvesno da zaro-bljenik može da se posmatra sa dve tačke gledišta: postoji zarobljenik koga smo mi uhvatili, neprijatelj koga smo za-robili i njega mrzimo, smatramo ga zlim, rđavim, i postoji zarobljenik koji je to postao jer je neprijatelj uhvatio ne-kog od naših, a njega smatramo jadnim, nesrećnim. Oda-tle dva značenja ove reči, od kojih svako ponaosob svedo-či o različitoj upotrebi, denotirajući isti status (status zaro-bljenika), ali konotirajući jednu relaciju različitu od tog statusa. Semantička evolucija ove reči sastojala se u prela-sku iz konotiranog u denotirano. Vidimo da ovo obja-šnjenje, koje dopunjuje prethodno, uzima u obzir elemen-te društvene prakse, spoljašnje lingvistike i tako omogućuje da se ova promena objasni kroz naizmenično smenji-vanje analize jezika i analize društva.

Jedno poređenje bolje će objasniti prirodu odnosa između unutrašnje i spoljašnje tačke gledišta. Na pitanje *ka-ko se i zašto brod održava na površini vode i plovi?* može se, naravno, odgovoriti u kategorijama Arhimedovog zakona, hidrostatike i hidrodinamike, snage vetrova ili motora sa unutrašnjim sagorevanjem, itd. Ali, u tome ćemo naći samo delimični odgovor, jer ovo pitanje ne može da se razdvoji od jednog drugog pitanja: *Zašto je čovek u određenom trenutku svoje istorije imao potrebu da izmisli brod? Šta je pomorski saobraćaj doneo društvu? Kakav je bio njegov uticaj na istraživanje, trgovinu, rat?* A onda ćemo videti da se istorija broda ne može odvojiti od istorije njegove upotrebe, da postoji dijalektički odnos između jedne i druge.

S jezikom je isto tako. Opisujući ga sa jednog stroga unutrašnjeg stanovišta, opisujemo kôd, strukturu koja se može uporediti sa brodom privezanim za obalu ili na navoru. Ali isto onako kako je brod vezan za istoriju ljudi, jezik je izravno u svetu i lingvistika to mora da prikaže.

Ako istorija jezika postoji, ona, dakle, predstavlja jedno poglavlje istorije društava ili, bolje rečeno, *jezičku stranu istorije društava*. I, ukoliko smatramo, što i nije mnogo originalno, da je nasilje mnogo toga porodilo u istoriji, onda to nasilje deluje i na istoriju jezika. Upravo u tom smislu treba shvatiti naslov ove knjige, *Rat među jezicima*, a videćemo na primerima iz Grčke, Turske, Indije ili Norveške da on nimalo nije metaforičan.

Počećemo, dakle, razmatranjem porekla ovog konflikta (prvi deo). Savremena lingvistika je sebe izgradila na jednom odbijanju, odbijanju da se uzmu u razmatranje problemi koje postavlja pitanje porekla jezika. Međutim,

to detinjstvo ljudske komunikacije, o kojem malo toga znamo, očigledno je značajno, a istovremeno legitimno spada u domen lingvistike. Bez i najmanje pretenzije da u potpunosti rasvetlim ovo pitanje, osmolio sam se, dakle, da u uvodu ove knjige iznesem neke hipoteze, s obzirom da one mogu da nam pomognu da razumemo genezu našeg predmeta. Naime, ako postoji *rat među jezicima*, to je upravo zbog toga što postoji mnogojezičnost: svet koji bi imao samo jedan jezik ne bi znao za tu vrstu konflikta: odatle potiče pacifistička iluzija na koju ćemo se vratiti, a koja je neke navela da stvaraju veštačke jezike kao što je esperanto. Ta mnogojezičnost koju hrišćanska mitologija vremenski vezuje za Vavilon i analizira kao određenu kaznu ima, naravno, svoju praistoriju, maglovitu i nepotvrđenu, u kojoj ćemo ipak tražiti elemente koji mogu da objasne našu istoriju.

Zatim ćemo, na temelju izvesnog broja istraživanja koja sam obavio ili kojima sam rukovodio, preći na analizu velikih ekspanzivnih kretanja i njihovog uticaja na restrikтивno.* Taj deo, koji sačinjava drugu trećinu knjige (Bojno polje) predstavlja, dakle, proučavanje rata među jezicima *in vivo*, onakvog kakvog ga sagovornici već vekovima vode na terenu. Tu ćemo pokazati kako se i zašto istorija ljudi može tumačiti kroz istoriju njihovih jezika, kako se njihovi konflicti ispoljavaju na jezičkom planu.

Najzad ćemo pristupiti kritičkom proučavanju jedne discipline koja je od pre tridesetak godina u modi, a to je

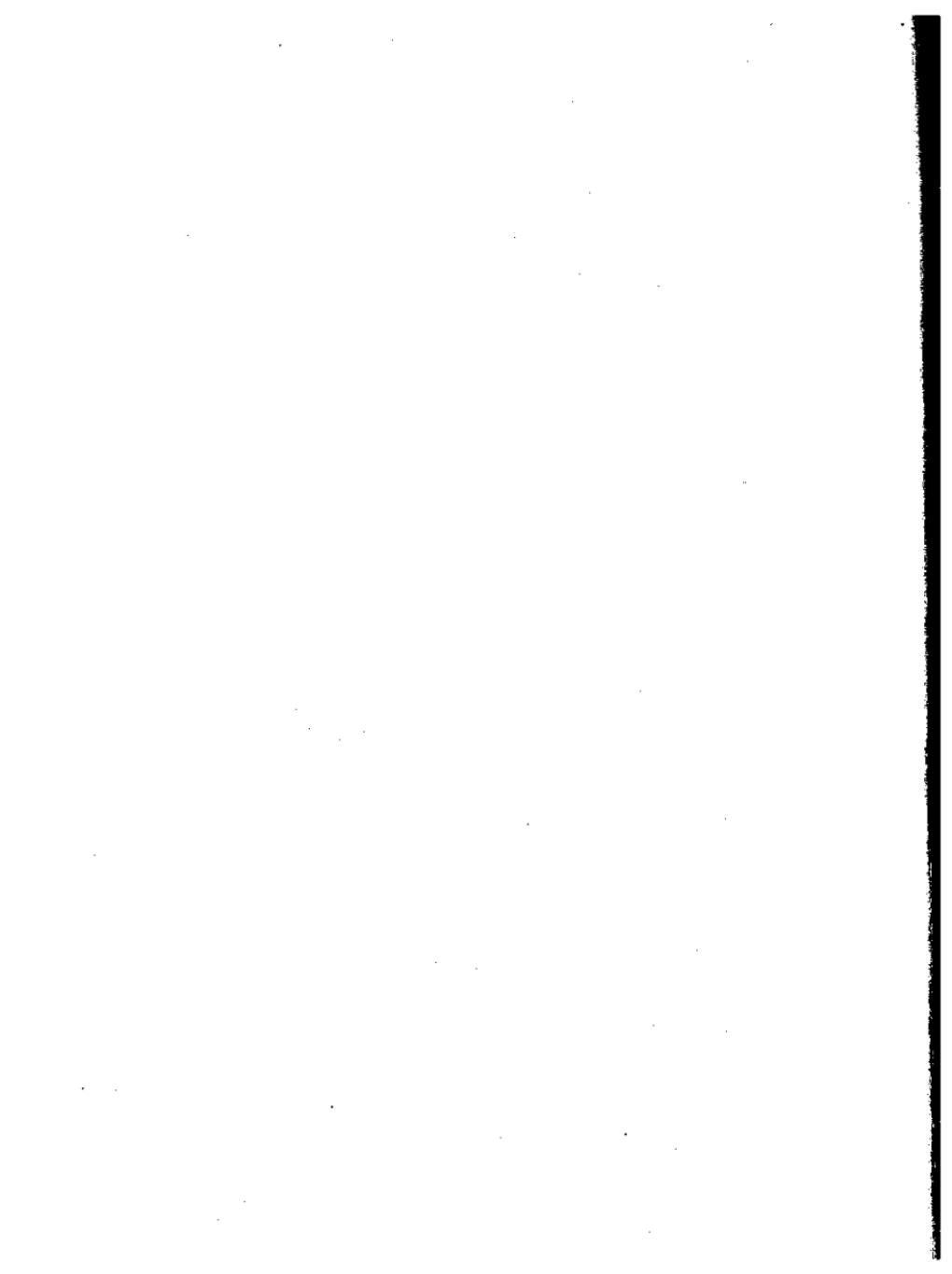
* O terminima "ekspanzivno" (u originalu: *véhiculaire*) i "restriktivno" (u originalu: *grégaire*) videti na početku V glave.
Prim. prev.

jezičko planiranje. Ovaj treći deo knjige (U štabovima) predstavlja analizu *in vitro* ovog rata među jezicima, onakvog kakvog ga vode stručnjaci za planiranje, terminološke komisije, akademije, ukratko - "štabovi".

Naime, mada su narodi i njihovi jezici oduvek bivali u velikim sukobima, čovek danas pokušava da u tom domenu interveniše direktno, "laboratorijski". A odnosi između *in vitro* i *in vivo* omogućice nam da odredimo uloge ovog jezičkog planiranja, njegove ciljeve i njegovo prilagođavanje društvenoj praksi.

Prvi deo

POREKLO SUKOBA

I

PITANJE POREKLA

Životinje ne govore zato što nemaju šta da kažu. Ovu prvu rečenicu u vidu dosetke pogrešnom, naravno, čini njena aproksimativnost. Ako je, naime, očigledno da životinje ne govore, one ponekad komuniciraju, premda je sadržaj te komunikacije, prema onome što mi o tome znamo, usko ograničen. Među brojnim studijama posvećenim komunikaciji među životinjama najčešće su isticana dva primera: ples pčela¹ i sposobnost šimpanze da nauči nekoliko znakova.² Treba ovde istaći da ova dva primera, najpoznatija kada je reč o ovom predmetu, ne treba postavljati u istu ravan pošto je ples pčela koji je opisao fon Friš /von Frisch/ endogeni sistem, to jest sistem koji su pčele same stvorile, koji im omogućuje da signaliziraju da se plen nalazi u određenom pravcu i na određenoj razdaljini, dok su znakovi kod šimpanze egzogeni: njima ih je naučio

¹ Videti, na primer: K. von Frisch, "Decoding the Language of the Bee", *Science*, br. 185, 1974.

² Ovo pitanje razmatraju Roger Fouts i Randall Rigby u: "Man-Chimpanzee Communication", *How Animals Communicate*, Thomas Sebeok ed., Bloomington, 1976.

čovek da bi se saopštavali sadržaji koje je čovek stvorio. I, premda upada u oči da obazriva fon Frišove navodnice iz njegovih prvih tekstova (u članku na nemačkom iz 1923. godine, *Über die "Sprache" der Bienen*, reč jezik, *Sprache*, stavljena je među navodnice) docnije nestaju (1974. godine, na primer, u članku na engleskom jeziku, *Decoding the Language of the Bee*), iz toga ne treba zaključivati da postoji tesni paraleлизам између semiološkog poнашања човека и понашања животinja. Što nikako ne znači da šimpanza, na primer, nije u stanju da "komunicira" (proučavanja koja se u vezi sa tim obavljaju otkrila su i dalje će otkrivati zanimljive stvari), već jednostavno sledeće: животинске vrste, u koje ćemo svakako ubrojati i čoveka, razvile su različita sredstva "komunikacije" koja su direktno povezana sa onim što one imaju da saopštite. Pčele, na primer, svojim plesom označavaju u kojem se pravcu i na kojoj razdaljini nalazi hrana koju su otkrile, možda i koliki je sadržaj šećera u njoj: razdaljina se označava brzinom izvedenih figura, a pravac uglom tih figura u obliku osmice. Tako će pčela izvesti desetak osmica za petnaest sekundi da bi signalizirala da se plen nalazi na udaljenosti od 100 metara, sedam figura za petnaest sekundi ako je plen udaljen 200 metara, dve ako je na udaljenosti od 6 km, dok nagnutost figura u odnosu na horizontalu pokazuje ugao pod kojim pada sunce na mestu gde se nalazi plen.

To može da nam izgleda zadivljujuće, naročito ako uporedimo težinu i obim mozga pčele sa težinom i obimom ljudskog mozga i obrnuto, to može da na nas ne ostavi naročiti utisak. Ali, pitanje nije u tome: to nije ni zadivljujuće ni beznačajno, to jeste. Pčela je naprsto usa-

vršila jedan sistem koji odgovara njenim potrebama. Ona ne govori ni o filozofiji ni o politici, ona saopštava jedan podatak koji je neophodan za njen opstanak. Najbolje je da ovde navedem zaključak jednog čuvenog članka Emila Benvenista /Emile Benveniste/:

“Sva ova zapažanja ukazuju na suštinsku razliku između postupaka opštenja otkrivenih kod pčela i našeg jezika. Ta razlika je sažeta u terminu koji mi se čini najpodesnijim za definisanje načina opštenja koji koriste pčele; to nije određeni jezik, to je jedan kôd signala. Sva njegova obeležja proističu iz toga: postojanost sadržaja, nepromenljivost poruke, odnos prema samo jednoj situaciji, neraščlanjiva priroda iskaza...”³.

A to me vraća na rečenicu kojom počinje ovo poglavlje, neznatno izmenjenu: životinja nema bogzna šta da kaže. Ali, nekoliko redaka dalje, Benvenist dodaje:

“Ipak je indikativno da je ovaj kôd, jedini oblik “jezika” koji smo do sada mogli da otkrijemo kod životinja, svojstven insektima koji žive u društvu. Tako je upravo društvo uslov jezika”.

Ovim se naglasak stavlja na jedno temeljno svojstvo jezika, na njegov društveni karakter.

Postaje jasno, naime, da ovaj kratak izlet u domen zoosemantike i etologije ima za cilj samo da postavi jedno načelo kojim ćemo se rukovoditi u celom ovom poglavljju: postoji tesan odnos između potreba za komunikacijom jedne grupe (da upotrebimo jedan oveštali izraz, onoga što ona ima da kaže) i sredstva komunikacije koje sebi proizvodi (načina na koji kazuje). Nema razloga da na

³ E. Benveniste, “Communication animale et langage humain”, *Diogène I*, 1952, preštampan u *Problèmes de linguistique générale*, Pariz, Gallimard 1966. Ovaj citat nalazi se na 62. strani toga dela.

tom planu posebno izdvajamo ljudsku vrstu, da je smatramo različitom od drugih životinjskih vrsta: dakle, stanovite za koje ćemo se opredeliti da bismo razmatrali pitanje začetaka ljudske komunikacije biće posmatranje komunikacije kao društvene činjenice.

Kada je 1866. godine osnovano Parisko lingvističko društvo, članom 2 njegovog statuta ustanovljuje se da "Društvo ne prihvata nijedno saopštenje koje se odnosi bilo na poreklo ljudskog jezika, bilo na stvaranje jednog univerzalnog jezika": to znači da su prvo i poslednje poglavlje ove knjige, po mišljenju ovog Društva, van zakona... Potpuno nam je jasno kakvi su mogli biti razlozi za jedan ovakav tabu u vreme kada je lingvistika pokušavala da postane nauka: strah od metafizike, šarlatanstva, itd. Smatram, međutim, da poštovani osnivači PLD nisu bili u pravu, jer lingvistima ne bi smelo da bude strano ništa od onoga što se odnosi na lingvistiku, a pitanje porekla, pitanje zašto i kako je nastao jezik, s punim pravom nas se tiče.

Prvi lingvista koji se pobunio protiv ovog tabua nesumnjivo je Oto Jespersen /Otto Jespersen/, koji je početkom dvadesetih godina otvoreno rekao da ova pitanja "ne smiju da ostanu isključivo stvar diletanata, zbog toga što mogu naučno da se proučavaju"⁴.

Jespersen, koji je pokazao izvesnu odvažnost za to doba, posvećuje ovom problemu jedno poglavlje svoje knjige. Započinje tvrdnjom da je najgori način postavljanja ovog problema zapitati se: "kako je mogućno da ljudi ili

⁴ O. Jespersen, *Nature, évolution et origines du langage*, Pariz, Payot, 1976, str. 95.

čovekolika bića, do tada bez sposobnosti govora, steknu tu sposobnost i govor prevore u prenosnik svoje misli?”⁵ Po njegovom mišljenju, moguća su tri pristupa da bi se razvilo induktivno rasuđivanje. Kao prvo, dečji jezik, ako se slažemo da razvoj ili usvajanje jezika kod deteta svedoči o čovekovoj jezičkoj istoriji. Zatim, jezik primitivnih naroda za koji se smatra da može da pokaže kako je jezik nekada izgledao. Najzad, istorija jezika, za koju mi se čini da predstavlja najlakši put kojim možemo da se, korak po korak, vraćamo kroz evoluciju do samih početaka.

Tačno je da tendencija, zajednička i dečjem jeziku i istoriji jezika, da se ono što je nepravilno sistematski prenačava u pravilno, može da nam razmišljanja usmeri u nekoliko pravaca; ona nam omogućuje da u isti mah postavimo određeni istorijski zakon i da ga projektujemo u prošlost. Taj zakon je jednostavan: jezici sistematski teže ka saobražavanju sa pravilnim i pojednostavljinjanju.

Sa ove tačke gledišta treba srušiti mit o “lepim” starim jezicima, latinskom, grčkom, hebrejskom ili klasičnom arapskom, koji su sa svojim deklinacijama i svojim nepravilnostima u stvari spomenici komplikovanosti; dobro vidimo, u starofrancuskom ili staroengleskom, na primer, kako se broj padeža u deklinacijama postepeno smanjuje u korist jednog čvrstog sintaksičkog poretku i predloga, ukratko, kako se jezik “pojednostavljuje”, naprsto rečeno, kako se sistematizuje. Ako taj zakon projektujemo u prošlost mogli bismo, dakle, da formulišemo prvu istorijsku hipotezu prema kojoj prvi kôdovi nisu imali nikakvu pravilnost: u stvari, to i nisu bili kôdovi, već nomenklatu-

⁵ Nav. delo, str. 399.

re. To znači da jezici tokom istorije nisu postajali komplikovaniji, kao što tvrde neke rasističke teorije ("primitivni", ograničeni itd. jezici, koji su postajali istančaniji sa postepenim razvojem kultura), da oni nisu postajali ni sve jednostavniji, već da su se kodifikovali: kôdovi su stvorenii na temelju embrionarne komunikacije, te problem koji se pred nama postavlja jeste da saznamo kako se je javio taj zametak komunikacije i istovremeno kako je ostvarena ta kodifikacija.

Može se, naravno, pomicljati na slučaj (određen krik ili pokret primljen je na određen način, njegovo ponavljanje izaziva isto ponašanje te se on, malo po malo, usvaja sa tim "značenjem"...), ili na nužnost (neke novonastale društvene aktivnosti čine nužnim određeno sredstvo komunikacije); uostalom, ova dva pravca razmišljanja nisu protivurečna, kao što ćemo kasnije videti. Ali, ovde ćemo se za prvo vreme čuvati od građenja teorija, radije se opredeljujući za razmatranje dokumenata kojima raspolažemo.

Koja su to dokumenta?

Ona, očigledno, nisu lingvistička: prvi jezici nisu bili pisani, dakle, za sobom nisu ostavili traga. Ali, zato na raspolaganju imamo fosile i predmete na kojima su izrasle dve nauke kojima možemo da se obratimo: kraniologija i praistorija.

Godine 1861. hirurg Pjer-Pol Broka /Pierre-Paul Broca/ dokazuje da izvesna moždana oštećenja dovode do gubljenja moći govora, a centar za govor on locira u trećoj levoj moždanoj vijuzi. U međuvremenu smo znatno napredovali u poznavanju moždane topografije te stručnjaci prave razliku između afazije (nesposobnost realizacije

glasova), koja je povezana sa poremećajima u moždanoj zoni 44, verbalne gluvoće (nesposobnost prepoznavanja glasova) koja je povezana sa poremećajima u zonama 41 i 42, agrafije (nesposobnost pisanja), povezane sa oštećenjima donjeg frontalnog dela, zone 9, i aleksije (nesposobnost čitanja) povezane sa oštećenjima preokcipitalne vizuelne aree 19. Ovi stručni detalji sami po sebi čitaocu bez sumnje ne znače mnogo, ali ono što je ovde važno jeste da je proučavanje fosilnih lobanja pokazalo dve stvari koje nas se neposredno tiču:

- S jedne strane, da je razvoj ovih moždanih zona neposredno povezan sa uspravnim držanjem dvonošca.

- S druge strane, da se paralelno sa ovakvim razvojem javlja manuelna aktivnost.

To znači da postoji tesna veza između ruke i lica, da su se mimika, govor i manuelna spretnost razvijali istovremeno. Osim toga, analiza fosilnih lobanja pokazala nam je da je mozak antroposa imao ljudske dimenzije i da su australantrop, sinantrop ili Neandertalac mogli da govore. Kao što je istakao Leroa-Guran /Leroi-Gourhan/:

"Uspravnom držanju i slobodnoj ruci, dakle, lobanji čiji se srednji svod znatno ističe, može da odgovara samo mozak koji već ima ono što je potrebno za čin govora, te smatram da se može zaključiti da fizička sposobnost organizovanja glasova i pokreta postoji još kod prvog antroposa za koga mi znamo"⁶.

Ali, između "fizičke sposobnosti" komuniciranja i primene te sposobnosti zjapi ponor: kraniologija nam pokazuje od kada je čovek mogao da govori, ona nam nikako ne kazuje od kada je i kako počeo da govori.

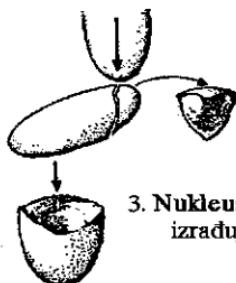
⁶ *Le geste et la parole*, tom 1, str. 127.

Ako smo se ovde usudili da zađemo na teren odredene paleontologije jezika, to nije zato da bismo pokušali da rekonstruišemo formu praistorijskih jezika, njihovu fonologiju ili, na primer, sintaksu (ne možemo - još? - da ove jezike rekonstruišemo onako kako je to u prošlom veku učinjeno sa indoevropskim), već da bismo pokušali da shvatimo ono što na počecima lingvistike pripada društvenom planu. Vratimo se, naime, na tu danas opšte priznatu povezanost između manuelne aktivnosti i jezika, između ruke i lica: ona nam dozvoljava da se odvažimo na nekoliko hipoteza na temelju praistorijskih tragova kojima raspolaćemo, posebno onih koji, kao oruđa ili urezani znaci, svedoče o manuelnoj sposobnosti antroposa. Ako su komunikacija i oruđe dva prva čovekova obeležja, i ako se ova dva obeležja pojavljuju istovremeno, a neurološki su povezana, onda možemo da kažemo da čovek **komunicira** kao što koristi ruku, a pitanje "kako je čovek govorio?" postaje isto što i pitanje "šta je čovek umeo da radi sa svojih deset prstiju?", s tom razlikom što za odgovor na ovo drugo pitanje neke elemente nalazimo u industriji kamena i izradi urezanih znakova.

Period koji nas interesuje obuhvata mlađi kvartar (pleistocen u geologiji), između *čoveka iz Piltvana* i *Kromanjonca*, što znači *šelsku* i *magdalensku epohu*. Po svemu sudeći, Kromanjonac je govorio, ili je barem raspolagao nekim sredstvom komunikacije, ali od kada? Razmotrimo, samo zato da bismo raščistili pojmove, sledeću hronološku tabelu.

ERE	PERIODI	ČOVEK	FAUNA	ORUĐE	
stariji kvartar (mladi pliocen)			mastodont nosorog nilski konj		
mladi kvartar (pleistocen)	šelski ašelski mustijerski orinjački solitrejski magdalenski	P A L E O L I T	iz Piltdauna iz Mauera Neandertalac Kromanjonac	nosorog mamut severni jelen	šopersi (40 cm) dvostrano tesani kamen (2 m) - II - (5m) odljušci dobijeni iz nukleusa (10m) mikroliti (50m)
holocen	azilski		današnje rase	(100 m)	

1. Šoper:
samo jedan pokret

2. Dvostrano tesani kamen:
više tačaka udara

3. Nukleus, pomoću kojeg se izrađuju oruda

(prema A. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, str. 131 i 144)

U desnoj koloni dat je naziv vrste tesanog kamenja koji srećemo u različitim epohama paleolita: prvo bitno su to bili šopersi, dobijeni samo pomoću jednog pokreta, jednog udara, zatim dvostrano tesani kamen, koji pokazuje više tačaka udara. Zatim vidimo preokret u tehnici dobijanja oruda: nukleus koji se u početku koristio kao oruđe postaje sredstvo za izradu oruđa od kojeg se dobijaju odljusci.

Dobar način da se ova evolucija izrazi u brojkama jeste da se izmeri dužina sečiva koja je po kilogramu tesanog kamenja dobijana u različitim epohama: vidimo da je u doba prvih šopersa čovek iz Piltdauna po kilogramu kamenja dobijao 40 cm korisnog sečiva, dok će Kromanjonac iz iste količine kamenja dobijati 50 m korisnog sečiva. Nadovežimo na to saznanja kojima raspolažemo o nastajanju grafičkih predstava u paleolitu:

era	period	predstave na predmetima	umetnost na zidovima pećina	aktivnosti
	mustijerski oko 35.000 p.n.e.	geometrijske figure na kosti ili na kamenu		
	orinjački 30.000 p.n.e. stil I 22.000 p.n.e.	prve životinjske glave		
mladi kvar-tar	solitrejski 22.000 p.n.e. stil II 15.000 p.n.e. stil III 13.000 p.n.e.	cele životinje ženske statuete	osvetljeni delovi pećina: La Grez, Gargas... u dubini pećina: Lasko, Altamira	lovačka i sakupljačka privreda
	magdalenski 13.000 p.n.e. stil IV 9.000 p.n.e.	ukrašena kopљa i harpuni, kosti i rogovi severnog jelena	Kap Blan, La Madlen, Arsi-sir-Kir	poljoprivreda i stočarstvo

Najstarije grafičke predstave, urezi na kostima, nisu, dakle, kao što bi se moglo pomisliti, naivni pokušaji da se predstavi svet koji nas okružuje; pre bi se moglo reći da su to apstraktni simboli u kojima je, kako neki smatraju, predstavljen određeni ritam. Zatim nastaju životinjske glave, koje su obično povezane sa seksualnim simbolima (to je stil I, između 30.000 p.n.e. i 22.000 p.n.e.), onda cele životinje (stil II), kompozicije koje u grupe povezuju bika i konja ili bizona i konja (stil III) i najzad, životinje u nizu, stada konja (stil IV).

Svi ovi podaci, ma kako bili dragoceni, slabo nam pomazu da načinimo pomak. Naime, ako sledimo pretpostavku o tesnoj povezanosti ruke i lica, manuelne spretnosti i komunikacije, mogli bismo da postavimo tezu o određenom "jeziku" šopera, o određenom "jeziku" dvostrano obrađenog kamena itd., isto kao što bismo mogli da zamilimo određeni paralelizam između grafičke evolucije koja se odvija od izdvojeno predstavljenih životinja (orinjačkih) do više životinja u nizu (magdalenskih) i jezičke evolucije koja se odvija od pojedinačnog znaka do rečenice... Na temelju toga mogli bismo da kažemo da se znak pojavljuje oko 35.000 p.n.e., a da se rečenica obrazuje oko 10.000 p.n.e. Očito nije moguće tvrditi da su ove pretpostavke netačne: kako bismo to mogli da znamo? Ali je jasno da su one u isti mah i privlačne zbog svoje jednostavnosti (što predstavlja koliko kvalitet toliko i manu) i podložne kritici zbog svog mehanicističkog aspekta.

U stvari, praistorijski čovek, onakav kakvog ga možemo opisati na osnovu onoga što je rečeno na prethodnim stranicama, samo je određeni način izrade oruđa i grafičkih predstava, a ova definicija je isuviše štura da bi nam

omogućila da načinimo veći pomak u analizi načina na koji je mogao da komunicira. Ovde nam nedostaje jedna važna dimenzija koja se odnosi na komunikaciju: kako je praistorijski čovek živeo u grupi, kako se hranio, ukratko, kakva je bila njegova društvena organizacija?

Iz onoga što smo izložili na prethodnim stranicama može se shvatiti da mi predlažemo da se poreklo jezika traži na preseku dve ose: biološke ose (u kom trenutku evolucije morfologija lobanje i mozga omogućuje nastajanje funkcije jezika, sposobnosti komuniciranja?) i sociološke ose (u kom trenutku evolucije društvenih odnosa ona čini neophodnim određeni oblik komunikacije?). To znači da naspram sposobnosti komuniciranja koja je određena cervikalnom geografijom, oblikom mozga, i čije vreme nastajanja možemo da utvrđimo zahvaljujući fosilnim lobanjama, postoje društvene aktivnosti koje ćemo zvati proizvođačima jezika, aktivnosti koje su učinile neophodnom komunikaciju: evolucija lobanje, zuba, lica, omogućila je jezik, ali su društveni odnosi ti koji su ga porodili.

Treba da se ovde vratimo na jedno poglavlje *Dijalektike prirode*⁷, u kojem Engels iznosi mišljenje da ruka nije samo organ rada (to jest ono što svojim pojavljivanjem omogućuje rad), već da je i ona sama proizvod rada (to jest ono što se javlja kao nužnost koju stvara određena radna potreba): izgleda da je dvonožac u formiranju stigao do određenog trenutka svoje evolucije kada mu je posta-

⁷ "Uloga rada u pretvaranju majmuna u čoveka", tekst nesumnjivo napisan 1876. Videti *Marxisme et linguistique*, Pariz, Payot, 1977.

la potrebna ruka. Ali, piše Engels, "ruka nije bila sama". Čarls Darvin /Charles Darwin/ u prvom poglavljju svog dela *O poreklu vrsta* definiše ono što on naziva "varijacija-ma po korelaciji": bele mačke koje imaju plave oči su gluve, papkari imaju višestruki želudac itd.

Engels iz toga zaključuje da evolucija ruke mora da je po korelaciji proizvela druge varijacije. Nadasve je rad, nastavlja on, koji se polako pojavljuje i menja odnos prema prirodi, stvorio jednu drugu potrebu: "ljudi" su u jednom trenutku osetili potrebu da nešto kažu jedni drugima i u tom trenutku im je postala potrebna komunikacija. Napomenućemo ovde da autor nije ništa znao o radovima Broke, koji se nigde ne navodi u dugoj prepisci između Marks-a i Engels-a⁸, ali koji drugim putevima dolazi do istih zaključaka.

Dakle, imamo dve vrste mogućih odgovora na pitanje postanka jezika. Odgovor koji nudi Engels sastojao bi se u tvrdnji da je čovek počeo da govori kada je na društvenom planu osetio potrebu da komunicira. Drugi odgovor, na liniji Brokinih radova, sastojao bi se u tvrdnji da je čovek počeo da govori onda kada mu je to omogućila njegova cervikalna geografija. Ali, ova dva pristupa ne samo da se prilično lako spajaju u jednoj darvinovskoj viziji varijacija po korelaciji (ruka, lice), nego uopšte nisu antinomijski i savršeno se upotpunjuju.

Vratimo se, dakle, na problem društvene organizacije praistorijskog čoveka. Treba najpre istaći tu očiglednu

⁸ Nasuprot tome, Darvin se često citira. Posebno u jednom pismu koje je Marks pisao Engelsu 19. decembra 1860. u vezi sa *Poreklom vrsta*. "Uprkos tipično engleskoj neistančanosti, upravo ova knjiga sadrži prirodnu osnovu naše teorije".

činjenicu da je veličina jedne grupe uvek zavisila od količine hrane koja se može naći na teritoriji koju ona nastanjuje i od načina na koji je eksploatiše. Lov, kao i sakupljanje plodova, postoje još u mustijerskoj eposi (oko 35.000 p.n.e.) i oni će ostati glavne aktivnosti sve do kraja paleolita, kada će nastati stočarstvo i poljoprivreda. Dakle, postanak jezika treba da nastojimo da razumemo upravo unutar ove društvene aktivnosti, na nivou jedinica opstanka organizovanih po principu samodovoljnosti, kao i na nivou kontakata između različitih jedinica opstanka.

Može se pretpostaviti da se embrionarni jezik, gestualni i/ili usmeni, stabilizovao u okviru grupe, obrazujući neku vrstu proto-kôda svojstvenog jedinicama opstanka, proto-kôda koji se potom verovatno suočio sa drugim proto-kodovima koje koriste druge grupe, možda sa nekom vrstom mnogojezičnosti (ili plurikodizma): Vavilon nije ishod, već polazište, i kada zamišljamo beskonačnost embrionarnih kôdova koji označavaju početke čovečanstva, zaprepašćeni smo ne mnogobrojnošću jezika, već baš njihovim malim brojem: dve jedinke su u suštini bile dovoljne pa da nastane određeni proto-kôd... Mnogobrojnost jedinica opstanka, od kojih svaka ima sopstveni proto-kôd, onakav kakav sam upravo pomenuo, očigledno ide u prilog hipotezi o prvobitnoj "mnogojezičnosti" ili, možda bolje reći, u prilog određenoj poligenezi jezika. Ali, ovaj problem treba detaljnije da razmotrimo jer on očigledno zadire u središnje pitanje ove knjige.

Ako podemo od jednostavne konstatacije da postoji desetak romanskih jezika, a samo jedan latinski, desetak arapskih dijalekata, a samo jedan klasični arapski, da je više desetina indoevropskih jezika, a samo jedan indoe-

vropski, ukratko, da "porodice jezika" podrazumevaju postojanje jednog jezika-majke, iz toga možemo, projektujući ovo istorijsko znanje na širi plan, da zaključimo dve stvari: s jedne strane, da jezici teže da se umnože; s druge strane, da idući unatrag od mlađih ka starijim jezicima-majkama, svakako moramo da stignemo do jednog prvo-bitnog jezika. A ja smatram da su ove dve tvrdnje pogrešne.

Razmotrimo najpre problem umnožavanja jezika. Znamo da je ono proizvod dijalektizacije koja pak stoji u vezi sa geografskom raštrkanošću naroda. Tako je upravo ekspanzija Rimskog carstva dovela do nastanka romanskih jezika, to jest do cepanja latinskog, ekspanzija hanske vlasti dovela je do cepanja protokineskog na sedam danas različitih jezika itd. Ali, dva elementa osućeju ovu tendenciju povećanja broja jezika:

- S jedne strane, činjenica da ako se jedni jezici rade, drugi umiru, da ekspanzija jednog jezika često podrazumeva nestajanje drugih jezika, a istorija romanskih jezika predstavlja dobar primer za to.

- S druge strane, činjenica da geografsku raštrkanost kao faktor umnožavanja (ili diversifikacije) jezika sve više potire porast broja modernih sredstava komunikacije: zahvaljujući radiju, televiziji, satelitskoj komunikaciji, engleski koji se govori u Velikoj Britaniji i engleski koji se govori u Americi nikada neće biti dva različita jezika, kao što to neće biti ni francuski koji se govori u Francuskoj i francuski koji se govori u Kvebeku. Pre šest ili sedam vekova, u sličnim uslovima geografske odvojenosti, stvari bi se sasvim drugačije odvijale...

Mada će se, dakle, jezici i dalje menjati, čak i smenjivati jedni druge, imamo sve razloge da smatramo da su moderni komunikacijski uslovi zaustavili snažnu tendenciju porasta broja jezika koja je nekoliko desetina vekova obeležavala jezičku istoriju sveta.

Što se tiče problema monogeneze, njemu treba drugačije pristupiti. Zamislimo scenario nastajanja jedne antroposemiologije: nekoga nešto boli, taj ječi i ovaj instiktivni krik navodi njegove srodnike da se za njega pobrinu i da ga neguju; kad god ga bude nešto zbolelo, on će se oglašiti na isti način, učinak će biti isti, te će on na kraju da se oglasi istim krikom i kada mu nije ništa, nego hoće da se neko postara za njega. Ovaj prelazak s instinktivnog na konvenciju verovatno se dogodio u različitim domenima i tako su nastali konvencionalni uzvici koji izražavaju bol, dakle poziv, strah, glad, želju itd. Dodajmo da se javlja i podražavanje, u lovuu, na primer, da bi se namamile životinje, radi zastrašivanja, zatim, možda, radi šale i postaje nam jasno kako su prvi ljudi koji su komunicirali stvorili svoje proto-kôdove. Ali, nema razloga da smatramo da su u različitim jedinicama opstanka, raštrkanim po zemaljskoj kugli, koje su se pretvarale u jedinice komunikacije, proto-kôdovi bili slični: ova embrionarna komunikacija je baš iznedrila mnoštvo različitih proto-kôdova.

Međutim, to nije gledište Morisa Svadeša /Maurice Swadesh/, jedinog lingviste koji je krenuo onim putem koji je u domenu paleontologije jezika prokrčio Jespersen. U knjizi koja je objavljena 1967⁹, on predlaže, po uzoru na

⁹ *El lenguaje y la vida humana*, delo koje ćemo navoditi u francuskom prevodu: *Le langage et la vie humaine*, Pariz, Payot, 1986.

rečnik praistorijske nauke, podelu na eoglot, paleoglot i neoglot, tvrdeći sa divnim optimizmom: "Još ne znamo dokle možemo da prodremo kroz prošle milenijume, ali nema sumnje da uz mukotrpni rad velikog broja stručnjaka uspevamo da dođemo do saznanja o mladom paleoglotu, ili o dobu starom između 50.000 i 100.000 godina"¹⁰. Svoje viđenje "etapa ljudskog jezika" on predstavlja u sledećoj tabeli.

1. STARJI PALEOGLOT: pre više od milion godina

- spontani usklici, krizi podražavanja
- neki demonstrativi sa unutrašnjim fleksijama
- retke jednostavne kombinacije
- relativna jednoobraznost jezika

2. MLAĐI PALEOGLOT: pre približno 100.000 godina

- spontani usklici, krizi podražavanja
- povećanje broja demonstrativa
- nekoliko stotina povezanih reči izvedenih iz podražavanja
- fleksija u porastu
- raznovrsnije kombinacije
- jezici koji se razlikuju po velikim regionima

3. NEOGLOT: pre približno 10.000 godina

- spontani usklici, krizi podražavanja
- smanjenje broja demonstrativa
- slabljenje unutrašnje fleksije, početak spoljašnje fleksije
- oko 300 različitih elemenata
- unutrašnje i spoljašnje kombinacije
- brojni različiti jezici¹¹

¹⁰ Nav. delo, 31.

¹¹ Nav. delo, 42.

Vidimo, dakle, da Svadeš staje u odbranu teze o monogenezi. Njegova argumentacija je jednostavna: pošto se konvencionalni jezik konstituisao na temelju intuitivnog jezika, prvo bitno je to bio jedan jezik. I dodaje: „*Možda milion godina kasnije došlo je do formalizacije regionalnih govora, iako oni velikim delom ostaju međusobno razumljivi*“¹². Ali, što se ovoga tiče, Svadeš nije baš mnogo ubedljiv. Znamo, naime, da ono što je u savremenim jezicima nekonvencionalno, ili što se barem takvim smatra, na primer, onomatopeje, ne potkrepljuje ovaj pravac razmišljanja. Dok se u francuskom za kukurikanje petla kaže cocorico, u španskom se kaže quiquiriqui, a u engleskom cock a doodle doo; između ovih podražavanja veće su razlike nego sličnosti, ne samo u primeru koji smo upravo dali već i kada je reč o svim jezicima i svim “onomatopejama”.

Pošto u prethodno izloženo treba uneti nešto reda, smatram da je korisno da ovde sažmemo različite hipoteze koje smo maločas dotakli kako bismo zaključili ovo poglavlje:

1. Oruđe i komunikacija pojavljuju se skoro istovremeno i paralelno evoluiraju (“govorimo kao što koristimo ruku”). Bilo da se to dogodilo pre više od milion godina, kao što misli Svadeš, ili mnogo docnije, ta komunikacija se najpre odvijala pomoću pojedinačnih krikova (naravno, i pomoću pokreta, ali je krik ubrzao pokazao svoja preimucestva u tami), podražavajućih i instinktivnih.

2. Taj “jezik” se postepeno preobražavao i pod pritiskom potreba: kolektivni lov, odnosi sile, priče, itd. I to u

¹² Nav. delo, 45.

jednom evolutivnom kretanju koje ide od nomenklatura (nekoliko pojedinačnih znakova, bez međusobne veze) ka kôdovima (pošto se heteroklitni proto-kôdovi pojednostavljaju, "paradigmatizuju") i od krajnje raznolikosti (pošto svaka od jedinica opstanka ima sopstvenu nomenklaturu) ka ujednačavanju (pošto su kontakti susednih grupa doveli do međusobnog usklađivanja sredstava komunikacije).

3. U osvit ljudske komunikacije caruje mnogojezičnost, bez obzira na suprotno mišljenje Morisa Svadeša, bez obzira na priče o *Postanju* koje nalazimo u nekim religijama (vratićemo sa na ovo u sledećem poglavljtu).

Hipoteza koju ovde zastupamo jeste, dakle, da je svet mnogojezičan od samih početaka komunikacije. Ali, šta je ta komunikacija donela ljudskoj vrsti?

Ona joj je, s jedne strane, omogućila da stvori sve ono što se ne može stvoriti bez jezika. Ona joj je, naravno, omogućila prenos tehnika počev od trenutka kada je manuelna spretnost postala toliko složena da više nije bilo dovoljno samo izvesti određeni niz pokreta (ne više: "gleđaj kako obrađujem ovaj sileks", već: "slušaj moje objašnjenje"): ovde imamo jednog od pokretača evolucije jezika, jednog od proizvođača ljudskog jezika o kojem sam prethodno govorio. Pripovedanje takođe, dakle, kolektivna memorija, takva kakvu je nalazimo u društvu usmenog predanja. Najzad, uslovna pretnja: da jezik ne postoji ne bismo mogli reći "ne uradite li to i to, ja ću uraditi to i to", s obzirom da je jezik glavno oružje ucenjivača, terorista, otmičara i velikih sila koje, na primer, diskutuju o razoružanju. To znači da je jezik od početka vezan za odnose sile, vlast i pregovaranje i da se može zamisliti određe-

na veza između ovih oblika vlasti i evolucije samih jezika (mogućnost da se u gramatici pojavi kondicional, imperativ itd., nesumnjivo je povezana sa odnosima u domenu vlasti). Ali, to je posebna priča.

Naime, za nas je ovde značajno da je embrionarna komunikacija ljudi nadasve stavila u situaciju trajnog semiološkog konflikta. Neprestano suočene sa jezikom drugih, prve grupe koje su komunicirale bile su, dakle, suočene sa semiološkim razlikovanjem, sa problemima međusobnog razumevanja i nerazumevanja, sa mnogojezičnošću i sa prezirom prema tuđoj jezičkoj formi. Naizmenično stičući vlast jedne nad drugima, one su morale da upravljaju ovim razlikama, ovim promenljivostima, i primer Grka koji su mirne duše proglašili da svi oni koji ne govore grčki u stvari i ne govore, već u najboljem slučaju brbolje, da su, dakle, barbari, varvari, nimalo nije usamljen: bilo da je reč o ideoološkom obezvredivanju jezika drugog, ili o iskušenju glotofagije¹³, rat među jezicima utiskuje pečat na istoriju čovečanstva od trenutka kada je to čovečanstvo svoje prve krike i svoje prve pokrete pretvorilo u znake.

¹³ Up. L.-J. Calvet, *Linguistique et colonialisme, petit traité de glottophagie*, Paris, Payot 1974. /Lingvistika i kolonijalizam, Biblioteka XX vek, Beograd, 1981/.

II

RELIGIJE I JEZIK

Mit o jedinstvenom poreklu i nadmoćnosti

Očigledno je da rata među jezicima, o kojem će biti reči od prve do poslednje stranice ove knjige, ne bi bilo u jednom jednojezičnom svetu; dakle, izvor konflikta predstavlja višejezičnost naše planete. Ona nije jedini povod za ovaj rat, ali je *conditio sine qua non* njegovog opstajanja.

Doista, ako pogledamo kartu sveta i ako u okviru država i njihovih granica potražimo narode i njihove jezike, suočavamo se sa ogromnim i višeslojnim mozaikom čiji prvi sloj sačinjavaju izrazito lokalne jezičke forme, restriktivne forme (ovaj termin ćemo definisati u jednom od sledećih poglavlja, za sada ćemo samo da ga uvedemo), iznad kojih se nalaze drugi slojevi: regionalne, zatim nacionalne i, najzad, na nadnacionalnom planu, ekspanzivne forme (i pojam *ekspanzivni* definisaćemo kasnije) i sve to tvori jedan složeni i ustalasani koloplet. A ova situacija koja, dakle, uopšte uzev važi za čitavu našu planetu, osvodećuje se na bilo kojem delu teritorije koju nastanjuje čovek: ne postoji jednojezična zemlja i suočenost sa mnoštvom jezika, a ne sa jednim jezikom, predstavlja ljudsku sudbinu.

Prema tome, možemo da ispitujemo to mnoštvo, njegovo poreklo i njegove posledice, kao što smo to činili u prethodnom poglavlju, ali se možemo usredsrediti i na ideološka objašnjenja koje je ljudska kultura ponudila, a za početak neka to budu objašnjenja koja su nam dala neke religije: ovde ćemo razmatrati dve, hrišćansku i muslimansku, i to kroz *Bibliju* i *Kuran*, dela u kojima su dati temelji tih religija.

Problem jezika se u *Biblijii* pominje na više mesta, a odlomak koji nas najviše zanima svakako čine onih nekoliko redaka *Postanja* gde se iznosi mit o vavilonskoj kuli. Da najpre pogledamo tekst:

1. *A bijaše na celoj zemljji jednak jezik i jednakе reči.*
2. *A kad otidoše od istoka, nađoše ravnicu u zemljji Senarskoj, i naseliše se onde.*
3. *Pa rekoše među sobom: hajde da pravimo ploče i da ih u vatri dobro pečemo. I bjehu im opeke mesto kamena i smola zemljana mesto kreča.*
4. *Poslije rekoše: hajdemo da sazidamo grad i kulu, u kojoj će biti vrh do neba, da stečemo sebi ime, da se ne bismo rasijali po zemljji.*
5. *A Gospod siđe da vidi grad i kulu, što zidahu sinovi čovjekiji.*
6. *I reče Gospod: gle, narod jedan, i jedan jezik u svijeh, i to počeše raditi, i ne će im smetati ništa da urade što su naumili.*
7. *Hajde da sidemo, i da im pometemo jezik, da ne razumiju jedan drugoga što govore.*
8. *Tako ih Gospod rasu odande po svoj zemljji, te ne sazidaše grada.*
9. *Za to se prozva Vavilon, jer onde pomete Gospod jezik cijele zemlje, i odande ih rasu Gospod po svoj zemljji.¹*

¹ *Genèse*, XI, 1-9, prevod biblioteke Plejada, Pariz, 1956. /*Postanje*, korišćen prevod Đure Đaničića i Vuka Stefanovića Karadžića, *Sveto pismo*, izdanje Britanskog i inostranoga Biblijskoga društva, 1958./

Ukoliko ga doslovno shvatimo, u ovom tekstu nalazimo nekoliko različitih stvari:

- Naravno, postavku o prvočitnoj jednojezičnosti (prvi verset), koja logički proističe iz prve glave (Bog nazva nebo, zemlju itd.) i iz druge glave (Adam nadenu ime životinjama) Postanja.

- Opis određenog načina gradnje (treći, četvrti i peti verset), u kojem svi tumači Biblike prepoznaju vavilonske zigurate, piramidalne spratne kule, sagradene od cigle za čije je vezivanje korišćena zemljana smola (u Palestini je korišćena drugačija tehnika gradnje: kamen i malter).

- Sliku jednog relativno homogenog i organizovanog društva (šesti verset) čije i samo ustrojstvo izgleda smeta Svevišnjem.

- Ideju o Božjoj kazni (sedmi i osmi verset).

- Najzad, jezički mig u devetom versetu: "Za to se prozva Vavilon", s obzirom da ovaj deo počiva na igri reči po sličnosti (ili pogrešnoj etimologiji), koja babel povezuje sa glagolom bâlal, što na hebrejskom znači "on pomete", iako ovu reč treba pre dovesti u vezu sa bâbili, "Božje vratnice" (odatle Babilon, Vavilon).

Ono što nas ovde najviše zanima svakako je ta "pomenost jezika" koja, prema Bibliji, predstavlja izvor mnogojezičnosti. Postoji, znači, doba pre Vavilona i doba posle Vavilona, za vremenom "kada je bio samo jedan jezik i samo jedan govor na celoj zemlji", usledilo je vreme kada je "Jehova pomeo jezik cele zemlje i... rasuo ih". Ova kula, koju su graveri i slikari često predstavljali, ostala je prisutna u narednim predstavama, u kolektivnoj svesti, kao složeni simbol. U njemu su se u stvari isprepletali ljudska uobraženost (kako čovek sme da se drzne da se popne na nebo?) i Božja kazna za tu uobraženost, priča

koja se odnosi na postanak mnoštva jezika i jedan opšteprihvaćeni vrednosni sud u kojem je ta mnogojezičnost predstavljena kao kazna.

Prethodno rečeno plod je prvog čitanja, ostajanja na površini teksta, bez poniranja u njega. Postoji i drugačije čitanje koje u toj pomenutosti, u toj disperziji jezika vidi ne Božji odgovor na čovekovu gordost, već pre neophodni uslov ostvarivanja ljudske sudsbine. Klod Ažež /Claude Hagège/, na primer, ističe da se ovaj deo može dovesti u vezu sa jednim drugim delom iz *Postanja* (1,28): "rađajte se i množite se, i napunite zemlju i vladajte njom": "Jedinstvo jezika ne samo da nije blagoslov kojeg su ljudi najdared lišeni, već je ono glavna smetnja njihovoj vokaciji, prepreka na putu ostvarivanja njihove sudsbine"... "stoga mora da dode do društvene disperzije, koja se ovde ne može razdvojiti od jezičke disperzije"². Ali, ovo su već sporenja biblijskih tumača.

Ono što u stvari treba da uvidimo jeste da se u velikom delu sveta mnogojezičnost, u vezi sa mitom o Vavilonu, doživljava kao kazna, čak kao prokletstvo. Otuda neologizam vavilonizacija, množenje jezika na određenoj teritoriji, predstavlja jezički ekvivalent za termin balkanizacija kada je reč o državama: u oba slučaja mnoštvo je nešto što ne valja i njemu se, sasvim jakobinski, pretpostavlja golema jednojezična država, jasno omeđena i politički i jezički. Nevolja je samo što je ovakav spoj veoma redak, da ne kažemo nepostojeći, i eto nas ponovo u Vavilonu.

Jedna od posledica ovog ideološkog viđenja mnogojezičnosti, koju sam već pomenuo u jednom drugom delu,

² Claude Hagège, "Babel, du temps mythique au temps du langage" u *Revue Philosophique* br. 4, 1978, str. 469-470.

jesti polemika koja je u Renesansi izbila o "prevavilonskom jeziku". U raspri koja se u Evropi razbuktava u XVI veku skoro da nema neslaganja da je hebrejski jezik Vavilona, jezik vremena pre kazne, ali svako nastoji da dokaže da je upravo njegov jezik (italijanski, francuski, nemački itd.) najsrodniji ovom jeziku srećnih vremena...³ Tako je jedan od prvih načina da se upravlja mnogojezičnošću bio da se razlika preobradi u nejednakost: stranac, onaj koji ne govori grčki, za gradane Atine biće varvarin, a istorija vrvi od izraza koji pokazuju da se jezik drugog slabo uvažava: govori kao belac, prestani da prkeljaš⁴, kakvo je to mumlanje, govoriš k'o crnja.

Naravno, mitologije ne treba shvatati previše ozbiljno, pa makar one bile i religioznog karaktera. Ali, isto tako ne treba zaboraviti da one, poput predrasuda, gospodare nama, da su obeležile na desetine generacija ljudskih bića u njihovom poimanju sopstvenog društvenog iskustva i da će nesumnjivo još dugo delovati na isti način. Zbog toga mi se čini značajnom ideja o mnogojezičnosti kao Božjoj kazni, makar ne bila uvek u skladu sa ozbiljnim tumačenjem svetih spisa, pošto ona baca novo svetlo na način

³ Vid. Louis-Jean Calvet, *Linguistique et colonialisme*, Pariz, Payot, 1974, str. 17-20.

U prevodu na srpskohrvatski samo glagol prkeljisati delimično oslikava taj negativni odnos prema drugom (govoriti tuđim jezikom, naročito italijanskim, u kojem se često čuje reč "perke"), dok je u francuskom to značenje prepoznatljivo i u glagolu *baragouiner* (od bretonskog *bara* i *gwin*) i u imenici *charabia* (od španskog *algarabía*, tj. arapskog al'arabiya). Drugim rečima, mumlati, tj. govoriti nerazumljivo, isto je što i govoriti tuđim jezikom. Prim. prev.

na koji su ljudi analizirali svoje jezičke odnose, na koji su upravljali svojim razlikama.

Uostalom, među izvornim religijskim tekstovima ne sadrži samo *Biblija* određenu jezičku lekciju. *Kuran* u svojoj drugoj suri (sura *El-Bekare*) sažeto preuzima suštinu scenarija *Postanja*: Bog stvara nebo i zemlju (II,27), a zatim stvara Adama koji daje ime životinjama (II,31). Dalje, ne određujući se posebno prema problemu porekla mnogojezičnosti (Vavilon se u ovoj knjizi ne pominje), *Kuran* vrvi od referencija na arapski koje se svode na dve velike ideje:

- S jedne strane, na ideju da je jezik Kurana, jezik na kojem je proroku neposredno saopšten ovaj tekst, "čisti arapski". U stvari, između tradicije, koja tvrdi da je Muhamedu ovaj tekst kazivan na dijalektu plemena Kurejš (a to je govor Meke), i stručnjaka, koji smatraju da je to pre bio neki koine, jezik na kojem je napisana ova knjiga postavlja izvestan broj filozofskih problema te se ne možemo zadovoljiti ovim neodređenim pojmom "čisti arapski"⁴, ali je nepobitno da ova ideja ima središnje место u svesti muslimana i to nas dovodi do druge tačke.

- S druge strane, na ideju da je stil Kurana nenadmašan. Brojna su mesta na kojima nailazimo na ovu tvrdnju:

Ako vi sumnjate u ono (Kur'an) što smo objavili Našem robu, (tada) vi načinite jedno poglavlje slično njegovu (Sura El-Bekare, 23).

⁴ Up., na primer, Régis Blachère, *Introduction au Coran* Pariz, 1959, str. 156-169.

Ili oni govore: "On (Muhamed) ga (Kur'an) je izmislio". Reci: Pa donesite jedno slično poglavlje (Sura Junus, 38).

Ili će oni reći: "Izmislio ga (Kur'an) je (Muhamed)". Reci: "Donesite deset sličnih izmišljenih poglavja" (Sura Hud, 13) itd⁵.

Argument ove vrste koji se, dakle, često javlja u Kurangu, uopšte uzev smatra se neoborivim: dokaz da ovaj tekst nije izmislio Muhamed, već da je kroz njega doista govorio bog, jeste taj što niko nije u stanju da stvori ništa slično. Tako ćemo u takozvanoj "apokaliptičnoj" književnosti i u islamskoj kolektivnoj svesti nači tvrdnju da je arapski Adamov jezik i jezik raja. *"Adamov jezik je arapski; to je takođe jezik raja. Kada je Adam odrekao poslušnost svojme Bogu, Bog ga osudi da njegov govor bude sirijski"*, piše Al Gazairi /Al Ḡazāīr/⁶, izmislivši tako najtežu kaznu: lišiti grešnika arapskog jezika. Ali naročito u islamskoj kolektivnoj svesti nalazimo ideju da nijedan drugi jezik ne može da nadmaši arapski po elokvenciji i poeziji. Naime, teorija o *i'ğāz al Qur'an*, o nenadmašnosti *Kurana*, uveliko prevazilazi argument koji sam upravo naveo i čiji je cilj da se dokaže istinitost božanskog porekla ovog teksta.

Ako su, naime, prvi arapski retori sebi uglavnom postavljali zadatak da polazeći od jezičkih argumenata dokažu autentičnost *Kurana*, njegovo božansko poreklo, to stremljenje vrlo brzo nadilazi svoj prvobitni verski okvir i prerasta u društveni i svetovni ulog. To je ostvarivano po-

⁵ Navodim ovde prevod koji je dao Savary, *Le Koran*, Pariz, Garnier 1958. /Korišćen prevod Hafiza Muhammeda Pandže i Dželamuddina Čauševića, *Kur'an*, Stvarnost, Zagreb, 1985/.

⁶ Al nūr al-mubīn fī qisas al-'arbiyā, Bejrut, 1978, navod koji je preneo Abdallah Bounfour.

stepeno i prilično jednostavno. Najpre se "dokazuje" da je ovaj tekst odista božanski zato što je nenadmašan: ovaj argument, kao što smo videli, već se nalazi u samom *Kurangu*. Zatim će se s jedne strane dokazivati da ta božanska elokvencija stoji u vezi sa arapskim jezikom, čije mogućnosti sveta knjiga na najbolji način koristi:

Napisan je na jasnom arapskom jeziku. (Sura Eš Šu'ara, 195),

a s druge strane, neka niko i ne pomišlja da će na bilo kojem jeziku postići ono što ni sami Arapi ne mogu da postignu - da po elokvenciji jezika nadmaši *Kuran*. Prema tome, iz nenadmašnosti ove svete knjige proističe nadmoćnost samog arapskog jezika: ako ni najelokventniji Arapin ne može da bude takmac ovom tekstu (koji je, naravno, napisan na arapskom jeziku), to znači da drugi jezici sveta i njihovi govornici deleko zaostaju za njim. Mnogo puta je rečeno da je jedna od razlika između hrišćanstva i islama u tome što se islam, da bi dokazao svoju istinu, ne poziva na čuda: to je zabluda, pošto se tekst *Kurana* smatra pravim čudom, čudom elokvencije, i mnogo je priča o tome kako je i samo slušanje *Kurana* dovelo do preobraćenja (na primer, priča o kalifu Oмару). Dokaz za to je i što su nevernici, još od prorokovog doba, svoje kritike uperili na ovu nenadmašnost *Kurana* - *i' gāz al-Qur'an* - i što je ova tendencija dugo bila prisutna:

"Tokom istorije nailazimo pokatkad i na jeretike kao što je Ibn ar Ravandi ... slobodne mislioce kao što je racionalistički teolog Isa ibn Kabin (Isa ibn Ćabin) i, kažu, pesnik-filozof al-Ma'ari /al-Ma'arri/... koji su tvrdili da stil Kurana ne odlikuje ništa izuzetno čemu ne bi mogao da teži svaki dobar pisac. Od-

važivši se na još veću drskost, neki čak nisu zazirali ni da podražavaju njegov stil”⁷.

Ali, to nikako nije sprečilo da se izgradi teorija po kojoj je elokventnost “distinkтивno obeležje Arapa”: pošto predstavlja jezik Boga, arapski jezik je savršen jezik, a pošto govori Božjim jezikom, arapski narod je izabrani narod i njegovu elokvenciju nadmašuje samo Božja elokventnost. Arapin je princ elokvencije i poezije⁸.

Ma kako po svojoj istoriji i svom istorijskom delovanju bili različiti, *Biblja* i *Kuran* imaju, dakle, nekoliko zajedničkih tačaka koje nisu zanemarljive. Najpre u *Postanju*, potom u suri *El-Bekare* koja iz njega mnogo toga preuzima, nalazimo tvrdnju da je Bog stvorio svet i da mu je nadenuo ime. Samo u *Biblijii* nalazimo jasnu postavku o monogenezi jezika, o jezičkoj jedinstvenosti koja je okončana tokom epizode sa Vavilonom, a videli smo da se zbog te Božje kazne mnogojezičnost uveliko doživljava kao prokletstvo. Ali, *Kuran* se najčešće tumači u istom smislu: u početku bejaše samo jedan jezik, arapski - Božji jezik, Adamov jezik, jezik raja.

U oba slučaja, dakle, praroditeljski zao udes. Prema *Biblijii*, to je zao udes za čitavu ljudsku vrstu, siroče jednojezičnosti, a prema *Kuranu*, to je zao udes za samo jedan deo čovečanstva, onaj koji nema tu sreću da govori arapski... Ta mnogojezičnost koja je bila volja Svevišnjeg

⁷ Blachère, nav. delo, str. 170.

⁸ Up. magistarski rad Abdallaha Bounfoura čiji je mentor bio Roland Barthes: *Théories et méthodologies des grandes écoles de rhétorique arabe*, polikopirano, Ecole Pratique des Hautes Etudes, VI.

mnogo puta će se posle Vavilona ponovo javljati u *Bibliji* na različite načine. Pojaviće se, naravno, u *Djelima apostolskim*, o Duhovima.

I pokazaše im se razdijeljeni jezici kao ognjeni: i sjede po jedan na svakoga od njih.

I napuniše se svi Duh svetoga, i stadoše govoriti drugjem jezicima kao što im Duh davaše te govorahu (Djela, II, 3-4).

Iz ovog odlomka stičemo utisak da Sveti Duh upravlja teškim nasleđem mnogojezičnosti, da je vavilonska zastavština nešto kao prepreka poslanstvu apostola da šire jevangelje i da im, dakle, treba podariti sposobnost da govore tuđe jezike, koja je postala neophodna usled ove prethodno stvorene pometnje jezikâ. Ali, ovde je u osnovi reč bila o mirovnom poslanstvu, premda se u tekstu javlja i ratničko nasleđe Vavilona. Reč je o onom odlomku iz *Knjige o sudijama* u kojem se pripoveda kako su ljudi iz Galadovog plemena potukli u boju Jefremove saplemenike i osvojili obale Jordana, što znači prolaz kroz koji su ljudi iz Jefremovog plemena mogli da pobegnu:

I Galad uze Jefremu brodove jordanske. I kad koji od Jefrema dobježe i reče: pusti me da prijedem, rekoše mu oni od Galada: jesи li od Jefrema? I kad on reče: nijesam,

Onda mu rekoše: reci: Šibolet. A on reče Sibolet, ne mogući dobro izgovoriti. Tada ga uhvatiše i zaklaše na brodu Jordanskom. I pogibe u ono vrijeme iz plemena Jefremova četrdeset i dvije tisuće. (Knjiga o sudijama, XII, 5-6).

Ovaj odlomak svakako zaslužuje da damo izvesna objašnjenja. Hebrejska reč *schibboleth*, koja znači "klas", ima, na početku, kao što pokazuje grafija, šuštar strujni suglasnik. A Jefremovi ljudi su na početku ove reči imali

piskav strujni suglasnik, izgovarali su je *sibboleth*, te je ovo fonetsko odstupanje bilo dovoljno da ih razotkrije i ono je značilo osudu na smrt. Tako jezička razlika koja je, međutim, u ovom slučaju neznatna (u suštini, to je samo jedna dijalektalna varijanta) postaje i u samoj *Bibliji* mesto gde se otelotvoruje mržnja prema drugom, postaje mesto diskriminacije.

A u ovom je, kao i u mnogim drugim domenima, *Biblija* uzor koji se podražava. Uzećemo samo dva primera vezana za različite istorijske trenutke. Prvi se događa u XIII veku, za vreme čuvenih "sicilijanskih večeri". 31. marta 1282, dok zvona zvone na večernje, izbija pobuna protiv francuskog okupatora i, kako bi na ulicama mogli da prepoznaju begunce, zaverenici su od njih tražili da izgovore jednu sicilijansku reč koja znači "slanutak, naut" i koja takođe započinje jednim šuštavim glasom koji oni nisu umeli da izgovore. Sicilijanski pevač Benito Merlino (Benito Merlino) prenosi priču o tome u svojoj pesmi *Li vespri*:

"di ciciri
- sisiri
- a morti!" (kaži šišarka, sisarka, pogubite ga!)

a ovaj refren jezgrovito sažima ulog (život-smrt) koji počiva na jednom jezičkom kriterijumu.

Imamo i jedan drugi, mnogo skoriji primer ovakvog postupanja kada je dominikanski diktator Truhiljo htio da protera strane radnike. Jedni pričaju da je policija, kako bi uspela da razazna dominikanske crnce (koji govore španski) od haićanskih crnaca (koji govore kreolski i francuski), od njih naprosto tražila da izgovore Truhiljovo ime, čiju jottu teško izgovara onaj koji ne govori španski.

Drugi iznose donekle različitu verziju, ali je osnovni princip isti:

Znate, crnci koji ne govore francuski jezik teško uspeva da izgovore udvojeno "r"; to je slučaj i sa Haićanima. Nasuprot tome, crnci iz San-Dominga koji govore španski savršeno dobi uspevaju u tome. Tako je, sa sadizmom koji je karakterističan za njega, Truhiljo naredio da se od svih onih koji su uhapšeni traži da izgovore reč perro, koja na španskom znači pas. Svi oni koji bi izgovorili pego bili su streljani⁹.

Praksa šiboleta je toliko ušla u istoriju da je ova reč i hebrejskog jezika u francuskom postala zajednička imena: u rečniku nalazimo da je to "proba od presudnog znaka na osnovu koje se donosi sud o sposobnosti neke osećbe". Ali, mada je jezička referencija nestala iz ove definicije, činjenice nas podsećaju, i to od *Knjige o sudijama* koja pripada legendi, pa do ovovremenog San-Dominga da se glava može izgubiti zbog jednog fonema, zbog jedne razlike u izgovoru, pri čemu fonologija ovde postaje smištonosna: još jednom, rat među jezicima.

Mada se, dakle, *Biblija i Kur'an* stiču u jednoj zajedničkoj tački, u ideji o monogenezi, o jedinstvenom poretku jezika, oni se, međutim, razlikuju po nečemu drugom što je podjednako značajno: u vrednovanju tog prvočitnog jezika, tog Božjeg jezika. Naime, sveta knjiga u kojoj su date osnove hrišćanske vere, nije vezana za neki sveti jezik. Bez sumnje prvočitno napisana na aramejskom, *Biblija* je veoma rano prevedena na hebrejski, grčki, sirijski, koptski, gotski, latinski, slovenski itd., a da to nikada nije predstavljalo problem: polemika koja je u drugoj polovini

⁹ Jean Contenté, *L'aigle des Caraïbes*, Pariz, 1978, str. 94.

dvadesetog veka izbila kod katolika između pristalica održavanja mise na latinskom i pristalica održavanja mise na vernakularu ne sme da nas zavede na krivi put: kod hrišćana ne postoji sveti jezik.

Kod muslimana je zacelo, sasvim drugačije; oni u svakom slučaju smatraju da je *Kuran* neprevodiv i da je njegov jezik Božji jezik. Stoga, ako po hrišćanstvu postoji vreme pre Vavilona i ako se ono smatra boljim od vremena posle Vavilona, to nije iz jezičkih razloga: zao udes nije u gubljenju nekog savršenog jezika, već u Božjoj kazni koju je izazvala ljudska gordost. Nasuprot tome, prema islamu, arapski je jezik par excellence, jezik poezije, i on svojim govornicima podaruje jezičku premoć nad drugima: niko nikada nije tvrdio da se može pasti u zanos dok se sluša *Biblij*, a islamska tradicija, podsetio sam na to, prepuna je ovakvih priča koje se, naravno, odnose na *Kuran*. Forma teksta je ovde podjednako važna kao i njegov sadržaj, to je sav nauk teorije *i'gâz al Qur'an*.

Ovi mitovi, koje su stvorile dve religije, ili su barem nastali iz nečijih tumačenja tih religija - mit o jedinstvenom poreklu jezika i mit o nadmoćnosti jednog jezika nad drugim jezicima, u sebi sadrže, dakle, ideološke argumente pogodne za raspirivanje jezičkog sukoba. Videli smo u prethodnom poglavljju da ne postoji naučni argument koji bi išao u prilog scenariju tipa monogeneze i da je mnogo verovatnije da se jezička sposobnost ljudskog bića polako ovapločivala u hiljadama različitih protokôdova, lagano evoluirajući pod pritiskom društvenih potreba ka prvim jezicima, i nećemo da vredamo čitaoca pokazujući mu da ne postoje više vredni i manje vredni jezici. U stvari, u oba slučaja nâs ne zanima naučni aspekt *Biblij* ili *Kurana* (tekstovi koje proučavamo sadrže u sebi mitove, a ne nau-

ku), već nas zanima njihov ideološki aspekt, njihov ideološki i svetovni upliv. U XVI veku razmišljanje o jezicima će se podrediti nacionalističkim konfliktima baš na osnovu određenog tumačenja *Biblike*, time što se nastojalo da se dokaže da je sopstveni jezik najbliži prevavilonskom: na osnovu određenog tumačenja *Kurana* razviće se rasistička teorija koja teži da dokaže nadmoćnost arapskog jezika u odnosu na druge jezike.

III

MNOGOJEZIČNI SVET

Ljudi su, dakle, suočeni sa *mnoštvom* jezika.

Ma gde se nalazili, ma koji da je prvi jezik koji su čuli ili naučili, oni se svakodnevno susreću sa drugim jezicima, razumeju ih ili ne razumeju, priznaju ih ili ih ne priznaju, vole ih ili ih ne vole, vladaju njima ili su im potčinjeni: svet je mnogojezičan, to je činjenica. A jezičku istoriju, koja predstavlja jedan od aspekata svetske istorije, velikim delom sačinjava upravljanje tom mnogojezičnošću.

Suprotno onome što bi se moglo pomisliti, postojanje mnoštva jezika nije odrednica posebnih situacija ili posebnih kontinenata, nije isključivo svojstvo trećeg sveta, zemalja u razvoju koje smo skloni da zamišljamo kao rastrzane između svojih "dijalekata", "patoa", i naših jezika: mnogojezičnost je zajednička sudsudina premda se, od slučaja do slučaja, različito ispoljava. U ovom poglavlju počušaćemo da skiciramo jednu tipologiju mnogojezičnosti.

Bilingvizam i diglosija

Godine 1959. američki lingvista Čarls Ferguson /Charles Ferguson/ je u lingvističku literaturu uveo termin di-

glosija¹ preuzet iz grčkog jezika. Mada ova reč na grčkom naprosto znači "dvojezičnost", ona kod Fergusona dobija mnogo uže značenje. Polazeći od četiri situacije za koje smatra da mogu da služe kao primer (nemačka Švajcarska, Egipat, Haiti i Grčka), autor u stvari definiše diglosiju kao stabilni odnos između dva jezička varijeteta, jednog "višeg" (high) i drugog "nižeg" (low) koji su genetski srodni (klasični arapski i dijalektalni arapski, narodni grčki i "prečišćeni" grčki, itd.) i čija je upotreba određena različitim funkcijama, kao što prikazuje sledeća tabela:

SITUACIJE	viši varijetet	niži varijetet
Propovedi, bogosluženje	+	
Nalozi radnicima, posluzi		+
Privatna prepiska	+	
Politički govor, skupovi	+	
Fakultetska predavanja	+	
Privatni razgovori		+
Informacije u mas-medijima	+	
Feljtoni		+
Tekst uz karikature		+
Poezija	+	
Narodna književnost		+

Tako, da bismo ilustrovali ovu tabelu, reći ćemo da se na Haitiju, na primer, francuski koristi u školi, u crkvi, u političkim govorima, itd. dok se kreolski koristi u svakodnevnom životu, u odnosima sa "podređenima" itd. (podsetimo da je članak o kojem govorim napisan 1959. godine: situacija na Haitiju se u međuvremenu donekle izmenila). Prema Fergusonu, diglosija, dakle, sučeljava dva varijeteta jednog jezika, od kojih je jedan pozitivno vrednovan, normiran, na njemu se piše priznata književnost, ali

¹ C. Ferguson, "Diglossia", Word, 1959.

njim govori manjina; drugi je obezvređen, ali njim govori ogromna većina.

Ono što je zanimljivo u situacijama koje pominje Ferguson, to je dinamički odnos između sličnog i različitog koji nam one izvode na scenu: s jedne strane, "slične" jezičke forme u tom smislu što su deo jednog istog modela, sa njegovom normiranom varijantom i njegovom narodnom varijantom (premda se čini da primer Haitija ne možemo da uvrstimo u ovu kategoriju), s druge strane, "različite" forme u tom smislu što se može vladati jednom, a da se ne vlada drugom. Tenzija između ova dva pola, odnos govornika prema jednoj ili drugoj od pomenutih formi, svakako uslovljava ponašanja kojima možemo da pokušamo da se približimo pomoću psiholingvističkih kategorija (kakvi su stavovi pojedinaca prema ovim dvema jezičkim formama) ili sociolingvističkih (društveno značenje diglosije, skupine koja ona omeđuje). Na ovom dvojstvu na kojem počivaju i bogatstvo i ograničenja Fergusonovog teksta začete su postavke jednog drugog američkog lingviste, Džošue Fišmana /Joshua Fishman/, koje je on izneo 1967. godine². Suprotstavljujući bilingvizam (sposobnost pojedinca da koristi više jezika), koji bi spadao u domen psiholingvistike, diglosiji (kada je u jednom društvu u upotrebi više jezika), koja bi spadala u domen sociolingvistike, Fišman menja Fergusonovu konцепцију u dvema značajnim tačkama:

- S jedne strane, on mnogo manje insistira na prisustvu dva kôda (može da ih bude i više, premda on smatra da se

² J. Fishman, "Bilingualism with and without diglossia, diglossia with and without bilingualism", *Journal of Social Issues*, 1967, br. 32.

situacija najčešće svodi na suprotstavljanje između jednog višeg i jednog nižeg varijeteta).

- S druge strane, njegova postavka je da se diglosija javlja čim postoji funkcionalna razlika između dva jezika, bez obzira na stepen razlikovanja, tj. da li su te razlike neznatne ili ogromne: povezanost između ove dve forme nije obavezna.

Fišman to prikazuje u sledećoj tabeli, koja savršeno ilustruje naslov njegovog članka ("Bilingvizam sa diglosijom ili bez nje, diglosija sa bilingvizmom ili bez nje-ga"):

		diglosija	
		+ 1. diglosija i bilingvizam	2. bilingvizam bez diglosije
bilingvizam		- 3. diglosija bez bilingvizma	4. ni diglosija ni bilingvizam

Ove četiri teorijske mogućnosti odgovarale bi sledećim situacijama:

1. Paragvaj, u kojem svi govore španski i gvarani; španski je tu funkcionalno "viša" forma, a gvarani "niža".

2. Neke nestabilne situacije u kojima ima mnogo pojedinačnog bilingvizma, ali ne postoji društveni bilingvizam (germanofonske skupine u Belgiji, u kojima francuski izgleda polako istiskuje nemački).

3. Carska Rusija, u kojoj je plemstvo govorilo samo francuski, a narod samo ruski.

4. Retka situacija: mala zajednica sa samo jednim jezičkim varijetetom.

Ako ih razmatramo kao celinu, ova dva teksta traže određene napomene. Ono što mi se čini da najpre nedostaje Fergusonovoj definiciji, koja naročito insistira na pojmovima funkcije i prestiža, svakako je referencija na vlast: nije, naime, dovoljno da se analiziraju razlike između sučeljenih jezičkih formi u kategorijama prestiža (na primer, francuski uživa veći prestiž od kreolskog na Haitiju) i funkcija (kreolski nema neke funkcije koje ima francuski). Ako francuski i ima ovaj prestiž i ove funkcije, to je uslovljeno razlozima istorijske i sociološke prirode koji su pak povezani sa oblikom vlasti, organizacijom društva, a sve to Ferguson skoro da i ne razmatra. Nasuprot tome, pojam diglosije je koristan (premda bi ponekad trebalo tvoriti i oblike kao što su triglosija itd.), s obzirom da je on, kao što naglašava Fišman, doista u opoziciji sa pojmom bilingvizma: izuzetno je korisno moći napraviti razliku između bilingvizma pojedinca i društvenog bilingvizma (koji ćemo, dakle, nazvati diglosijom) i na taj način staviti naglasak na sociološke implikacije jezičkog razlikovanja.

Iz toga proizilazi da su stvari često mnogo složenije nego što bi se dalo zaključiti na osnovu ova dva teksta i želeo bih da pomenem nekoliko primera kako bih ukratko prikazao (vratićemo se na to kasnije) mnoštvo različitih situacija koje srećemo na zemaljskoj kugli.

1. S jedne strane "diglosija", uprkos etimologiji, može da predstavlja sučeljenost više od dva jezika, to je još Fišman prihvatio. Ali, on ne ukazuje na mogućnost postojanja nečega što bih ja nazvao **uklopljenim diglosijama**, to jest diglosijama koje su umetnute jedna u drugu i koje često srećemo u zemljama koje su nedavno prestale da budu kolonije. U Tanzaniji, na primer, u prvo vreme imamo diglosiju između nasleđenog jezika kolonijalizma, engle-

skog, i nacionalnog, svahili jezika, ali se kasnije javlja i diglosija između tog istog svahilija, koji je maternji jezik samo manjeg dela stanovništva i drugih afričkih jezika. Istu situaciju imamo i u Maliju (francuski/bambara/drugi afrički jezici), u Senegaluu (francuski/volof/drugi afrički jezici) itd. U svim ovim primerima put ka vlasti tesno je povezan sa ovladavanjem zvaničnim jezikom (engleski, francuski), koji je, dakle, nasleden iz kolonijalizma, ali vladanje dominantnim afričkim jezikom (bez obzira da li je on za zakon jedini "nacionalni" jezik) podaruje jednu drugačiju vlast. Drugim rečima, engleski je u Tanzaniji "viša" forma naspram svahilija, koji je, pak, "viša" forma u odnosu na druge jezike: dakle, reč je o uklopljenim diglosijama.

2. Što se tiče definicije diglosije koju je usvojio Ferguson, pojam genetske srodnosti između sučeljenih formi je, kao što je istakao Fišman, izuzetno ograničavajući. A to postavlja jedan drugi problem: treba li diglosiju razlikovati od odnosa između jednog standardnog jezika i njegovih dijalekata (njegovih lokalnih ili društvenih formi)? Svakome je, na primer, poznato da postoji jedan društveno priznat način na koji se govori engleski i da određeni izgovori ovog jezika (londonski "kokni" izgovor, na primer, čije je posebno obeležje nepravilna upotreba aspirovanih h) predstavljaju društveni hendikep. Ali, da li ova situacija, strogo uezv, može da se poredi sa situacijom u Tanzaniji, u kojoj je engleski suprotstavljen svahiliju? Očigledno ne, iako Fišman smatra da i najsuptilnija razlika proizvodi diglosiju isto onoliko koliko i najradikalnija razlika. Međutim, diglosiju stvara ne razlika između "kraljevskog" engleskog i koknija, već društvena upotreba te razlike, i veći prestiž jedne od ovih formi nije uslovljen njenom prirodom, već njenom istorijom: ako "varvari" negde osvoje

vlast, njihov do tada obezvredživan jezik može da postane prestižni jezik...

Mada je, dakle, pojam diglosije upotrebljiv za definisanje višejezičkog društva, treba, međutim, da preciziramo da ove situacije valja analizirati polazeći od društvenih odnosa, a ne od jezikâ: bambara, na primer, u Maliju može da se doživljava kao oslobođilački jezik (u odnosu na francuski), ali i kao tlačiteljski jezik kada je reč o narodu Songai iz Tumbuktua, ili narodu Tamašek sa severa zemlje.

3. Najzad, tipologiji Fergusona (koji insistira na "stabilnom" aspektu situacija diglosije), čak i uz Fišmanovu dopunu, nedostaje dinamička vizija. Uzmimo, na primer, situaciju iseljenika "druge generacije", bilo da je reč o deci Portugalaca ili arabofona u Francuskoj, deci Kineza u SAD, deci Turaka u Nemačkoj itd. Roditelji su, naravno, bilingve i u svom mikro-društvu, u odnosima sa govornicima zvaničnog jezika, oni žive u situaciji diglosije: to je Fišmanov 1. slučaj. Nasuprot tome, deca su veoma često monolingve, iako taj monolingvizam treba relativizovati: ova "monolingvna" deca često ispoljavaju psihološko odbijanje roditeljskog jezika koji razumeju, ali kojim ne žele da govore, težeći da se asimiluju itd, i u međusobnom kontaktu mogu se, dakle, podvesti pod Fišmanov 4. slučaj (ni diglosija ni bilingvizam). Ali, deca ne žive sama, ona žive i sa roditeljima, u društvu, i ova globalna situacija, ispresevana istorijom, postavlja problem prenošenja bilingvizma ili diglosije s jedne na drugu generaciju, istovremeno nam pokazujući neku vrstu mešavine Fišmanovih kategorija. U jednoj pariskoj četvrti doseljenih radnika, kao što je Belvil, moći ćemo, naime, da nademo makrosituaciju diglosije (između francuskog s jedne strane i arapskog, berber-

skog, vijetnamskog ili kineskog s druge strane), mikrosituacije bilingvizma i situacije monolingvizma (ljudi koji govore samo francuski, ali i žene koje govore samo arapski itd.), pri čemu monolingvizam jednog Francuza, uostalom, ne može da se poredi sa monolingvizmom sina nekoga ko potiče iz Alžira ili Kantona...

To znači da tipologija koju bismo želeli da skiciramo ne može da se zadovolji verzijom koju ćemo metaforički nazvati "fotografskom", ona bi morala da pokuša da bude i "kinematografska": društvo je ispresecano istorijom, to je očigledno, ali tu očiglednost sociolingvistika još uvek nije shvatila i to je jedna od tačaka u kojima treba menjati pojam diglosije.

Francuski "razvijač"

Zadržaćemo, dakle, pojam diglosije u značenju koje je najšire, koje je najpodesnije za uključivanje u jedan sociolingvistički pristup (funkcionalne i društvene relacije između jezika ili između različitih jezičkih varijeteta), a sada ćemo pokušati da sačinimo jednu tipologiju različitih "diglosija", uzimajući kao "razvijač" francuski jezik. To znači da ćemo prvo dati pregled situacija u kojima je jedan od elemenata francuski (mogli bismo, naravno, isto tako da prikažemo engleski ili ruski), polazeci od pretpostavke da nam one pružaju skoro potpunu sliku različitih mogućnosti mnogojezičnosti.

Najpre da iznesemo jednu napomenu: razmatrajući ove različite situacije, bilo da je reč o evropskim zemljama (Francuska, Belgija, Švajcarska, Italija), o crnoj Africi (petnaestak zemalja), o Magrebu (Tunis, Alžir, Maroko),

severnoj Americi (Kanada, Lujzijana), kreolofonskim ostrvima (Gvadelup, Martinik, Reunion) itd, vidimo da se nigde ne podudaraju političke granice (država), narod i jezik. Mada je francuski u mnogim zemljama zvanični jezik i mada njim govori veliki broj ljudi, on svuda koegzistira sa drugim jezicima i upravo bih modalitete te koegzistencije htio da proučim.

Ovo nepodudaranje između države, naroda i jezika dovodi nas do prvog kriterijuma klasifikacije: to je odnos između zvaničnog jezika i maternjeg jezika. Među svim gorepomenutim zemljama nema nijedne za koju bi se moglo reći da je prvi jezik njenih govornika (jezik koji je naučen kod kuće i koji najčešće nazivamo maternjim jezikom), zvanični jezik. Ostavimo za trenutak po strani zemlje koje, kao Švajcarska ili Belgija, imaju više zvaničnih jezika. Ali, u samoj Francuskoj, u kojoj francuski predstavlja prvi jezik za većinu stanovništva, nemali je broj onih koji su pre francuskog, jezika koji se uči u školi, naučili neki drugi jezik, bilo da je to alzaški, korzikanski, arapski, portugalski, soninke, itd.

Jedan primer: Gajon

Varošica Gajon nalazi se u departmanu Er i ima 6000 stanovnika, od toga su 21% strani radnici (nacionalni prosek iznosi oko 8%), a ovaj postotak postaje znatno viši u školi, jer magrepske ili afričke porodice najčešće imaju više dece od francuskih porodica. Anketa kojom je 1985. godine obuhvaćeno 109 učenika jedne gradske osnovne škole Luiz-Mišel, pokazala nam je, kao prvo, da su pored francuskog, na pet zemalja (Tunis, Alžir, Maroko, Portugalija, Čile) iz kojih vodi poreklo 41 učenik, što znači 34% od ukupnog broja učenika, zastupljena tri jezika (arapski, španski, portugalski). Od njih 41, 27 govori jezik svo-

jih roditelja, 9 ga uopšte ne govorи, 5 pomalo³. Tako u jednom mikrokosmosu kakav je škola imamo populaciju čijih 66% govorи isključivo francuski, a preostalih 34%, poreklom iz nefrancofonskih porodica, živi ili ne živi u situaciji diglosije. Francuski je ovde očigledno jedini jezik funkcionisanja škole čija je populacija, međutim, dobrim delom bilingvalna: ovakva situacija, mada je ovde statistički "anormalna", nije retka u Francuskoj.

Ono što je, međutim, obeležje Francuske, to je da je zvanični jezik u njoj izrazito dominantan, bez ikakve alternativne mogućnosti: možemo raspravljati o eventualnom uvoђenju dvojezičnosti u školu (francuski/bretonski, francuski/oksitanski itd.), možemo razmišljati da u školu uvedemo jezike dece doseljenih radnika (portugalski, španski, arapski itd.), ali na ovoj teritoriji nema jezika koji bi mogao da pretenduje da zauzme mesto francuskog. Ovde imamo, dakle, prvu situaciju čije je obeležje rasparčani plurilingvizam (mogli bismo da na teritoriji heksagona nabrojimo tridesetak i više manjinskih jezika), koji se negde pojavljuje u obliku diglosije u strogom smislu (Korzika, Katalonija, Alzas...), a negde u obliku diaspore (jermenska ili poljska zajednica...) suočene sa jednim dominantnim jezikom koji je istorija ustanovila kao državni jezik i kojim govorи praktično čitavo stanovništvo. Ovaj prvi tip situacije koji, kao što vidimo, nema nikakve veze sa monolingvizmom, ali koji nije sazdan ni na sukobljavanju dva jezika od kojih bi jedan mogao da pretenduje na funkcije onog drugog, nazvaćemo plurilingvizam sa samo jednim dominantnim jezikom. Tim dominantnim jezikom (koji je u slučaju Francuske i nacionalni jezik) go-

³ L.-J. Calvet, "Le plurilinguisme à l'école primaire", *Migrants formation*, 1985, br. 63.

vore svi ili skoro svi; osim toga, on je i maternji jezik većine stanovništva. Ali, videćemo kasnije, na primeru nekih zemalja crne Afrike, da može da se desi da se dominantni jezik ne koristi za zvanične funkcije koje su u Francuskoj rezervisane za francuski; drugim rečima, da može da se dogodi da nema podudaranja između dominantnog jezika i nacionalnog (ili zvaničnog) jezika.

U zemljama Magreba srećemo se sa sasvim različitom situacijom: tamo su, naime, svuda u upotrebi tri jezika, a za dve od magrepskih zemalja (Alžir i Maroko) karakteristično je da se koriste četiri jezika u veoma različitim funkcijama. Žilber Grangijom /Gilbert Grandguillaume/ u svom delu *Arabizacija i jezička politika u Magrebu* definiše ove jezike na sledeći način:

"U današnjem Magrebu u upotrebi su tri jezika: arapski jezik, francuski jezik i maternji jezik. Prva dva jezika su jezici kulture, na njima se piše. Francuski se takođe koristi u razgovoru. Međutim, maternji jezik, jezik kojim se odista govori u svakodnevnom životu, još uvek je neki arapski ili berberski dijalekt; taj maternji jezik, osim u veoma retkim izuzecima, nikada nije pisan jezik⁴.

Statusi ovih jezika su svakako veoma različiti. Imamo s jedne strane francuski, jezik nasleđen iz kolonijalizma, duго jedini zvanični jezik, koji je sa politikom arabizacije sveden na status stranog jezika, a on ostaje isključiva privilegija građanske klase, predstavlja i dalje jezik kulturne referencije, značajni adut za društveni uspeh; s druge str-

⁴ G. Grandguillaume, *Arabisation et politique linguistique au Maghreb*, Pariz, Maisonneuve et Larose, 1983, str. 11.

ne je nacionalni jezik, arapski. Status arapskog jezika, čije lingvističko definisanje postavlja neke probleme, suštinski je određen činjenicom da je on u isti mah i jezik religije, jezik Kurana i jezik ujedinjenja arapskog sveta. Jezik Kurana, takozvani klasični arapski, pre svega je pisani jezik, koji se takođe može koristiti za propovedi ili ponegde u nastavi, kao što je to bio slučaj sa latinskim u nekim evropskim zemljama u srednjem veku, te je on, kao i latinski, dakle, mrtav jezik. Nasuprot tome, forma koja je stekla status nacionalnog jezika (bilo da taj jezik zovemo moderni arapski, srednji arapski, ili, kao što mislim da je najbolje, zvanični arapski), koja se razvija iz prethodne obogaćivanjem i osavremenjivanjem rečnika, više se koristi u sredstvima informisanja i u javnom životu. Ostaju maternji jezici koje u zvaničnoj upotrebi obično nazivamo dijalektima: arapski ili berberski govor. Prvi su, naravno, genetski srođni sa klasičnim arapskim, drugi to nisu, ali u oba slučaja oni predstavljaju jedine prave prenosnike svakodnevne komunikacije. Nasuprot ovom prvom tipu plurilingvizma koji smo izdvojili (**plurilingvizam sa samo jednim dominantnim jezikom**), magrepska situacija nam, dakle, nudi jedan poseban model koji nam pre svega nalaže da bolje definišemo šta podrazumevamo pod pojmom "dominantni jezik". Ukoliko uzmemo slučaj Francuske, francuski se može smatrati dominantnim jezikom sa dva stanovišta: sa statističkog stanovišta (francuski je jezik kojim govorи ogromna većina) i sa sociopolitičkog stanovišta (francuski je jezik političke i kulturne vlasti). U Tunisu, zemlji u kojoj se berberski jezik veoma malo govorи (prema procenama, oko 1%), statistički dominantan jezik је nesumnjivo tuniski arapski, dok je zvanični arapski socio-politički dominantan i dok francuski jezik deli s njim

kulturnu dominaciju. U Alžiru i Maroku nešto je drugačije: berberski je statistički dominantan u Maroku (50-60%?), u Alžiru njim govori manjina, ali brojna (30%?), dok zvanični arapski i francuski imaju skoro isti položaj kao u Tunisu. To znači da ovde imamo jedan drugi tip plurilingvizma, koji ćemo nazvati plurilingvizam s manjinskim dominantnim jezicima, u kojem su statistički dominantni jezici u stvari politički i kulturno potčinjeni jezici i kojeg suštinski definišu dve stvari: množina koju smo upotrebili, rekavši dominantni jezici i činjenica da sistemi komunikacije i izražavanja naroda nisu zastupljeni u državnim strukturama.

Zvanični i nacionalni jezici u frankofonskoj Africi
nekoliko primera

	koliko se jezika govori	zvanični jezici	nacionalni jezici
BURKINA	70	francuski	70
BURUNDI	1	francuski i kirundi	kirundi
CENTRALNOAFRIČKA REPUBLIKA	65	francuski	sango
GVINEJA	20	francuski	8
ČAD	100	francuski	0
ZAIR	250	francuski	4

U takozvanoj "frankofonskoj" crnoj Africi vidimo opet različitu situaciju. Uopšteno uzev, u njoj nalazimo distinkciju između zvaničnog jezika (francuskog) i jednog ili više nacionalnih jezika (afrički jezici). Status zvaničnog jezika je relativno jasan: jezik funkcionisanja države,

jezik škole, sredstava informisanja itd. Nasuprot tome, status nacionalnog jezika se veoma razlikuje od zemlje do zemlje.

Gornja tabela nam pokazuje da neke zemlje kao što je Burkina nacionalnim jezicima smatraju sve svoje jezike; neke su, kao Centralnoafrička Republika, izabrale jedan od tih jezika, neke su, kao Zair ili Gvineja, izabrale nekoliko jezika i, najzad, neke zemlje, kao što je Čad, nijedan od svojih jezika ne smatraju nacionalnim jezikom. U ovih nekoliko situacija pojam nacionalni jezik dobija, dakle, različita značenja: nacionalni jezik u slučaju Burundija ili Centralnoafričke Republike može da bude jezik škole ili administracije i da u ovim funkcijama zameni francuski, izvestan broj nacionalnih jezika mogu da budu regionalni jezici (Zair, Gvineja); pri tom zvanični jezik povezuje različite regije. Nasuprot tome, kada se svi jezici jedne zemlje smatraju nacionalnim, onda nacionalni jezici nemaju nikakvog izgleda da steknu bilo kakav stvarni status. U jednom slučaju status nacionalnog jezika je praktičan, on može da omogući alternativnu jezičku politiku: u drugom slučaju, on je simboličan i ni u čemu ne menja sociolingvističku situaciju: ali, u svim ovim slučajevima zvanični jezik je jezik vlasti, jezik koji omogućuje napredovanje pojedinca, koji predstavlja ključ društvenog uspeha. Bez obzira da li je francuski sučeljen sa dva, četiri, osam ili sedamdeset nacionalnih jezika, on ostaje dominantan jezik, ali, za razliku od situacije koju imamo u Francuskoj, ovaj politički i kulturno dominantni jezik je, statistički gledano, izrazito manjinski (procenjuje se da broj onih koji u "frankofonskoj" Africi doista govori francuski iznosi 10%) i, za razliku od zemalja Magreba, ovaj dominantni jezik ne deli vlast sa drugim jezicima (sem u slučaju Bu-

rundija koji, čemo, dakle, svrstati u drugi tip). Posle plurilingvizma sa samo jednim dominantnim jezikom i plurilingvizma sa manjinskim dominantnim jezicima ovde, dakle imamo treći tip situacije, plurilingvizam sa manjinskim dominantnim jezikom, koji se, kao i prethodni, definiše pomoću činjenice da sistemi komunikacije naroda nisu predstavljeni u državnim strukturama, ali u njemu, za razliku od prethodnog, imamo samo jedan dominantni jezik. Ovde, međutim, treba uvesti i dalju podelu kojom se uspostavlja razlika između zemalja u kojima postoji statistički dominantan jezik koji može da pretenduje da zauzme mesto francuskog (volof u Senegalu, bambara u Maliju itd.) i onih u kojima nema te alternative (Kamerun, Gabon itd.).

Pogledajmo sada situaciju na kreolofonskim teritorijama (Reinion, Gvadelup, Gijana) koje obično predstavljaju najverniju ilustraciju pojma diglosije kako ju je Ferguson definisao. Nećemo se mnogo zadržavati na genetskoj srodnosti, koja se nalazi u središtu te definicije, jer ako je jasno da u istoriji kreolskog jezika francuski igra izvesnu ulogu, da ne kažemo ulogu koja je nesporna, takođe je jasno da se odnos između francuskog i kreolskog razlikuje od odnosa narodni grčki - katharevoussa: u prvom slučaju imamo dva jezika koji nisu međusobno razumljivi, a u drugom dve varijante jednog istog jezika. Ništa veće povrerenje nećemo pokloniti ni teorijama dekreolizacije prema kojima, na isti način kao što ljudi koji "loše" govore teže da "dobro" govore, kreolski teži da se približi francuskom, da postane lokalna forma francuskog (ovde govorim samo o kreolskim jezicima sa francuskom leksičkom osnovom: isto bi se, naravno, moglo reći za kreolske jezike sa engleskom, portugalskom itd. leksičkom osnovom).

U svemu tome vidljivi su tragovi jednog obezvređujućeg diskursa o kojem ćemo govoriti u sledećem poglavlju, a koji nas u ovom trenutku ne zanima.

U letimičnom pregledu koji ovde sačinjavamo kreolofonske teritorije se mogu definisati pomoću sledećih običežja:

- Kreolski je tu prvi jezik ("maternji" jezik), uveliko dominantan sa statističkog stanovišta, premda koegzistira sa drugim prvim jezicima (sa francuskim, naravno, ali i sa kineskim, nekim indijanskim jezicima itd.).

- Kreolski, nasuprot tome, nije "prestižan" jezik, a to nikako ne znači da on nije prenosnik jedne kulture, što jeapsurdna hipoteza (svi jezici prenose određenu kulturu), već da ta kultura nije "priznata".

- Francuski je tu zvanični jezik, dominantni jezik sa društveno-ekonomskog stanovišta, kao u afričkim situacijama koje smo upravo pomenuli: ni ovde u državnim strukturama nije predstavljen sistem komunikacije narođa.

- Ali, statistički gledano, francuski je zastupljeniji nego u Africi: kroz školovanje (kojim su obuhvaćena skoro sva deca u prekomorskim departmanima i prekomorskim teritorijama) on postaje sve prisutniji kao drugi jezik (stvari se, naravno, razlikuju kada je reč o teritoriji kao što je Haiti).

Dakle, ovde imamo plurilingvizam sa alternativnim dominantnim jezikom, situaciju u kojoj je sasvim moguće da francuski u zvaničnim funkcijama bude zamenjen nekim drugim jezikom (videćemo dalje u ovoj knjizi koji su neophodni uslovi da bi jedan potčinjeni jezik zadobio status dominantnog jezika: to spada u domen lingvističkog

rada i planiranja), situaciju kakva je i na polinežanskim ostrvima, gde tahićanski zamenjuje kreolski.

Drugi tip situacije imamo u Švajcarskoj i u Belgiji. Znamo da u Belgiji postoji zvanični bilingvizam francuski/flamanski pri čemu je svaki od ova dva jezika zastavljen je na različitim delovima teritorije (izuzimajući Brusel, grad u kojem su zvanično u upotrebi dva jezika) i da u Švajcarskoj ima četiri zvanična jezika, koji su raspoređeni kao što pokazuje sledeća tabela:

	Nemački	Fran- kuski	Itali- janski	Ro- manš	Drugi jezici
1910. (u %)	72,7	22,1	3,9	1,2	0,1
1941.	73,9	20,9	3,9	1,1	0,2
1960.	74,4	20,2	4,1	1	0,3
1970.	74,5	20,1	4	1	0,4
1980.	73,6	20	4,5	0,9	1

Ove brojke odnose se samo na stanovništvo helvetske nacionalnosti⁵.

Švajcarski Ustav utvrđuje da zemlja ima četiri nacionalna jezika (nemački, francuski, italijanski i romanš) i tri zvanična jezika (nemački, francuski i italijanski); vidimo da se odnos između ova dva pojma veoma razlikuje od odnosa na koji smo našli u Africi: romanš je nacionalni jezik i kao takav on ima puno pravo na postojanje u oblastima u kojoj se njim govori, ali on nije zvanični jezik, što znači da nije priznat u konfederalnim instancama. Što se Belgije tiče, tamo se pokušava, ne bez konfliktta, da oba jezika do-

⁵ Tabela preuzeta iz dela: R. Schläpfer, *La Suisse aux quatre langues*, Ženeva, 1985, str. 259.

biju podjednak ideo u državnom životu. Dakle, suočeni smo sa situacijom plurilingvizma sa regionalnim dominantnim jezicima: francuski koegzistira sa flamanskim ili nemačkim, pri tom, skoro bez izuzetka, svaki od ovih jezika zastupljen je na teritoriji koju jasno omeđuje.

Francuski se, naravno, govori i u drugim krajevima sveta, na Sejšelima, na Mauricijusu, u Lujzijani, u Kanadi u Val d'Aosti, na Madagaskaru itd., ali sve ove situacije svode se na jedan od tipova koje smo do sada razmatrali. Naša tipologija u pet tačaka (plurilingvizam sa samo jednim dominantnim jezikom, sa manjinskim dominantnim jezicima, sa manjinskim dominantnim jezikom, sa alternativnim dominantnim jezicima i sa regionalnim dominantnim jezicima), koja ilustruje skoro sve zamislive situacije, može se, međutim, u nečemu kritikovati. Analizirali smo mnogojezičnost uzimajući kao "razvijač" situacije u kojima je sadržan francuski, ali smo u isti mах sa stanovišta države ove situacije uzimali kao prethodno definisane: praktično smo govorili samo o "zemlji". A samo Evropu da pogledamo, pa ćemo videti da frankofonska teritorija nadilazi granice država: francuski se govori u Francuskoj, Italiji, Švajcarskoj, Belgiji, ali se istovremeno u ovim zemljama ne govorи само francuski; ovaku situaciju srećemo svuda. Bambara, dominantan jezik u Maliju, takođe se govori u Senegalу (u kojem je dominantan voflof), u Burkini Faso, u Obali Slonovače itd; kečua se govori u Kolumbiji, Ekvadoru, Peruu, Čileu itd.

Politička i jezička karta se, dakle, ne podudaraju i ovo opšte obeležje je u našoj tipologiji mnogojezičnosti isto toliko značajno koliko i pet glavnih situacija koje smo ukratko opisali. Svet nam se ukazuje kao ogromni trodimenzionalni mozaik, čije dve dimenzije čine geografske

(horizontalne) razlike, a treću dimenziju društvene (vertikalne) razlike. Na horizontalnom planu naći ćemo, na primer, razlike između lokalnih jezika (u Francuskoj: francuski, korzikanski, alzaški itd.) ili lokalnih varijanata (pariski francuski, marsejški francuski, francuski koji se govori u Grenoblu itd.), a na vertikalnom planu društvenu funkciju ovih razlika, bilo da je reč o odnosima između regionalnih formi francuskog, ili o odnosima između sučeljenih jezika. Sa tog stanovišta naš trodimenzionalni jezički mozaik ne može da se svede samo na pojam diglosije: pogled na mnogojezični svet otkriva nam mnogo raznolikije situacije, situacije sa mnogo više nijansi, i tek kada proizvoljno izdvojimo ovu ili onu situaciju možemo da taj svet svedemo na ovaj unapred ustanovljen okvir.

Pismo

Ovo mnoštvo jezičkih situacija preseca osim toga i jedan drugi kriterijum diferencijacije na kojem ćemo se kraće zadržati, a to je kako se različite kulture odnose prema problemu svog društvenog pamćenja, problemu prenošenja svog drevnog znanja, a naročito kakav je njihov odnos prema pisanoj reči.

Svi znamo da na zemaljskoj kugli postoje civilizacije usmenog predanja i civilizacije pisanih predanja koje se, više nego po formalnom postojanju određenog sistema transkripcije jezika, razlikuju po načinu na koji u pamćenju čuvaju ljudsko iskustvo i ljudsko znanje. Sa tog stanovišta, možemo da razlikujemo četiri tipa situacija:

- *Društva sa drevnom pisanim tradicijom* u kojima je pisana jezička forma transkripcija jezičke forme koja se

koristi u svakodnevnom govoru: to je slučaj sa francuskim jezikom. Znanje se ovde prenosi prevashodno kroz knjigu.

- *Društva sa drevnom pisanim tradicijom* u kojima pisani jezičku formu ne predstavlja ona forma koja se koristi u govoru, već neki prestižni jezik: to je slučaj sa arapskim jezikom. Jedan deo znanja se ovde prenosi putem knjige, na jeziku različitom od onog kojim govorи narod, dok se jedan drugi deo znanja prenosi usmenim putem.

- *Društva u kojima je pismo nedavno uvedeno*: to je slučaj sa nekim post-kolonijalnim situacijama u kojima su jezici koji nekada nisu bili pisani dobili alfabet. Ovde se srećemo sa društvima usmene tradicije u koju je prodrla jedna naknadno uneta grafija koja još uvek ne prenosi znanje.

- *Društva usmene tradicije* u kojima društveno pamćenje ne počiva na grafiji, već na pripovedaču, griou⁶ itd.⁶

A ove razlike nose neka zajednička obeležja sa našim u kratkim crtama datim opisom višejezičnog sveta, ne samo kao takve, već i zbog toga što se, kao što ćemo kasnije videti, postojanje ili nepostojanje pisma u jednoj kulturi često koristilo da bi se ta kultura pozitivno vrednovala ili obezvređivala u okviru jedne ideološke vizije koja grafičku transkripciju proglašava za materijalnu podlogu znanja: *društva usmene tradicije* se obično na privativan način smatraju *društvima bez pisma*, što predstavlja veoma reduktionistički način za njihovo definisanje, a istovreme-

* Na francuskom: *griot*. Neka vrsta putujućeg muzičara - pjesnika u Zapadnoj Africi, koji prenosi usmeno predanje i kojem često pripisuju natprirodne pojave. Prim. prev.

⁶ Up. L.-J. Calvet, *La tradition orale*, Pariz, 1984.

no i način da se ona obezvrede u poređenju sa zapadnim društvima.

Međutim, usmena i pisana reč često koegzistiraju i ova koegzistencija predstavlja sastavni element različitih formi mnogojezičnosti koje smo upravo pomenuli. Naša tipologija situacija u kojima je francuski igrao određenu ulogu do sada je, u stvari, uzimala u obzir samo status potčinjenih ili dominantnih jezika sa sociopolitičkog ili statističkog stanovišta. Međutim, neophodno je da se u ovu tipologiju uključi činjenica da li su ovi jezici pisani ili nisu pisani, da li prenose ili ne prenose određenu književnost, jer to u znatnoj meri određuje evoluciju ovih situacija.

Ako, na primer, uporedimo Alžir i Mali, dve kolonijalizovane zemlje koje su istovremeno stekle nezavisnost (1962), vidimo da se odnos između sučeljenih jezika, u početku sličan (francuski je u oba slučaja bio jedini zvanični jezik), znatno izmenio. Status francuskog se u Maliju praktično nije promenio, tamo se tek počinje sa nastavom nekih afričkih jezika u školi; on se korenito promenio u Alžиру, gde je arapski istisnuo francuski u skoro svim zvaničnim funkcijama.

Za tu različitu evoluciju imamo razna objašnjenja, a svakako treba posebno izdvojiti različita opredeljenja alžirskih i malijskih vlasta u domenu jezičke politike, ali je bitnu ulogu na ovom planu odigrala činjenica da je jedan od alternativnih dominantnih jezika, arapski, odavno pisani jezik, dok je bambara stekao pismo tek nedavno: borba za kulturnu dekolonizaciju na samom polazu nije raspolagala istim oružjem u jednom i u drugom slučaju. Videćemo da u drugim slučajevima, a iz istih razloga, govornici nekih pisanih potčinjenih jezika nalaze utočište u izvesnim književnim epohama (to je bio slučaj sa provansal-

skim, bretonskim...), utočište koje govornicima potčinjenih jezika koji još nemaju pismo svakako nije dostupno, a odnos prema pisanoj reči, s obzirom da se ona posmatrala kroz prizmu zapadnih kultura, čiji su prenosnici pisani jezici, zauzimao je, dakle, i još uvek zauzima glavno mesto u određivanju odnosa snaga na planu jezika. Čitalac će se prisjetiti da su u primerima za diglosiju koje je dao Ferguson svi "viši" varijeteti bili pisani, dok su samo neki "niži" varijeteti to bili ("dijalektalni" arapski nije pisan, ali je pisan narodni grčki itd.), a to je još jedna tačka u kojoj bi valjalo preudešavati ovaj pojam. Trodimenzionalni jezički mozaik o kojem sam prethodno govorio takođe je određen koegzistencijom jezika usmene tradicije i jezika pisane tradicije.

Kao što sam napisao na početku ovog poglavlja, ljudi su, dakle, suočeni sa mnoštvom jezika. A upravo iz mnoštva situacija koje smo pomenuli, iz te mnogolikosti, pomalo se problem koji u ovoj knjizi ima središnje mesto: rat među jezicima ima svoje korene u mnogojezičnosti i načinu na koji su ga analizirale ljudske kulture. Naime, kao što ćemo videti u sledećem poglavlju, pre nego što su počeli da upravljaju mnogojezičnošću, ljudi su dali njenodređeno ideološko tumačenje.

IV

IDEOLOZI NADMOĆNOSTI

Može se zamisliti da su ljudi, suočeni sa jezičkom različnošću, uvek bili skloni da se podsmehnu običajima drugog, da svoj jezik smatraju najlepšim, najdelotvornijim, najtačnijim, ukratko, da različitost od drugog (jer je, naravno, uvek drugi taj koji je različit) preobrate u inferiornost. A film *Rat za vatru*, koji je poslednjih godina doživeo svetski uspeh, mogao je, s obzirom da prikazuje "plemena" koja govore različitim jezicima, takođe da predstavlja režiju sledećeg tipa jezičkog konflikta: tvoj govor se razlikuje od mojeg govor, dakle, tvoj govor je sman... Možemo sve to da zamislimo i da snevamo o jednoj praistorijskoj lingvističkoj polemologiji.

Grci, varvari i drugi

Ali, ovde nismo zato da bismo zamišljali i, premda mi se čini da je posve jasno da su se ovi konflikti neizostavno dogadali, moramo da se zadovoljimo istorijskim tragovima tog upravljanja različitošću. Na ovom planu naši izvori potiču iz mnogo bliže prošlosti i treba da ostanemo u

okvirima antičke Grčke da bismo videli kako se taj poseban odnos prema drugom pomalja iz etimologije jedne reči koja je još uvek prisutna u modernim jezicima i čiji je francuski oblik *barbare*.

Poznata je stvar, a na to sam usput podsetio u prethodnim poglavljima, da su Grci pronašli zgodan način da podele svet, svrstavajući sve one koji ne govore grčki, dakle, "tuđine", u kategoriju *barbaros* - varvari, a Rimljani će od njih preuzeti i ovu reč i njeno značenje, *barbarus*, "stranac, tuđin". Ali, ako *barbaros* prevedemo u "stranac, tuđin", izgubićemo važan deo informacije, jer su prema etimologiji, varvari bili oni koji i ne govore, pošto ne govore grčki, i koji umeju samo da ispuštaju glasove nalik na brundanje, brslanje, burljanje, ukratko, nešto što su ljudi pokušali da izrugivački oponašaju pomoću onomatopeje stvorene uvdajanjem sloga čije sazvučje odgovara dečjem govoru: *brbr*, *barbar(os)*. Upravo će sa tim značenjem ova reč biti preneta u romanske jezike. Kad je reč o francuskom, Litreov rečnik, na primer, navodi jedan tekst iz XVI veka: "*Varvari, svi oni koji govore tuđim jezikom*" (Oresmo), a kada je reč o španskom, kod Antonija de Nebrije /Antonio de Nebrija/, (u *Gramatici kastiljanskog jezika /Grammatica de la lengua Castellana/*, 1942), nalazimo ovaj deo koji nam mnogo toga razjašnjava: "*Varvarizmom nazivamo nedopustivu grešku u jednom delu rečenice: a taj naziv potiče otud što su Grci sve druge narode, izuzimajući svoj, nazi vali Varvarima; kasnije su Latini Varvarima prozvali sve druge narode, izuzimajući sebe i Grke. Zbog toga što su tuđinci koje su oni nazivali Varvarima kvarili njihov jezik kada su pokušavali da njim govore, oni su varvarizmom nazvali to izopačavanje određene reči. Varvarima možemo nazvati sve one koji ne govore našim jezikom, izuzi*

majući Grke i Latine"...¹ Tako, premda se krug ne-varvara sve više širi sukcesivnim "priznavanjem legitimnosti" (posle grčkog su latinski, a zatim kastiljanski u gornjem tekstu ubrojani među legitimne jezike), pojам varvarin je od samog početka odraz grčkog jezičkog rasizma.

Naravno, jedan ovakav naziv lako srasta s narodnim poimanjem jezičke različitosti, pošto na onog koga ne razumemo i koji nas ne razume uvek gledamo kao na smešnijeg od sebe. Ali, tragove ovog obezvredivanja nalazimo i kod onih koje bismo danas nazvali intelektualcima, a kada je reč o grčkoj kulturi, kod Platona u *Kratilu*.

Tema ovog dijaloga je poznata: između dve ličnosti, Hermogena i Kratila, izbija rasprva o problemu davanja imena stvarima. Kratil zastupa mišljenje da postoji "ispravnost" naziva koja je prirodno svojstvena svakom biću, što je teza *physis-a* (prirodnog), dok Hermogen smatra da je "adekvatnost reči stvar konvencije, što je teza *thesis-a* (konvencionalnog). Sokrat, koga su pozvali da im pritekne u pomoć, vodiće majeutičku diskusiju i sa jednim i sa drugim i, po svom običaju, neće presuditi, već će obojici ukazati na propuste u rasuđivanju. Prepričaćemo ovde samo jedan deo ovog dijaloga, onaj deo u kojem Platon postavlja pitanja Hermogenu, zagovorniku konvencionalne teze, kojeg će navesti da prizna da stvari ne dobijaju imena bilo kako, nego baš prema određenoj logici.

On će onda redati niz primera, od kojih se svi bez razlike mogu svrstati u ono što lingvisti nazivaju narodnom etimologijom (to je ona etimologija koja u reči *humus* vi-

¹ Citirao Raul Avila, "La langue espagnole et son enseignement: oppresseurs et opprimés", u: *La crise des langues*, Pariz, Robert 1985, str. 337.

di koren reči homo zbog toga što je Bog stvorio čoveka od gline, ili, koja reč parlement analizira rastavljajući je na "parle i ment" ...). Tako su bogovi, theoi, a to su u početku bili zvezde, mesec, sunce, dobili ime prema glagolu théin, "proticati", pošto se na nebu kreću beskonačnom putanjom. Nasuprot životinji, čovek promatra, anathrei i vidi, opôpê ("video je" odatle anathron-ha-opôpê, koje je dalo anthropos. Ili pak: zašto se Posejdon, bog mora, naziva Posejdon? Zbog toga što hoda po vodi koja sputava njegove noge, odatle posidemos (okov na nogama) i poséidon...

Hermogen, naravno, neizostavno postavlja problem prvobitne ispravnosti slogova i glasova, pošto ono što mu je do sada rečeno predstavlja samo dokaz valjane zasnovanosti složenica, na šta će Sokrat odgovoriti teorijom podražavanja pomoću glasovnih mogućnosti: da bi se obra-zložila ispravnost prvobitnih reči, treba dokazati semantizam glasova i slova: slovo *r* izražava kretanje, slovo *l* slivanje, slovo *o* zaokrugljenost, slovo *t* zaustavljanje itd.

U ovom "dokazivanju" koje smo, naravno, izvukli iz konteksta (Sokrat će pred Kratilom braniti suprotan stav, ne napuštajući potpuno, međutim, prethodno izneti stav), prisutno je nepoznavanje dve stvari:

- Kao prvo, nepoznavanje činjenice da jezici, uključujući tu i grčki, evoluiraju, i da ova ili ona reč nije imala isti oblik pre pet ili deset godina. Tako reč parlement ne potiče, naravno, od "parle i ment", već od glagola parler koji je proistekao iz narodnog latinskog paraulare koji, pak, vodi poreklo iz crkvenog latinskog parabolare itd.: ovde nedostaje odredena istorijska svest, a ova neprekidna evo-

* parle - govori; ment - laže. Prim. Prev.

lucija jezika čini potpuno uzaludnim pokušaj da se u određenoj istorijskoj tački opravda "tačnost" jednog naziva u kategorijama u kojima je Sokrat shvata.

- Nadasve, nepoznvanje drugih jezika, jer ako prihvati-mo ono što je Hermogen prihvatio pod Sokratovim uticajem, to, naravno, važi samo za grčki: ne može se prihvati prethodno dokazivanje koje se odnosi na reč *anthropos*, a da se odmah iz toga ne izvede zaključak da reč *homo* predstavlja nepravilnu tvorbu. Ali, ovaj problem se čak i ne postavlja, pošto u ideologiji toga doba i ne postoji drugi jezik do grčkog; pored tog jezika, kao što smo videli, postoje samo nerazgovetni brundavi glasovi koje ispuštaju varvari...

Ovaj Platonov tekst koji predstavlja određeni trenutak istorije razmišljanja o jezičkom znaku i izražava jedno stanovište koje će biti radikalno napušteno tek početkom dvadesetog veka, sa teorijom proizvoljnosti znaka Ferdinanda de Sosira /Ferdinand de Saussure/, predstavlja, dakle, u isti mah ilustraciju određenog trenutka ove ideologije nadmoćnosti po kojoj je dat naslov ovom poglavlju.

Di Bele i njegova odbrana

Suočeni sa jezičkom različnošću, ljudi su dakle, oduvek osećali potrebu da dokazuju izvrsnost svog jezika i manje-vrednost drugih. Upravo smo videli svetovnu verziju tog iskušenja, koja se odnosi na Grke i njihove varvare, videli smo u drugom poglavlju njegovu versku verziju, verziju *Kurana* koji nastoji da dokaže nadmoćnost arapskog jezika. U oba ova slučaja ideologija nije bila direktno usred-sređena na određenu praksu, ona nije nastojala da nadah-

ne određenu politiku, za razliku od primera koji će sada dati.

Izražavajući stavove grupe poznate pod zajedničkim nazivom "Plejada", Žoašen di Bele /Joachim du Bellay/ objavljuje 1549. godine delo *U odboranu i slavu francuskog jezika /Défense et Illustration de la Langue Française/* koje bih sada htio da analiziram². Podsetimo se najpre da je nekoliko godina ranije jedan Italijan, Sperone Speroni /Sperone Speroni/, objavio *Dijalog o jeziku /Dialogo delle lingue/* (Venecija 1542), i da ova knjiga nije bila bez uticaja na gore pomenuto delo. U stvari, Sperone je htio da dokaže superiornost svog, italijanskog jezika, u odnosu na latinski, a Di Bele će sebi postaviti isti cilj, nadahnjujući se ponekad i više nego što je dozvoljeno svojim prethodnikom. Na početku (to je 1. poglavlje 1. knjige: "Poreklo jezika") se on zauzima za jednakost svih jezika, "s obzirom da svi oni imaju isti izvor i poreklo", a onda dodaje: "*Istina je da su vremenom neki jezici, zbog toga što su marljivije uređivani, postali bogatiji od drugih: ali, to se ne može pripisati srećnoj sudbini tih jezika, već samo ljudskom umeću i naporu*".

Svi jezici su, dakle, jednaki, pošto svi potiču iz prevavionskog jezika, premda su neki "malo više jednakci od drugih", ali ta superiornost nije stvar samih jezika već njihovih govornika, koji su umeli da ih menjaju nabolje: "*Dakle, jezici nisu nastali sami od sebe, onako kako niču trava, korov i drveće: jedni slabašnog i nemoćnog soja, a drugi zdravi i snažni, sposobniji da nose breme ljudskih zamsli, već je sve ono što je u njima vredno nastalo iz htenja i*

² Koristim ovde izdanje ovog teksta koje je dao Louis Terréaux, Pariz, Bordas, 1972.

volje Ijudi... Donećemo ovde sud o Di Beleovoj originalnosti ako gornji odlomak uporedimo sa sledećim odlomkom iz Speronijevog dela: "*Dunque non nascono le lingue per se medesme, a guisa di alberi a d'herbe, quale debole & inferma nelle sua specie, quale sana & robusta & atta meglio a portar la soma di nostri humani concetti: ma ogni loro vertu nasce al mondo dal voler di mortali*"...

Bilo kako bilo, braneći ideju o jednakosti jezika autor je ovde relativno originalan, a na drugom mestu³ sam podsetio da je u XVI veku inače vođena žestoka rasprva, uglavnom između Francuza i Nemaca, u kojoj je svako htelo da dokaže da je baš njegov jezik najsrodniji prevavilonskom jeziku, pošto ta srodnost, naravno, pridaje odredenu premoć...Ali, videćemo dalje da će se ovaj tekst u svom drugom delu pridružiti dominantnom diskursu.

Iz ove prvobitne jednakosti Di Bele će izvući snažan argument u prilog francuskom: "*Povodom toga, smatram da najveću pokudu zaslužuju glupa naduvenost i nerazboritost nekih naših sunarodnika koji, iako Francuzi nisu ništa manje vredni od Grka i Latina, potcenjuju i odbacuju sve ono što je napisano na francuskom jeziku: isto tako, ne mogu da se načudim mišljenju nekih učenih Ijudi koji smatraju da je naš narodni jezik nepodesan za lepu književnost i obrazovanje*".

U drugoj knjizi, međutim, napustiće se ove uopštene tvrdnje da bi se došlo do konkretnih stvari, što znači do odbrane francuskog jezika; pritom autor skoro isključivo govori o leksici. Prvo se pristupa teorijskom obrazlaganju: "*Niko, sem ukoliko nije potpuna neznalica, to jest*

³ *Linguistique et colonialisme*, Pariz, Payot, 1974.

osoba koja ne ume zdravo da rasuđuje, nimalo ne sumnja da su prvo nastale stvari, a da su reči kasnije izmišljene da bi označile te stvari; iz toga proizilazi da je za nove stvari neophodno stvoriti nove reči... Zatim se upućuje poziv da se stvaraju nove reči: "Stoga, budući Pesniče, smelo kuj neke nove reči"... I nadasve, upozorenje: "*Između ostalog, čuvaj se dobro, naš pesniče, upotrebe latinskih ili grčkih imena, jer je to zaista podjednako besmisленo kao i kad bi parče zelenog somota prišlo na haljinu od crvenog somota*" (glava VI).

Ovakav ton će postajati sve nadmeniji i, nakon što je dao nekoliko sintakških i stilističkih saveta u IX glavi ("Koristi, dakle, poimeničeni infinitiv, kao što je, naprimjer, hodanje, pevanje, življenje, umiranje. Poimeničeni pridev kao što je vodena tečnost, vazdušna praznina..."); on u XII poglavlju upućuje *Preporuku Francuzima da pišu na svom jeziku*. U ovom poglavlju, koje predstavlja i kraj dela, najpre se dokazuje superiornost Francuske nad Italijom:

- *blaga klima, plodno zemljište, obilje najraznovrsnijih plodova...*
- *mnoštvo velikih reka, mnoštvo lepih šuma, gradova...*
- *cvetaju najraznovrsniji zanati, umetnosti i nauke itd.*

Zatim nastavlja:

"*Zašto se, dakle, toliko divimo drugima? Zašto smo toliko nepravični prema sebi samima? Zašto ponizno tražimo tuđe jezike kao da nas je stid da koristimo svoj?*", da bi stigao do onoga što svakako predstavlja središte njegove argumentacije: "*ne treba da se stidiš da pišeš na svom jeziku*". Valjda to ni za koga ne može ta bude sporno, ni u Di Beleovo doba ni danas, ali će zaključak, nasuprot to-

me, zazvučati kao mnogo spornije objavljivanje kulturnog rata:

“Više se ne bojte onih kreštavih gusaka, onog gordog Manlija i onog izdajnika Kamila... Udarite na tu lažljivu Grčku... Bez zazora pljačkajte slike onog delfskog hrama... ne strahuјte više od onog nemog Apolona, njegovih lažnih proročanstava niti otupelih strela...”

Ovaj tekst koji profesori francuskog jezika često pominju, ali koji se retko čita, koji se često navodi zbog svog naslova, ali ne i zbog svog sadržaja, zасlužuje, dakle, da se nad njim malo zamislimo, jer on u sebi sadrži duboku dvo-smislenost, u pravom smislu te reči: on ima dva značenja. On se, naime, s jedne strane utiskuje u pokret za kulturno oslobođanje, predstavlja htjenje da se francuski, po uzoru na latinski, pretvorи u jezik koji je sposoban da prenosi poziciju i nauke: to kažu sve istorije francuske književnosti, i ovo delo je postalo slavno baš na osnovu ovog doprinosa “pravednoj borbi”. Ali, čak i kada je o tome reč, ono možda nema onu vrednost koja mu se često pridaje, te treba razmisiliti o sudu Ferdinanda Brinoa /Ferdinand Brunot/, iznetom u njegovoј Istoriji francuskog jezika /*Histoire de la langue française*/: “na ovo delo mogu da gledam samo kao na jedno apologetsko delo u slavu jezika: treba priznati, pa makar to bilo proglašeno za prestrog sud - ono je maltene nezanimljivo.”⁴.

Ali, nas ovde mnogo više interesuje činjenica da je Di Beleu, da bi “odbranio” francuski jezik podjednako potrebno da napada druge jezike. A sa tog stanovišta njegov tekst treba postaviti u političku perspektivu koja uzima u

⁴F. Brunot, *Histoire de la langue française*, tom II, Pariz, 1906, str. 85.

obzir ne samo raspravu o prevavilonskom jeziku o kojoj je prethodno bilo reči (htenje, koje i Di Bele na kraju ispoljava, da se dokaže superiornost francuskog jezika nad drugim evropskim jezicima), već i odnose između jezika koji se govore u samoj Francuskoj. Treba posebno podsestiti na činjenicu da je deset godina pre ovog Di Beleovog dela, tačnije, 15. avgusta 1539. godine, Fransoa I objavio Vilerkotretski edikt o pravosuđu, čijim se članovima 110 i 111 precizira da će se sudski postupak ubuduće obavljati na francuskom jeziku, koji, dakle, zamenjuje latinski, ali istovremeno ističe primat nad drugim lokalnim jezicima: kao što naglašava Brino, od tog trenutka postoji jedan "državni jezik". Upravo u tom kontekstu treba procenjivati Di Beleovu knjigu, u tom smislu što autor svakako sa Ronsarom /Ronsard/, Baifom /Baiff/, Žodelom /Jodelle/ i još nekolicinom pripada određenoj književnoj struji i što ovo delo na osnovu toga predstavlja određenu "poetiku", ali i što se ono uliva u jednu ideološku struju jezičkog rata, u kojem se bitke vode i na unutrašnjem (nametnuti francuski jezik u Francuskoj kao državni jezik) i na spoljašnjem planu (pokazati superiornost francuskog jezika nad drugim jezicima).

Rivarol i univerzalnost francuskog jezika

Iz razloga koji će biti izloženi na kraju ovog poglavlja, htelo bih sada da načinim jedan skok kroz istoriju i da se zadržim na razdoblju s kraja XVIII veka, kada je Berlin-ska akademija, 6. juna 1782, za svoj godišnji konkurs odbrala sledeću temu:

“Šta je uticalo da francuski jezik postane univerzalni jezik Evrope?

Čime on zaslужује ту привилегију?

Može ли се сматрати да је он и даље има?”

Tako, само нешто мало више од два века после Di Beleovog borbenog pokliča, једна страна академија сматра да francuski има “univerzalni” статус, да је он “univerzalni jezik Evrope”. У ствари, Berlinska akademija у том погледу није нимало оригинална. 1728, после једног путовања у Beč, Monteskje /Montesquieu/ beležи да је “*naš jezik tako univerzalan*”; Mopertui /Maupertuis/ тврди 1751. да је он “*univerzalni jezik Evrope*”; издање Akademijinog рећника из 1762. представља francuski као “*jezik koji je strancima isto toliko potreban koliko i njihov maternji jezik*”; Volter u svom delu *Vek Luja XIV/Siècle de Louis XIV/* precizira да је *naš jezik “postao jezik Evrope”*, а у самој Enciklopediji, у чланку под насловом “Jezik”, каže се да је “*francuski već stekao naklonost svih dvorova где га говоре скоро као у Versaju*”: могли бисмо да naveдемо још bezbroj citata који, barem у Francuskoj, сведоче о некој vrsti konsenzusa...

У ствари, мада је тачно да francuski доиста заузима privilegovano место у književnosti i diplomatiji, мада njim говори evropska buržoazija i мада се он предаје на mnogim školama, треба relativizovati ту idiličnu sliku. Naime, као што и *Enciklopedija* каže, рећ је о dvorovima, plemstvu, vlasti i vrlo је optimističки постављати tezu o univerzalnosti francuskog u doba kada тaj jezik u Francuskoj nije чак ni većinski. Da бисмо се у то uverili dovoljno je да се prebacimo nekoliko godina kasnije na izveštaj који ће опат Grgur podneti pred Konventom 16. Prerijala II godine (28. maj 1794). U njemu najpre prepoznajemo isti

ton: "Ako su naš *idiom* ovako prihvatili i tirani i dvorovi, kojima je monarhijska Francuska darovala pozorišta, kićanke, modu i manire, na kakav li će tek prijem naći kod naroda kojima republikanska Francuska otkriva njihova prava otvarajući im put ka slobodi?"

Univerzalni jezik postaje tako *idiom slobode*... Ali, nešto dalje, Grgur piše: "Bez preterivanja se može tvrditi da barem šest miliona Francuza, naročito u selima, ne zna nacionalni jezik; da je skoro jednak broj nesposoban da vodi povezan razgovor; sve u svemu, da broj onih koji ga čisto govore ne premašuje tri miliona, a verovatno da je još manji broj onih koji ga pravilno pišu..." A to je, kao što vidimo, veoma malo kad je u pitanju jezik koji se inače predstavlja kao univerzalni.

Ali, vratimo se na konkurs iz 1782. Berlinska akademija je primila 21 ili 22 rada - izvori o tome su protivurečni - od kojih je sačuvano samo 18⁵, a nagradu su dobila dva teksta, jedan na nemačkom Žan-Krista Švaba /Jean-Christ Schwab / (1773-1821) i drugi, na francuskom, Antoana Rivarola / Antoine Rivarol / (1753-1801). To je čuvena *Rasprava o univerzalnosti francuskog jezika /Discours sur l'universalité de la langue française/*. Ferdinand Brino, kojem je bilo dostupno 16 rukopisa sačuvanih u Berlinu, daje njihovu analizu⁶ iz koje ću izdvojiti sledeće tačke:

- od ovih tekstova devet je napisano na nemačkom, sedam na francuskom (od toga su autori jednog broja tekstova Ijudi kojima francuski nije maternji jezik, ako je su-

⁵ Videti o tome: F. Brunot, nav. delo, tom VIII, Pariz, 1935, str. 839 i dalje.

⁶ Nav. delo, str. 912-914.

diti po njihovom stilu). Ovde se može videti trag te "univerzalnosti", pri čemu, međutim, ne treba zaboraviti da se konkurs, mada organizovan u Berlinu, odnosi na francuski jezik, i da ove dve specifičnosti delimično objašnjavaju ovakvu brojčanu raspodeljenost na dva jezika.

- Brino naglašava da u ovim radovima preovlađuje objektivnost i da su kandidati pokušali da analiziraju postavljena pitanja ne pokazujući bilo kakvu agresivnost u odnosu na Francusku.

- Mali broj njih osporava i sam pojam univerzalnosti, ističući da je francuski nesumnjivo najrasporostranjениji evropski jezik, ali da u svojoj ekspanziji on nailazi i na zнатне geografske i socijalne barijere (francuski se ne govori u Poljskoj i u Mađarskoj, malo se govori u Portugaliji). "*Nije mogućno istraživati zašto je francuski postao opštij jezik Evrope*", piše jedan od njih, "*to bi značilo tražiti uzroke nečega što se nije dogodilo*".

- Da bi se objasnio status francuskog jezika navode se mnogi razlozi: snažan uticaj francuske kulture i francuske književnosti, političke okolnosti, posebno uloga Luja XIV, francuski putnici u stranim zemljama, vojni begunci, izgnani hugenoti itd.

- Najzad, razlozi te "univerzalnosti" se traže u samom jeziku, u njegovoј formi: navodi se istaknuta uloga Akademije i njenog rečnika, francuski se predstavlja kao jezik koji se lako uči, čiji je izgovor lak, kao otmen jezik, posebno se naglašava njegova jasnoća, koja se često dovodi u vezu sa "prirodnim" poretkom njegove sintakse. A ovo poslednje opet nas vraća na Rivarola.

"*Ono što nije jasno strano je duhu francuskog*". ova izreka koju je istorija sačuvala predstavlja u stvari zaključak jednog dugog razmatranja koje se može sažeti u dva dela.

Rivarol na početku objašnjava zašto je francuski stekao ovaj status univerzalnog jezika, zašto drugi jezici (njemački, španski, italijanski, engleski) nisu mogli da mu budu takmaci, iznoseći pokatkad iznenađujuće oštре sudove (engleska književnost od Čosera do Miltona, uključujući i Šekspira, "ni najmanje ne vredi!"), nabraja argumente koji su išli u prilog francuskom jeziku, od duha francuske književnosti do veličanstvenosti Luja XIV i objašnjava da je on u odnosu na druge jezike stekao određenu prednost koja mu je podarila neku vrstu prava prvorodstva (izraz je Rivarolov).

Zatim će on, u drugom delu, objasniti zašto je francuski umeo da sačuva tu prednost: zahvaljujući sopstvenom duhu. Naime, obrazlaže on, ljudi poznaju stalnu protivurečnost između logike i strasti. Strasti zahtevaju da se najpre imenuje predmet koji obuzima čula, dok logika zahteva da se najpre imenuje subjekt, zatim glagol i tek na kraju objekt, kao što to čini francuska sintaksa. Postoje, dakle, jezici koji se povinuju nalogu čučnih utisaka: otuda je njihova sintaksa iskvarena, u njoj vlada nered. Francuski jezik pak poštuje logički poredak: "*Francuski je, zahvaljujući jedinstvenom preimcuštvu, jedini ostao veran naporednosti ... Francuska sintaksa se ne može iskvariti. Upravo odatle proističe ta zadivljujuća jasnost, večiti temelj našeg jezika. Ono što nije jasno strano je duhu francuskog*".

Ova ideja o odredenom "logičkom poretku" nije nova, nalazimo je još u XVII veku, posebno u *Univerzalnoj gramatici sastavljenoj po opštim logičkim načelima /Grammaire générale et raisonnée/*, takozvanoj gramatici Por-Roajala i ona će dugi niz godina služiti kao argument u prilog francuskom. Naravno, teško je prihvatići da jedan

jezik može da bude "superioran" u odnosu na neki drugi jezik, i uopšte nije potrebno da čovek bude lingvistički stručnjak da bi uvideo da se iza ovog tobožnjeg racionalizma nazire neka vrsta jezičkog rasizma: jezici koji nemaju sintaksički poredak francuskog jezika nisu "logični", te ovaj tobožnji racionalizam uvire u nacionalizam.

Ideolozi rata

U jednom svom drugom delu⁷ posvetio sam jedno poglavje odnosima između "teorije jezika i kolonijalizma", koje čitalac uvek može da pogleda, a na prethodnim stranicama sam, dakle, samo analizirao tekstove koje sam ovlaš dotakao (to je slučaj sa *Kratilom*), ili koje nisam naveo u toj knjizi. To je slučaj sa delom *U odbranu i slavu francuskog jezika* i sa *Raspravom o univerzalnosti francuskog jezika*, koje sam, osim toga, odabrao zato što zauzimaju posebno mesto u kolektivnom nesvesnom i što njihovi odjeci nisu bez značaja u trenutku kada mnogi smatraju da je francuski jezik ugrožen...

Sa Di Belea smo, dakle, pravo prešli na Rivarola, sa XVI na XVIII vek, premda ćemo između ova dva teksta naći obilje dokumenata koji idu u istom pravcu - nastoje da dokažu superiornost jednog jezika nad drugim jezicima. Ali, malo je važno koliko primera ima, ako nam svi daju isti nauk. Komparativizam u lingvistici, pristup koji će cvetati u XIX veku, polako se konstituisao u nauku i omogućio nam da shvatimo kako jezici evoluiraju i u isti mah da izvršimo smeće rekonstrukcije. Treba istaći da

⁷ *Lingvistika i kolonijalizam*, str. 15-39.

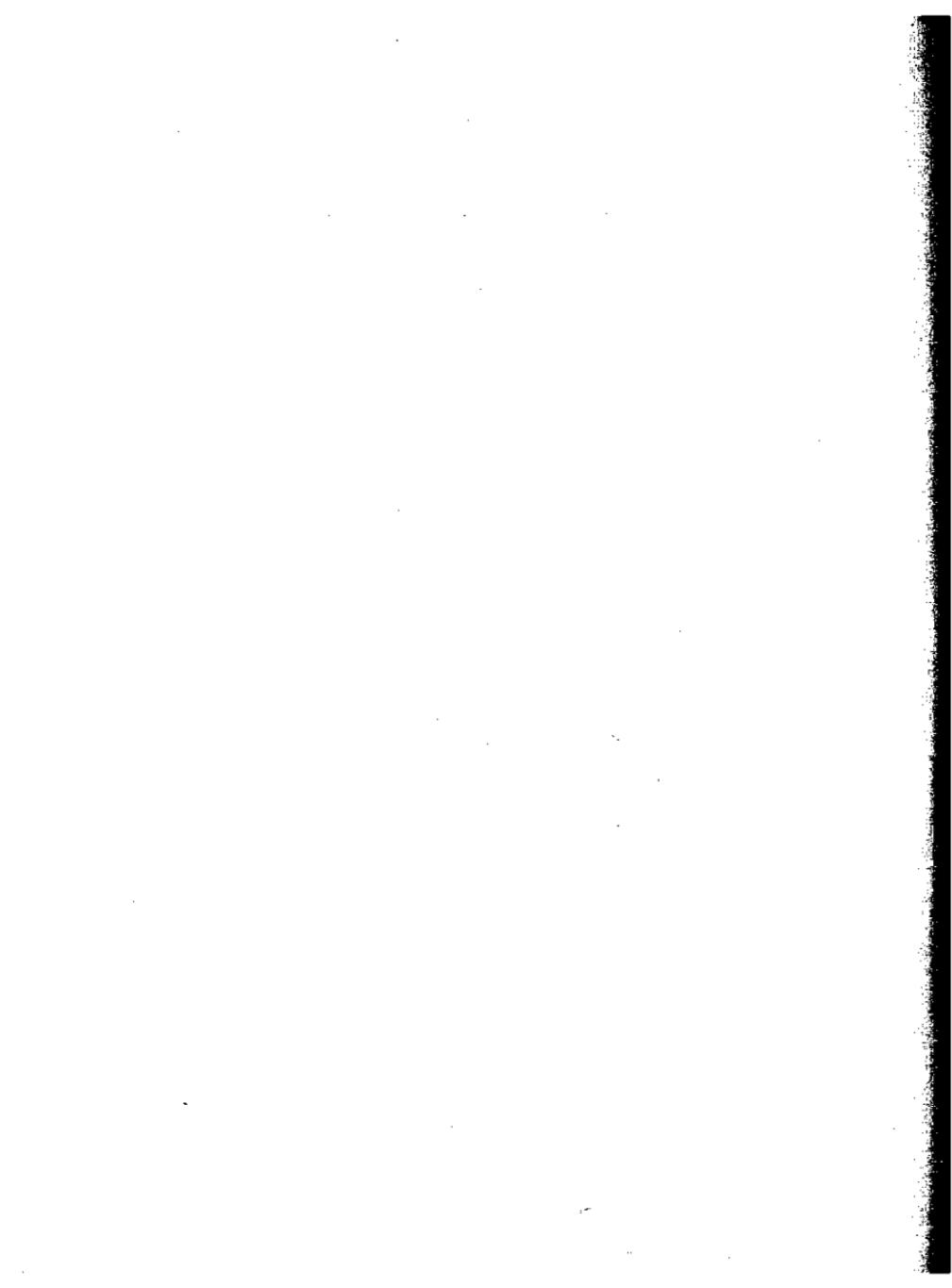
nam je baš komparativizam omogućio da zamislimo formu jednog jezika čiji nam nijedan trag nije ostao, indoevropskog jezika, kao i da smo zahvaljujući njemu spoznali fonetske zakone koji objašnjavaju kako se glasovi ovog ili onog "jezika-majke" pretvaraju u glasove ovog ili onog "jezika-ćerke". Ali, poređenja koja smo maločas izneli uopšte nisu imala tu funkciju. Ona nimalo nisu bila usredstrena na traganje za određenim znanjem i prvenstveno su nastojala da dokažu da svi jezici nemaju istu vrednost, ukratko, da postoje inferiorni jezici i superiorni jezici.

Tako smo evropske jezike suprotstavili jezicima trećeg sveta i ova suprotstavljenost odigrala je značajnu ulogu u kolonijalnoj ideologiji, ali smo takođe međusobno suprotstavili evropske jezike, a ta suprotstavljenost je imala udešla u izbijanju raznih konflikata kojima je obeležena istorija zapadnih naroda: naročito je čitava rasprva o prevavilonskom jeziku, koja se vodila tokom XVI veka, neposredno povezana sa konfliktom između Valoa i Habsburga.

Ako je, dakle, čovekovo stupanje u jezičku komunikaciju određeno mnogojezičnošću, njegovo upravljanje tom mnogojezičnošću istovremeno je obeleženo obezvredivanjem. Time što je različitost preobratio u podređenost, time što je na jezik drugog gledao kao na manjevredan (najčešći slučaj), čak i kao na ne-jezik (Grci), on je od samog početka postavio premise jednog rata među jezicima, koje su verske i svetovne ideologije potom pothranjivale. Čisto teorijskog rata, svakako, ali koji će se, kao što ćemo to već videti, razvijati u različitim pravcima i koji će državni aparati nastaviti na manje platoniski način. Rat među jezicima, dakle, kao da stoji u vezi sa mnogojezičnošću; u čoveku postoji odbojnost prema različnosti.

Drugi deo

BOJNO POLJE

V

RESTRIKTIVNO I EKSPANZIVNO*

Sve jezičke forme koje koristimo, bilo da je reč o različitim jezicima ili o različitim formama jednog istog jezika, dele se na široku lepezu funkcija između dva pola: s jedne strane je **ekspanzivni** pol, koji definiše forme koje odabiramo kada komunikaciju hoćemo da proširimo na najveći broj sagovornika, s druge strane je **restriktivni** pol koji, nasuprot tome, definiše forme koje biramo kada komunikaciju hoćemo da ograničimo na najmanji broj sagovorni-

* U prevođenju termina *véhiculaire* i *grégaire* javile su se tri teškoće: prvo, *langues véhiculaires* su u stvari jezici koji služe u komunikaciji između ljudi čiji su maternji jezici različiti (posrednički jezici, lingva franca itd), a Kalve termin *véhiculaire* koristi u specifičnom značenju (vidi tekst); drugo termin *grégaire* (*gregarijski*), koji je uveden posredstvom psihologije ima konotacije donekle suprotne značenju koje on ovde treba da ima. Treće, autor insistira na logičkom odnosu opozicije u kojem ova dva termina inače ne stoje u francuskom jeziku. Tako je jedino rešenje mogao biti funkcionalni par ekspanzivno-restriktivno jer je reč o širenju, t.j. sužavanju komunikacije na što veći, odnosno što manji broj sagovornika.

ka, da obeležimo svoju posebnost, da omedimo granice jedne grupe. A ova dva pojma, restriktivno i ekspanzivno, podjednako se dobro mogu primeniti kako na mnogojezične tako i na jednojezične situacije.

Restriktivni (gregarijski) pol

U reč gregarijski (latinski *grex*, *gregaris*, stado), unosim ne pejorativnu nijansu koju ona obično konotira u francuskom (gregarijski instinkt, što znači instinkt stada), već pre ideju dosluha: neki gregarijski^{*} jezik je jezik neke male grupe koja, dakle, ograničava komunikaciju na nekolicinu sagovornika i čiju formu obeležava to htenje da se komunikacija ograniči. To je svakako slučaj sa tajnim formama, sa argoima, na primer, za koje postoji "ključevi" (kao što su *largonži*, *verlan*^{**} itd.), u kojima formalne transformacije imaju za cilj da ograniče pristup komunikaciji, ali to je slučaj i sa društvenim registrima, sa jezičkim formama različitih starosnih grupa, ili pak sa porodičnim jezicima. Tako, na primer, u jednom višejezičnom okviru bretonski ili korzikanski u Francuskoj mogu da budu restriktivni spram francuskog jezika, ali u jednojezičnom okviru u samom korzikanskom jeziku mogu da postoje restriktivne forme (porodične, regionalne, argoi ljudi različite starosti itd.). Isto tako, Francuzi koji žive u SAD i na

* Dalje u tekstu: restriktivni

** *Largonži* - argo sastavljen od iskrivljenih reči, tako što se slovom / / zamjenjuje početni samoglasnik, a on se prenosi na kraj reči. Tako *jargon* postaje *largonži*. *Verlan*: u ovom slučaju menja se mesto slogova. Tako reč *béton* - /bel+/tō/ postaje /tō/+/bel/ - *tomber*.

radnom mestu koriste engleski jezik, u međusobnom opštenju koristiće svoj jezik u restriktivnoj funkciji, spram engleskog, ali oni, osim toga, u svojim porodicama mogu da koriste posebne forme francuskog, opet u restriktivnoj funkciji, a unutar iste porodice deca pak mogu da koriste posebne restriktivne forme kako bi pokazala svoju različitost u odnosu na roditelje. Ma koliko bili monolingve, svi smo mi, dakle više ili manje plurilingve. Time želim da kažem da čak i u okviru samo jednog jezika, našeg jezika, koristimo različite forme tog jezika i da se opredeljivanje za ovu ili onu formu svodi na posebne funkcije. Tako svi mi u svojoj leksici imamo reči čije je izvorište u onome što se nama lično događalo u životu i koje koristimo samo sa veoma ograničenim brojem sagovornika: nežne ljubavne reči koje upućujemo samo voljenoj osobi, rečnik grupe ili generacije rezervisan samo za prijatelje, nadimke iz milja kojima se obraćamo samo članovima porodice, dečje izraze, kao što su one pogreške u izgovoru koje nas prate celoga života zahvaljujući zastrašujućem pamćenju naših roditelja i koje nanovo čujemo na svakom porodičnom skupu...

Uzmimo jedan čuveni primer, koji je danas izašao iz domena privatnosti: Žan-Pol Sartr /Jean-Paul Sartre/ je za svoju porodicu bio "Pulu", "Pilence": kasnije će on Simona de Bovoar /Simone de Beauvoir/ nazvati "Dabar" (igra reči po sličnosti između Beauvoir i Beaver, na engleskom "dabar"), a grupa koju će oni obrazovati sa svojim prijateljima takođe će imati svoj jezik, svoje izraze:

"Činite da mi žalost", "to me čini sasvim poetičnim", "retko kada me je to učinilo toliko izlišnim i toliko potrebnim", pisao je Sartr svom "cvetiću", "svom dražesnom malom Dabru": izgrađuje se određena leksika grupe koja, uz nadimke iz bestijari-

juma, kao da tvori zname saučesništva, nedokućive i lukačaste”, komentariše Ani Koen-Solal /Annie Cohen-Solal/, Sartrov biograf¹. A ovaj čuveni primer važi za sve grupe, za sve porodice, za sva bratstva. U nekom kutku našeg pamćenja u svima nama su zapretane takve reči kojih se ponekad prisetimo čitajući neko staro pismo, ili u susretu sa nekim od članova porodice: svoju različitost, svoju pripadnost, izražavamo kroz samu formu jezika koju koristimo.

Ekspanzivni pol

Na drugom kraju lepeze funkcija nalazimo, dakle, ekspanzivni pol, koji odgovara upravo suprotnoj problematiki. Dok restriktivna forma ograničava komunikaciju na najmanji broj sagovornika, na upućene, na bliske, ekspanzivna forma je proširuje na najveći broj sagovornika; umesto da izražavamo svoju različitost, izražavamo, upravo suprotno, volju za približavanjem. Ova funkcija može da proizvede posebne kôdove, kao što su pidžini, plodovi kontakata između govornika različitih jezika koji se nalaze u situaciji u kojoj se postavlja problem komunikacije. Tako je engleski pidžin, po kojem je i nazvana ova vrsta jezika, nastao iz kontakata između engleskog i kineskog u situaciji obavljanja pre svega trgovinske razmene: kineska gramatička osnova, engleski vokabular koji se izgovara “na kineski način” (sama reč pidžin predstavlja iskrivljenu englesku reč business, što dobro svedoči o njenoj prvoj funkciji). Ove dve zajednice su pidžin koristile kada su imale potrebu da komuniciraju, ali se izvan okvira ove ograničene razmene svaka sigurno vraćala svojoj posebnoj

¹ Annie Cohen-Solal, *Sartre, 1905-1980*, Pariz, 1985, str. 132.

jezičkoj (restriktivnoj) formi. Drugde će se ekspanzivna funkcija otelotvoriti ne kao što je slučaj sa pidžinom, u nekoj *ad hoc* formi, već tako što jedan od ovih jezika stiče viši status ekspanzivnog jezika. U sedmom poglavlju pobliže ćemo analizirati istoriju nekoliko ekspanzivnih jezika kako bismo pokušali da odredimo različite faktore sticanja tog višeg statusa, a za sada hoću samo da istaknem moguće kombinacije isključivanja i uključivanja čije međusobne granice ovaj funkcionalni par restriktivno/ ekspanzivno određuje. Naime, jezik ovde označava htenje da se negde pripada, on postaje znak, on trasira granicu grupe koja je uključena u komunikaciju: time što odabira ovu ili onu formu, ovu ili onu varijantu, govornik naznačava gde se on nalazi, iza koje granice. Izbor te granice može da se ispolji kroz lokalni naglasak, kroz uvođenje dijalektalnih reči u standardnu formu ili kroz korišćenje nekog različitog jezika u situacijama mnogojezičnosti: postoji čitav kontinuum mogućnosti na toj lepezi između restriktivnog pola i ekspanzivnog pola.

Primer Gavoia

Boraveći u dolini Gordolaska, u zaleđu Nice, stupio sam jednoga dana u razgovor sa starom susetkom, čiji je jezik bio provansalski, želeti da saznam kakvu predstavu ona ima o jezicima, kakvo je njen, što bi lingvisti rekli, "lingvističko osećanje". Prva zanimljivost: za nju provansalski ne postoji, barem ne pod tim nazivom; ona je smatrala da s jedne strane govor i lou patois, što znači njegovu restriktivnu formu, a s druge strane francuski, ekspanzivnu formu zemlje, što predstavlja suprotstavljanje na dobro poznatoj pejorativnoj osnovi. Ali, ona je uz to naglašavala

jedinstvo francuskog, kojem je suprotstavljala rasparčanost provansalskog; tako je ona brižljivo uspostavljala razliku između svog "patois" i patoa kojim govore drugi koji ona, međutim, savršeno dobro razume. Objasnila mi je dakle, da su ljudi iz Lantoska cougourdiais (pošto ih nije glas da mnogo jedu tikve, "cogourdes"), da su ljudi iz La Bolena amouyans (suve trešnje...), žitelji Sen Marten de Vezubija totchis (moglo bi biti: "malecki")... i na kraju mi je poverila da "drugi" zovu ljudе iz njenog sela, Belvedera, banes (što bi moglo da znači jelenski rogovи, rogovи rogonje?). Sva ta mesta nalaze se u krugu od tridesetak kilometara, ali je moja sagovornica žustro naglašavala razlike između ovih govorova. Tako, umesto da ističe činjenicu da sa svim starijim ljudima iz ovog kraja komunicira na provansalskom, ona je radije naglašavala sitne razlike koje su se njoj činile strahovito značajnim: na primer, to što ona "ašov" naziva *lou magaï*, dok ga u jednom drugom selu nazivaju *lou magaou*... U istom kraju čuo sam jednog dana raspravu na provansalskom između čoveka iz Nice i čoveka iz Grasa, koji su se podsmevali jedan drugom zbog toga što jedan za "metlu" kaže *la scopa*, a drugi *la ramasse*... U oba slučaja, dakle, pojavljuju se međusobno uklopljene restriktivnosti, pošto se veoma lokalne forme provansalskog opažaju kao različite, iako one, spram francuskog, svakako predstavljaju jedinstvenu celinu, jedan jedini jezik.

U ovom odnosu između jedinstva i raznolikosti, stvarnih ili zamišljenih, u toj antinomijskoj napetosti, stiču se svi uslovi za jedan neprekidni "rat" između jezičkih formi. Naime, ma koliko bili različiti cougourdiais, amouyans, totchis i banes, Ničani ih sve podvode pod jedan opšti naziv, *gaouatchs*, koji se koristi za ljudе iz brdskih krajeva.

Šire uzev, žitelja planinskih krajeva u Provansi zovu gavot: ova reč u Langdoku označava brđanina iz Lozera, dok se u Gaskonji brđanin označava rečju gavach, a u Kataloniji gabach je stanovnik Bearna... Ako je verovati narodnoj mitologiji, ova reč znači "slanutak, naut" i tako označava siromahe preko onoga što je njihova svakodnevna hrana. Frederik Mistral /Frédéric Mistral/ u svom delu *Rizzica felibriža* /Tresor dou Felibrige/ ne daje ovu etimologiju, ali to stvari ne menja mnogo, jer on ovaj termin tumači ovako: "prostak, geak, debelokožac; nadimak koji u Provansi daju gorštacima sa Alpa, a u Langdoku stanovnicima Lozera" i povezuju ga sa španskim gafo, što znači "gubav, prljav"². Tako je jedna reč koja ima geografsko poreklo (ljudi iz nekog kraja, ovde, sa planine), malo-pomoćno dobijala socijalno i pejorativno značenje: sa utvrđivanja razlika na geografskom planu skreće se ka ironiji ili obezvredovanju, a pri tom restriktivna forma onog drugog služi kao osnova za obezvredovanje. Upravo se na tome zasivaju korzikanske ili belgijske priče o Francuzima, portugalske priče o Brazilcima, škotske priče o Englezima... Ali to je takođe osnova nekih socijalnih klasifikacija, a ponekad i dramatičnih teškoća u komunikaciji, kao što pokazuju sledeći primeri.

Pigmalion i Dominisi

U *Pigmalionu* Bernarda Šoa, ili u filmu *Moja slatka damo* koji je Cukor snimio prema ovom pozorišnom ko-

² Frédéric Mistral, *Lou tresor dou felibrige*, ponovljeno izdanje, 1968, tom 2, str. 41.

madu, poučna je nauka profesora fonetike Higinsa. U prvom činu Higins najpre pokazuje geopolitičku istančanost svoga sluha:

"Po naglasku vi možete da prepoznate da li je neko iz Irske ili Jorkšira. A ja mogu tačno da odredim za bilo koga odakle je, ili da pogrešim najviše za šest milja. Dve milje kada je reč o Londonu. Ponekad samo za dve ulice"³.

Jedan zajedljivi prolaznik primećuje da ova nauka liči na darovitost za mjuzik-hol, ali se lingvista ne da zbruniti i nastavljujući dalje vrlo brzo stiže do pejorativnog aspekta ove lingvističke tipologije:

"Žena koja izgovara tako nepodnošljive, tako odvratne glasove, nema prava igde da bude, nema prava da živi"⁴.

A u filmu je to još grublje rečeno u pesmi koju peva Reks Harison:

"Pogledajte je, zarobljenicu slivnika, izriče joj presudu svaki od slogova koje izgovara. Trebalо bi da bude obešena zbog hladnokrvnog ubistva engleskog jezika... Slušajte kako govori neko iz Jorkšira, ili, još gore, neko iz Kornvola... Više volim da čujem hor koji falšira ili kokodakanje pilića u ambaru..."⁵.

³ "You can spot an Irishman or a Yorkshireman by his brogue. I can place any man within six miles. I can place him within two miles in London. Sometimes within two streets".

⁴ "A woman who utters such depressing and disgusting sounds has no right to be anywhere, no right to live".

⁵ "Look at her, a prisoner of the gutter
Condemned by every syllable she utters
By right she should be taken out and hung
For the cold blooded murder of the English tongue...
Hear a yorkshire man, or worse
Hear a cornish man converse
I'd rather hear a choir singing flat
Chickens cackling in a barn...".

Sirotoj Elizi Dulitl se ove zajedljive ocene ne dopadaju baš mnogo i ona to stavlja do znanja, ali joj ostaje mogućnost da ode kod Higinsa, nauči "bolje" da govori i na taj način "prodre" u "otmen svet", ili da počne da se kreće u drugačijem svetu, znači, da se pretvara da pripada drugoj društvenoj klasi tako što će modifikovati svoj restriktivni jezik. Ovo je poučna priča, može da posluži za očiglednu nastavu studentima socio-lingvistike, pošto pokazuje da različite forme jednog istog jezika, restriktivne forme, imaju funkciju uspostavljanja razlika na društvenom planu. Ova priča će se, kao i većina priča, lepo završiti, ali u stvarnosti ne biva baš uvek tako.

Avgusta 1952. godine ubijeno je troje Britanaca - ser Džek Diamond, njegova žena i kći - dok su kampovali po red jednog puta u Provansi, nedaleko od imanja porodice Dominisi. U dugotrajnoj i protivurečnoj istrazi se lutalo i ona će se okončati 16 meseci kasnije, novembra 1953, podizanjem optužnice protiv starine Gastona Dominisija. Na sudenju koje je započelo sledeće godine, novembra 1954, Dominisi sve poriče: priznao je kaže, pod pritiskom policije, ali je nevin. U stvari, izgleda da ovaj sedamdesetsedmogodišnji čovek jedva da nešto zna od francuskog: njegov jezik je provansalski, "lou patois". I tako celo ovo sudenje izgleda kao strahovit nesporazum između starca i suda. Rolan Bart /Roland Barthes/ citira sledeći deo, koji je veoma indikativan:

- Predsednik porotničkog suda: *Da li ste išli do mosta?*
- Gaston Dominisi: *Aleja? Nema tamo aleje^{*}, znam to, bio sam tamo.*

I komentariše: "Naravno, svi tobože smatraju da je baš zvanični jezik svakome razumljiv, dok je Dominisijev jezik samo jedan etnološki varijetet, čije siromaštvo čini

^{*} allée - aleja; allé(e) - par. perf. od glagola aller (ići).

njegovu živopisnost. Međutim, isto toliko je osoben i ovaj predsednikov jezik. (...) To su naprosto dve osobnosti koje se sudaraju. Ali, jedna je uzaptila počasti, zakon, silu⁶. Naime, bilo da jezik suda, predsednika, javnog tužioca, posmatramo kao ekspanzivni francuski ili kao njihov restriktivni francuski, jasno je da suprotstavljanje koje se ovde javlja između dveju jezičkih formi (ekspanzivna/restriktivna ili restriktivna 1 /restriktivna 2) pripada odnosi ma na planu vlasti, a tu je Dominisi na lošoj strani. On će uostalom biti osuđen na smrt, bez pravih dokaza i, što je znak opštег kolebanja, petnaest dana kasnije ministar pravde će dati nalog da se otvori nova istraga, koja neće uroditи plodom; zatim će 1957. godine predsednik Republike René Koti preinačiti smrtnu kaznu u robiju da bi, najzad, jedan drugi predsednik Republike, Šarl de Gol, koristeći svoje pravo pomilovanja, oslobođio Gastona Dominisia. A Bart, na koga se opet vraćamo, ovako zaključuje svoj članak: "Svi smo mi potencijalni Dominisi, ne ubice, već optuženi koji su lišeni jezika, ili još gore, naruženi, poniženi, osuđeni jezikom naših tužitelja. Oduzeti čoveku njegov jezik baš u ime tog jezika - time započinju svla legalna ubistva"⁷.

Naravno, teško je utvrditi da li je Gaston Dominisi bio nevin ili kriv i, uostalom, naša namera i nije da to razmatramo: hteto sam ovde jednostavno da istaknem funkcionisanje jezika, da pokažem kako neke jezičke forme mogu da daju moć onima koji njima vladaju.

U slučaju iz *Pigmaliona*, koji je izmišljen, restriktivna razlika funkcionisala je, dakle, kao socijalni pokazatelj: ona je omogućavala da se govornik prvo locira, da se odredi odakle potiče, a zatim da se ta razlika svede na inferi-

⁶ Roland Barthes, *Mythologies*, Pariz, 1957, str. 54-55.

⁷ Isto, str. 56.

ornost koja opravdava prezir profesora Higinsa prema maloj prodavačici cveća i svima nalik na nju. Ali, u Dominisi-jevom slučaju, koji se stvarno dogodio, jezička manj-ka-vost izazvala je kaznu. Ona zamalo nije bila smrtonosna...

Ovo su, naravno, malobrojni, retki slučajevi, ali u ukupnom zbiru oni predstavljaju statistički relevantnu či-njenicu. Jamačno, ne održava se svakoga dana suđenje Dominisiju, ali zato u jezičkoj razmeni svakoga dana mo-žemo da otkrijemo slične, više ili manje izražene odnose sile: društvo neprestano presecaju ovakvi konflikti. Kada je ekspanzivna forma na strani vlasti, zakona (videćemo u sedmom poglavlju da to nije uvek slučaj), ona onda svojoj funkciji pridodaje određenu moć kojom će delovati na re-striktivne forme.

Mauricijus

Posle ovih primera donekle anegdotskog karaktera, hteo bih sada da par restriktivno/ ekspanzivno ilustrujem na primeru jedne složenije situacije kakva je na Maurici-jusu. Na ovom ostrvu, koje se nalazi u Indijskom okeanu i pripada Makarenском arhipelagu, živi jedva oko milion stanovnika, ali ono pokazuje neobičnu raznolikost jezika, etničkih zajednica i kultura. Isa Asgirali /Issa Asgurally/⁸ je proučavao ovu situaciju i neki aspekti njegovog rada izuzetno mnogo otkrivaju. Radeći metodom upitnika on je, na primer, od svojih informatora tražio da odgovore na kojem bi jeziku, po njihovom mišljenju, trebalo čitati molitve. Njegovim uzorkom bilo je obuhvaćeno sedam religija (adventisti, budisti, katolici, hinduisti, muslimani, pro-

⁸ Issa Asgurally, *La situation linguistique de l'île Maurice*, magistarski rad pod rukovodstvom L.-J. Calvet-a, Pariz, Uni-verzitet Rene Dekart, 1982.

testanti) i deset jezika: postoji velika disperzija kod dobitenih odgovora, međutim, dominiraju četiri jezika - kreolski (25,5%), francuski (13,4%), hindi (14,6%) i arapski (7%). I, kao i uvek, teško je ovakav odbir tumačiti "u jednoj ravni". Ali, kada se ovi odgovori ukrste sa veroispovеšću informatora, uočavamo da postoji određena veza između njihove religije i njihovog izbora: većina katolika odgovara da bi molitve trebalo čitati "na francuskom", a na drugom mestu "na kreolskom": oni koji ispovedaju hinduizam prvenstveno odgovaraju "na hindiju", potom "na kreolskom"; muslimani odgovaraju "na arapskom", zatim "na kreolskom" itd. Drugim rečima, mi u svakoj od podgrupa nalazimo po jedan restriktivni jezik, znak pripadnosti određenoj religiji (arapski, francuski, hindi), koji se stavlja na prvo mesto, i jedan narodni ekspanzivni jezik, kreolski, koji se stavlja na drugo mesto, dok se zvanični jezik, engleski, najmanje navodi.

Na kojem jeziku razgovarate

	sa majkom	sa starijima	sa prijateljima	sa držav. služb.	sa poslodavcima
kreolski	74,5%	81,5%	91,7%	45,5%	33,1%
francuski	17,8%	18,5%	28,7%	61,2%	59,2%
engleski	3,8%	3,2%	10%	21,7%	24,2%
bodžpurski	30,6%	28,7%	21%	3,2%	3,2%
hindu	5,1%	6,4%	7,6%	1,3%	1,9%
hindustanski	4,5%	4,5%	3,8%	0 %	0 %
kineski	6,4%	3,2%	2,5%	0 %	0,6%
urdu	2,6%	1,9%	2,6%	0,6%	0 %
tamilski	1,3%	0 %	0 %	0 %	0 %
guđaratski	0,6%	0 %	0 %	0 %	0 %

Odnosi između ovih različitih formi bolje se uočavaju kada razmotrimo odgovore na niz pitanja kao što su *na*

kojem jeziku razgovarate sa... koje nam pokazuje sledeća tabela.

Čitanje ove tabele odozgo nadole pokazuje nam, naravno, relativni značaj različitih jezika u različitim situacijama: vidimo, na primer, da su kreolski i bodžpurski jezici koji se najviše govore u porodici, dok je francuski jezik koji se najviše govori u zvaničnim situacijama. Ali, horizontalno čitanje tabele nam za svaki od ovih jezika daje lepezu restriktivnih i ekspanzivnih funkcija. Tako postoje izrazito restriktivni jezici, kao što su tamilski ili gudžaratški, koji se govore samo u porodici, mnogo ekspanzivniji jezici kao što su engleski ili francuski, koji se govore pre svega u situacijama vezanim za rad i jedan jezik, kreolski, koji se više ili manje koristi u svim situacijama.

Idući s leva na desno brojevi se smanjuju kada je reč o kreolskom i bodžpurskom, rastu kada je reč o francuskom i engleskom, otkrivajući tako veoma karakterističnu raspodeljenost po funkcijama. Kreolski, koji tada nije bio nacionalni jezik, u svim funkcijama je ubedljivo najzastupljeniji, dok je engleski, zvanični jezik, veoma malo zastupljen kao restriktivni jezik, a nije ni najekspanzivniji. Tako imamo stupnjeve u *ekspanzivnosti* i *restriktivnosti* koje bismo, uostalom, mogli da izrazimo brojčano. Uopšteno uezv, *stopa ekspanzivnosti* se određuje tako što se izračunava odnos između ukupnog broja govornika jednog jezika i broja onih kojima je taj jezik maternji, a može se, naravno, izračunati i *stopa restriktivnosti* koja će biti komplementarna prethodnoj stopi: ako 100 ljudi govori jedan jezik, a za njih 15 taj jezik je i njihov maternji jezik, moći ćemo, na primer, da kažemo da je stopa ekspanzivnosti ovog jezika 85%, a restriktivnosti 15%.

Ali možemo se takođe zapitati i koji su razlozi ovakve zastupljenosti po funkcijama: jezik na kojem se obraćamo

starijima je, na primer, ili jedini jezik koji oni znaju, ili jedini jezik koji nam je sa njima zajednički, ili pak neki jezik koji konotira uvažavanje; jezik na kojem se obraćamo majci je najčešće maternji jezik, to je očigledno: jezik na kojem se obraćamo državnim službenicima normalno bi trebalo da bude zvanični jezik ili neki ekspanzivni jezik (što, uostalom, nije u potpunosti slučaj na Mauricijusu: francuski je nekadašnji vladajući jezik kojeg je engleski istisnuo onog trenutka kada su Britanci, 1810. godine, osvojili ovo ostrvo). A s pravom se može smatrati da je jezik na kojem razgovaramo s prijateljima u najvećoj meri "izabran" i da upravo taj izbor najbolje pokazuje stavove prema jeziku, s obzirom da ne biramo ni svoj maternji jezik ni jezik vlasti, ali da možemo da izaberemo jezik u krugu onih sa kojima se družimo.

Najzad, možemo se zapitati koliko su istiniti ovi odgovori: konačno, istraživanje pomoću upitnika nam ne daje "istinu" o jezičkoj praksi, već predstavu koju ljudi imaju o svojoj jezičkoj praksi. Može da se dogodi da se oni varaju, isto tako može da se desi da oni lažu kada, na primer, iznose mišljenje da ovaj ili onaj jezik na vrednosnoj skali ima više mesto od nekog drugog. "Laž" je, dakle, isto toliko informativna koliko i istina, i pitanje *zašto ljudi radije odabiraju da govore ovaj, a ne onaj jezik* podjednako je zanimljivo kao i pitanje *zašto ljudi tvrde da radije govore ovaj, a ne onaj jezik*.

Jezik i pripadnost

Naime, govoriti jedan jezik ili jednu jezičku formu, radije koristiti ovu nego onu formu ili nastojati da koristimo

baš ovu, a ne onu formu, uvek je nešto više od običnog korišćenja jednog sredstva komunikacije.

Gоворити један језик, то увек указује, осим на онога што се управо изриче на том језику, и на нешто друго. Када у ситуацији о којој је реч могу да бирам између више језика, и мој избор и моја порука биће опаžени истовремено: каžимо да форма коју изговарам *denotira* онога што каžем, поруку, а да на другом плану *konotira*. Шта конотира? Управо нам на овом плану анализа ставова према језику омогућава да сазнамо mnogo тога о друштвима. Када у некој афричкој земљи коју је Француска давно колонизовала државни службеници, којима је исти матерњи језик, међу собом говоре француски, они конотирају једно хтене да се саобразе западном моделу, они кодирају своју различитост у односу на народ, чинjenicu да су студирали, да имају дипломе итд. Ако се у овој групи, којој припада по свим својим одредницама, један говорник, наспрот томе, израžава на матерњем језику, одбивајући, дакле, француски, он у исти мах конотира и једно одбјавање - одбјавање колонијалног језика - и једну припадност. Наиме, припадност одређеној друштвеној групи или назнаčавање припадности, који су повезани са рестриктивним језицима или формама могу да буду *nužni* или *kontingentni*. Они су nužni када је рестриктивна форма јединија форма коју говорник познаје: у том случају употреба рестриктивне форме је *znak*, док је у првом случају *pokazatelj*.

Овај проблем рестриктивног и експанзивног доводи нас, дакле, до проблема стратегије комуникације, свесних избора које праве говорници и знаčења ових избора. А један од најстаријих примера који нам је познат несумњиво су Страсбуршке заклетве. Историјски део свима нам је познат: 14. фебруара 842. године два унука Карла Великог, Лудвиг

Nemački i Karlo Ćelavi, susreću se u Strasburu. Oni su prethodne godine potukli svog brata Lotara u Fontaneu i odlučuju da sklope savez uz polaganje zakletve. Istoričar Nitan je zabeležio ovu scenu: Ludvig polaže zakletvu na romanskom, Karlo na staronemačkom, znači obojica na jeziku onog drugog, a zatim i njihovi vojnici polažu zakletvu; prema tradicionalnom tumačenju, i jedan i drugi brat izgovarao je zakletvu na jeziku onog drugog kako bi ga razumeli protivnički vojnici, koji su na taj način služili kao svedoci: to, na primer, piše F. Brino u svojoj *Istoriјi francuskog jezika /Histoire de la langue française/*⁹.

Nedavno je R. Balibar /R.Balibar/ u svom delu *Ustanovljenje francuskog /Institution du français/* ponudio veoma različit pristup ovom dogadaju. Ako su, smatra on, dva brata položila zakletvu tako što ju je svaki izgovorio na jeziku onog drugog, to nije bilo zato da bi ih razumeli njihovi vojnici, već da bi priznali postojanje jednog teritorijalnog i nacionalnog entiteta definisanog jezikom.

“Svaki se naslednik, na jeziku koji pripada onom drugom, odrice svojih pretenzija na očevu kraljevinu. Kralj istočne Francuske priznaje jezičku granicu između sebe i zapadne Francuske, pod uslovom reciprociteta. On priznaje francusku nacionalnost stanovništvu koje govori romanski jezik, dok kralj zapadne Francuske priznaje da se germanska nacionalnost definiše izvan njegove teritorije kod budućih Nemaca.”¹⁰

Očigledno je da nije bilo moguće rekonstruisati šta su dva brata mogla imati na umu, te analiza ovih zakletvi ko-

⁹ Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue française*, tom I, Pariz, 1905, str. 142.

¹⁰ Renée Balibar, *L'institution du français*, Pariz 1985, str. 45.

ju nam daje R. Balibar predstavlja samo jednu hipotezu. Ali, mi u njoj nalazimo jednu zanimljivu ideju, ideju o definisanju sizerenstva (ili apanaže) posredstvom jezika. Vojnici Karla Ćelavog polažu zakletvu na romanskom i taj jezik ih ujedinjuje, kao što germanski ujedinjuje Ludvigove vojnike, a dva su poglavara, polažući zakletvu na tudem jeziku, kodirala razliku, razdelu: prvi put se dogada da se pribegava jezičkom argumentu da bi se definisala država. Vidimo da ova operacija razdele funkcioniše u dva komplementarna smera: njom se povlači granica između nemačkog jezika i francuskog jezika (ili bolje reći između romanskog i germanskog), drugim rečima, ona odvaja i u isti mah okuplja pod jednu jezičku zastavu, što znači - sjedinjuje. Odvajanje i sjedinjenje, ovi termini koji dosta dobro definišu svrhovnost teritorijalnih ratova, definišu isto tako odnos između restriktivnog i ekspanzivnog.

Bilo da je kontingentno ili nužno, naznačavanje određene pripadnosti se, u stvari, uvek svodi na isti tip razdele. To je slučaj sa jednojezičnim govornikom čija fonologija ili sintaksa odaju njegovo društveno i geografsko poreklo, kao što je, na primer, Eliza Dulitl u *Pigmalionu*: *reci mi kako govorиш i reci ču ti ko si*. Ovaj pokazatelj može da se iskoristi u svrhu diskriminacije, dominacije ili osude, kao u aferi Dominisi ili u "Šibolet-probi" koju sam pomenuo u drugom poglavљu, ali ga tada koristi "drugi" koji izvlači argument iz restriktivne forme najpre da bi svrstavao, a zatim da bi izvukao zaključke iz tog svrstavanja. Drugačije je kada Ludvig i Karlo "jezički" dele kraljevstvo Karla Velikog tako što obojica koriste restriktivnu formu onog drugog, pošto je izbor jednog jezika njihov voljni čin: u osnovi, malo je važan tačan sadržaj zakletve - ono što je ovde važno, što deluje, to je jezik na kojem je zakletva po-

ložena. I kada ovaj ili onaj gwadelupski borac za nezavisnost, pred sudom koji mu sudi na francuskom, odbija da govori ikako drugačije sem na kreolskom, imamo istu vrstu prakse, voljno potvrđivanje jedne pripadnosti, što znači jedne različnosti.

Odeća je dugo bila najpouzdaniji socijalni pokazatelj. Ali kačket ili plavi radnički komnibezon, narukavljé od crne sjajne tkanine što su nosile čate, odelo službenika ili cilindar kapitalista danas pripadaju folkloru: svi se u Evropi danas skoro isto oblače, i odeća više ne predstavlja obeležje pripadnosti ovoj ili onoj društvenoj klasi. Zauzvrat, gde koji govornik pripada može se odrediti prema jezičkim formama koje on koristi: sebi slične prepoznajemo po tome što govore kao mi, dakle, odbacujemo one čija se restriktivna forma previše razlikuje od naše, a socijalno pomeranje nije moguće bez određenog jezičkog prilagođavanja, bez potčinjavanja određenom modelu, modelu vlasti. Naime, kao što neki Englez ne ume da izgovori aspirovano h, što je karakteristično za kokni, neki Francuz sa upadljivo provincijskim naglaskom ne može da napravi karijeru u "otmenom svetu". Stoga će se obojica potruditi, kako bi obezbedili uspon na društvenoj lestvici, da otkloni naglasak, da se uklope u glavnu normu koju smatraju ekspanzivnom, premda je ona, u stvari, samo restriktivni jezik vlasti. Možda velika izdajstva započinju baš ovim svakodnevnim malim propuštanjima.

Time što se njom namerno (a ponekad i agresivno, kod boraca za manjinske jezike, na primer), ili *nenamerno*, označava pripadnost, restriktivna forma, dakle, u zavisnosti od slučaja, predstavlja znak ili pokazatelj određenog društvenog ili geografskog mesta. Kad god između ova dva mesta bude postojao bilo kakav konflikt, jezik će u to-

me igrati određenu ulogu, a ponekad će čak postajati ulog tog konflikta. A ova tenzija između restriktivnog i ekspanzivnog može da dovede do postepenog nestajanja jednog od ova dva pola, kad god se pripadnost podgrupi pokaže kao manje značajna od pripadnosti grupi: ekspanzivni jezik, koji se smatra neutralnom, ne-obeleženom formom, postaje konvergentna tačka u kojoj se stapaju različite restriktivne forme.

VI

PORODIČNA BITKA

U izvesnom broju kultura, među kojima je i francuska kultura, par je tradicionalno mesto antroponijske vlasti. Uda li se neka Marija Dipon za nekog Žana Diboa ona postaje Marija Diboa, a istovremeno se menja i način na koji je oslovljavaju: ne više *gospodice*, već *gospodo*. To se dugo smatralo normalnim i bilo je potrebno da feministkinje povedu borbu, pa da u SAD nestane razlika između Mrs i Miss (u korist jednog neutralnog MS), dok su se u Francuskoj pojavile Marije Dipon-Diboa ili gdje Marije Dipon. Ali, nekoj Mariji Dipon koja je muževljevim prezimenom potpisala neko delo, ili su je upoznali pod prezimenom Diboa i dalje je teško da posle razvoda, na primer, povrati svoje devojačko prezime. Ova operacija, zakonski jasna, na društvenom planu je tegobna, jer etikete kao da srastu za kožu: par je doista mesto antroponijske vlasti, vlasti muža nad ženom.

Ali, pravo govoreći to i nije tema ovog poglavlja. Ako je porodična čelija mesto prenošenja prezimena na suprugu, a zatim i na decu, ona je takođe mesto prenošenja jezi-

ka, kada je par jednojezičan, ili jezikâ, kada roditeljima maternji jezik nije isti. Polazeći od toga, možemo se zapisati ne predstavlja li *mešovit par*, ili dvojezični par, prvo mesto jezičkog sukoba: može li rat među jezicima da se vodi unutar porodične čelije?

Primer Senegala

Tokom školske 1963-64 godine CLAD (Centar za primenjenu lingvistiku u Dakaru) organizovao je obimno istraživanje u osnovnim školama Senegala kako bi se utvrdilo koje jezike deca govore na početku školovanja. Traženo je da se odgovori koje je etničke pripadnosti otac, majka, koji se jezik govori u kući i koje druge jezike dete govori. Rezultati nisu iznenadili one koji poznaju jezičku situaciju u Senegalu: potvrđilo se da ubedljivo najveći broj govori volof (96,62%).

Nasuprot tome, kada smo detaljno razmotrili rezultate, konstatovali smo iznenadjuće pojave koje se odnose na procese kojima su deca u porodici usvojila prvi jezik. Razmotrimo, na primer, sledeću tabelu:

Dakar s predgradima	
volof - prvi jezik koji se govori u kući	72,23% učenika, od toga:
- 47,82 % otac i majka Volof	
- 7 % majka Volof	
- 5,59 % otac Volof	
- 11,82 % ni otac ni majka nisu Volof	

Tu vidimo da ako 2/3 dece kojima je prvi jezik volof potiče od roditelja koji govore volof, nije bezznačajan procenat domova gde je situacija drugačija. Neki, 7% od

ukupne populacije, naučili su jezik (volof) od majke, drugi (5,59%) su jezik (volof) naučili od oca i, najzad, 11,82% govori u kući jedan jezik (opet volof), koji nije prvi jezik ni oca ni majke. Ova situacija, koja bi jednom zapadnjaku mogla da se učini paradoksalnom, potkrepljena je, uostalom, i drugim rezultatima koji se odnose na druge oblasti ove zemlje. Tako smo u jednom gradu gde je volof izrazito manjinski jezik - reč je o Ziginšoru u Kazamansi, koji se nalazi na krajnjem jugu zemlje, udaljen od centra ekspanzije ovog jezika i u kojem vlada izrazita mnogojezičnost - dobili sledeće rezultate:

Grad Ziginšor

volof - prvi jezik koji se govori u kući
 33,93% učenika, od toga:
 - 8,83% i otac i majka Volof
 - 4,50% majka Volof
 - 6,02% otac Volof
 - 14,58% ni otac ni majka nisu Volof

To znači da su volof kao prvi jezik više govorila deca čijim roditeljima, ni ocu ni majci, to nije bio prvi jezik, (14,58%), nego deca čijim je roditeljima to bio prvi jezik (8,83%). Istraživači CLAD-a su zaključili: "Dakle, učenici trpe *uticaj sredine*, a ne porodice. Svedoci smo jedne assimilacije socijalnog reda"¹.

Ova pojava je ipak ostajala paradoksalna; naime, mada su ova deca izjavljivala da, osim toga, znaju i jezik ili jezike svojih roditelja, za njih je ono što se uobičajeno naziva

¹ Maurice Calvet i François Wioland, "L'expansion du wolof au Sénégal", *Bulletin de l'I.F.A.N.*, br. 3-4, 1967, str. 617.

“maternjim jezikom” bio jezik koji su, naravno, govorili roditelji, ali koji nije bio njihov jezik. A kako se ova pojava u gornjem primeru odnosi na 15% populacije, ona ni po čemu nije bila zanemarljiva.

Stoga sam kasnije pokušao da kroz istraživanja, koja sam sa svojim studentima obavljao u izvesnom broju afričkih zemalja, bliže odredim ovaj fenomen prenošenja “maternjih” jezika kako bih utvrdio da li je senegalski slučaj usamljen ili se može sresti i drugde.

Maternji ili očinski jezik?

Tako sam tokom istraživanja metodom upitnika, obavljenog u Bamaku (Mali), u aprilu 1984, kao odgovor na pitanje koje se odnosi na maternji jezik dobio podatke koji su predstavljeni u donje dve tabele:

RODITELJI GOVORE RAZLIČITE JEZIKE Koji je maternji jezik ispitanika?							
Jezik:	Bamba-ra	Son-gajski	Volof	Do-gon	Ma-linke	Peul	Ukup-no
oca	6	1		1		1	9
majke	4		1		1		6
neki drugi	4					1	5
ukupno	14	1	1	1	1	2	

Vidimo u prvoj tabeli da je od 20 osoba čiji roditelji govore različitim jezicima 9 prvo usvojilo jezik oca, 6 jezik majke, a 5 neki drugi jezik. Ali, ove brojke stiču svoj pot-

puni smisao tek kada ih uporedimo sa naznakom o kojem je jeziku reč: vidimo, u stvari, bilo da je reč o očevom, majčinom ili nekom drugom jeziku, da je bambara jezik koji izrazito dominira kao "maternji" jezik. A ovu tendenciju potkrepili su podaci o licima čija ova roditelja govore isti jezik.

U stvari, sledeća tabela nam pokazuje da od 50 osoba čiji roditelji govore isti jezik za njih 7 jezik njihovih roditelja nije njihov prvi jezik. Ali, ona nam pokazuje druge značajne činjenice. S jedne strane, u slučaju jezika velike regionalne (peul, songajski) ili nacionalne rasprostranjenosti (bambara), ispitanici kao prvi jezik zadržavaju jezik svojih roditelja, dok je polovina ispitanika čiji roditelji govore neki od manjinskih jezika usvojila neki drugi "maternji" jezik. S druge strane, svi ispitanici koji potiču iz

**RODITELJI GOVORE ISTI JEZIK
Koјi je maternji jezik ispitanika?**

	jezik roditelja	neki drugi	govore druge afr. jez.	od toga bambaru
bambara	12		2	
peul	10		10	10
kasonke	1	1	2	2
bobo	1	1	2	2
senufo		2	2	
dogon	1	1	2	
nonanke	1		1	1
bozo		1	1	1
sarakole	2		2	2
džula		1	1	
songajski	13		13	13
mosi	1		1	1
malinke	1		1	1
ukupno	43	7	40	35
(u levoj koloni nalazi se jezik roditelja)				

porodica čiji jezik nije bambara (38), govore više jezika, a ogromna većina njih (35 od 38) govori bambaru, dok to ne važi za dva pripadnika naroda Dogon, poreklom sa jedne zabačene visoravni, gde se kao drugi jezik pre usvaja peul, i jednog stanovnika Obale Slonovače čiji su roditelji pripadnici naroda Džula. To znači da se vladajući jezik pojavljuje kao praktično obavezan drugi jezik, dok većina (10 od 12) onih kojima je to prvi jezik ne oseća potrebu da nauči neki drugi afrički jezik.

Dobio sam slične rezultate tokom istraživanja koje sam obavio u Nijameu (Niger), novembra i decembra 1983:

RODITELJI GOVORE ISTI JEZIK

Koji je maternji jezik ispitanika?

	jezik roditelja	neki drugi jezik
zarma	28	
hausa	31	
peul	4	2 (zarma)
songajski	7	
tamašek		1 (hausa)
gurmanče	1	
kotokoli	3	
vobe	1	

Vidimo ovde da su to manjinski jezici koji, doduše u ograničenom broju slučajeva, nestaju kao maternji jezici u korist većinskih jezika, zarme i hause. A dominacija ova dva jezika se potvrđuje kada roditelji govore različite jezike:

RODITELJI GOVORE ISTI JEZIK Koji je maternji jezik ispitanika?				
	jezik oca	majke	neki drugi jezik	oba jezika
zarma	7	6	2	2
hausa	12	6	2	
peul		2		
čadski arapski			1	
kanuri		1		
kotokoli		1		

I ovde vidimo da prvi jezik deci može da bude jezik oca (19), jezik majke (16), da im oba jezika budu prva (2), ili to može da bude i neki drugi jezik (5), ali vidimo i da je taj prvi jezik u stvari najčešće jedan od dva vladajuća jezika u zemlji.

To znači da postoji *tesan odnos između porodice i društva* i da će u mešovitim brakovima "maternji" jezik koji takođe može da bude "očinski" najčešće biti jezik koji dominira van kuće: volof u Senegalu, bambara u Maliju, zarma ili hausa u Nigeru. Proučićemo detaljnije u dva sledeća poglavља status ovih dominantnih jezika: zabeležimo za sada ovaj podatak iz naših istraživanja da su mnogojezične porodice mesto jezičkog sukoba, što nikoga neće iznenaditi, i da one registruju i reperkuju šire jezičke sukobe društva koje ih okružuje.

Od maternjeg ka nacionalnom jeziku

Ne postoje, dakle, "maternji" jezici, već samo "prvi" jezici. Ipak, da bi označila taj prvi jezik, većina evropskih kultura koristi istu sliku: *mother tongue* na engleskom,

lengua materna na španskom, *idioma materno* na italijanskom, *Mutter-sprache* na nemačkom itd., uz izvesnu zloupotrebu jezika po kojoj se jezik majke poistovećuje sa jezikom koji dete neizbežno nasleđuje. Ta ideja nasleđivanja, filijacije, još je jasnija u ruskom: родной язык, "матернији језик"; ona istovremeno upućuje na ideju "rođenja" (родиться, родить), "roditelja" (родич) i "izvora" (родник). Postoji i obilje metafora, naročito u afričkim jezicima, kojima se taj prvi jezik predstavlja kao jezik mleka, dojke, jezik koji je čovek posisao itd. I obratno, u nekim jezicima ćemo naći ideju da je ovaj prvi jezik vezan za zemlju. To je, na primer, slučaj sa kineskim u kojem izraz *ben guo ju jen* 本國語 "maternji jezik", doslovce preveden znači "jezik zemlje iz koje čovek potiče"...

Roberov rečnik dobro sažima tu zbrku koja je maločas istaknuta kroz primere iz različitih jezika, ali na koju ponovo nailazimo i unutar jednog istog jezika, u ovom slučaju francuskog.

"Obični rečnici definišu *maternji jezik* kao "jezik zemlje u kojoj je čovek rođen". Ova definicija nije sveobuhvatna. Za Francuza koji je rođen u Japanu, a odgajan u sredini u kojoj se govori francuski, *maternji jezik* je neosporno francuski. I obratno, jedan Francuz čiji roditelji nisu francuskog porekla, ali govore samo francuski, moći će i te kako da svojim *maternjim jezikom* smatra jedan jezik koji ne zna, jezik kojim su govorili njegovi daleki preci, ukoliko se ne oseća kao Francuz. Maternji jezik, dakle može nekad da bude jezik majke, a nekad jezik "matične zemlje"².

Međutim, kroz htenje da se stvari razjasne ponovo se zapada u potpuno zamešateljstvo različitih stanovišta. Naime, s jedne strane *maternji jezik* poistovećujemo sa jezi-

² *Dictionnaire Robert*, tom IV, str. 314.

kom porodice, pa i predaka, pridajući toj metafori klasične konotacije koje nalazimo i u izrazima *majčinske grudi*, *materinska ljubav*, *materinski instinkt*, *majčinska krv* itd., a s druge strane ga poistovjećujemo sa jezikom teritorije, zemlje, "otadžbine". U jednom slučaju filijacija ide preko majke, u drugom, međutim, ona ide preko oca. Naime, koren "otac" nalazimo u reči "*otadžbina*" (i u njenom italijanskom ili španskom ekvivalentu *patria*), koja je po etimologiji "zemlja oca", kao i u nemačkoj reči *Vaterland*, u engleskoj reči *fatherland* (*prenda se na engleskom kaže i motherland* i *prenda se na kineskom*, na primer, ideja "domovine" ne vezuje ni za oca ni za majku već za pretke: zu *guo 祖國*, "zemlja predaka").

U ovoj opštoj viziji o kojoj svedoče jezici izgleda, da-
kle, kao da su roditelji podelili uloge filijacije, tako što
otac u nasleđe predaje zemlju (ona je ovde mnogo više
zemlja koju on brani svojim oružjem nego zemlja koju ob-
rađuje), a majka predaje jezik... A ono što nas u ovoj po-
deli najviše iznenadjuje, to je što ona ne zna za mnogoje-
zičnost. Između porodične ćelije i nacionalnog entiteta
ukazuje se nešto poput kontinuma čije su glavne potvrde
jezik (maternji) i teritorija (očeva). Tako su otadžbina i
jezik jemci jednog mitskog jedinstva koje restriktivno poi-
stovećuje sa mikrokosmosom ekspanzivnog, porodicu sa
mikrokosmosom nacije, pošto *maternji jezik* i *jezik zemlje*
čine jedno. Ovaj svet koji je, kao što smo to videli, u suštini
bio definisan svojom mnogojezičnošću, snevan je, da-
kle, kao naporednost jednojezičnih jedinica čije bi glavno
proizvođačko načelo u isti mah bilo jezik koji majka
ostavlja u nasleđe svojoj deci, i zemlja koju im u nasleđe
ostavlja otac: sa ideje maternjeg jezika neosetno se prelazi
na ideju nacionalnog jezika.

Porodica nasuprot društvu

Ovih nekoliko primera koje smo dali - primeri iz Sene-gala, Malija, Nigera - pokazali su nam, međutim, da je mnogo drugačije u stvarnosti, satkanoj od činjenica. Uostalom, nije bilo potrebno da idemo toliko daleko. Tako nam je istraživanje u gradu Gajonu, o kojem smo govorili u trećem poglavlju, i kojim su bila obuhvaćena deca radnika migranata iz jedne osnovne škole, dalo skoro iste rezultate: intervjuisano je 41 dete, od tog broja 27 je govorilo jezik svojih roditelja (arapski, portugalski ili španski) i francuski, ostalima je prvi jezik bio francuski³. To znači da porodična celija opet odražava jezičke sukobe iz sredine koja je okružuje. Za dete rođeno u Francuskoj od roditelja Marokanaca, kao i za dete rođeno u SAD od roditelja Kineza, ili za dete rođeno u Velikoj Britaniji od roditelja Indijaca, jezik prihvratne zemlje (francuski, engleski) predstavlja jezik integracije, napredovanja i istovremeno jezik saobražavanja sa vladajućim modelom izvan porodice, jezik društvenog prestiža. A ova napetost između sličnog (biti kao drugi) i različitog (ostati veran svom poreklu) može da se postepeno razvija ka prihvatanju dvojnosti i dete će u tom slučaju biti bilingva, ili ka njenom odbijanju, a u tom slučaju prvi jezik deteta neće biti jezik roditelja. U slučaju Magrebljana istraživanje iz Gajona pokazalo nam je da je čest slučaj da majka ne govori francuski. Prema tome dete koje ne zna (ili više ne zna) u pra-

³ L.-J. Calvet, "Le plurilinguisme à l'école primaire, note sur une enquête à Gaillon (Eure)", *Migrants formation*, br. 63, 1985. Str. 17-21.

vom smislu te reči *maternji* jezik, neizbežno se nalazi u središtu jednog porodičnog jezičkog sukoba.

Ali, stvari nisu uvek crno-bele ili ovako jednostavne. Tokom istraživanja u Gajonu, pored korišćenja upitnika, odlučili smo da učenike škole intervjujemo; jednoga dana se pred mnom našao dečak, nazovimo ga Muhamed, čiji su roditelji bili Marokanci. Muhamed mi je objasnio da ne govori arapski, da je rođen u Francuskoj, da nikada nije bio u Maroku i da je taj jezik isuviše težak za njega... Potom, časkajući o svemu i svačemu, stigosmo do njegove majke koja, kako mi on reče, uopšte ne izlazi iz kuće.

- Čak ni u nabavku?
- Ne, ponosno odgovori Muhamed, u nabavku idem ja.
- Majka ti daje spisak stvari koje treba da kupiš?
- Ne, moja majka ne zna da piše. Samo mi kaže šta treba da kupim, i to je sve.
- U meni se najednom javio tračak sumnje. - Majka ti govori francuski?
- Ne, baš ništa ne razume.
- A kako se onda sporazumevaš sa njom?
- Pa lepo, na arapskom, odgovori mi on kao da se to podrazumeva.

Zašto je ovo desetogodišnje dete osetilo potrebu da tvrdi da ne zna arapski, i kada je popunjavalo upitnik, i u razgovoru sa mnom? Ovde se sukob između francuskog prestižnog jezika, jezika škole i pre svega jezika normalnosti, sličnosti, i arapskog, jezika različitosti, nije razrešio kroz stvarno iščezavanje arapskog, već kroz njegovo toboljne nestajanje. Pretvarajući se da ne govori svoj jezik, Muhamed je potvrđivao svoju sličnost sa drugima, on je simbolički prineo na žrtvu svoj restriktivni jezik da bi se

privoleo onom koji će učiniti da on bude Francuz, a ne više sin Marokanca: ne govoriti arapski, značilo je biti assimilovan.

Naravno, sasvim je drugačije kad su u pitanju odrasli. Posetio sam Muhamedovu porodicu koja je u jednom HLM-u⁴ vaspostavila marokanski enterijer - čilimi, sećije, na zidovima sure iz Kurana... Dečakova majka, u tradicionalnoj nošnji, ostala je u kuhinji, pripremajući nam jela koja je potom iznosila starija čerka. Ocu je bilo stalo da govori francuski, a na Muhamedu se videlo da mu je nelagodno zbog očevog jakog akcenta i grešaka koje je pravio. On nije shvatao da arabizovani francuski njegovog oca predstavlja isto toliko znak pripadnosti koliko i njegov francuski, iz kojeg je uklonjen svaki magrepški trag. "Događa se da migranti odbijaju francuski da bi bolje sačuvali identitet svog porekla: neki zadržavaju veoma upadljiv akcenat kao znak "distinkcije" u Burdijeovom /Bourdieu/ značenju, piše De Eredija,⁴ i ovo ponašanje je u suštini komplementarno ponašanju dece koja odbijaju jezik svojih roditelja.

Dakle, bilo da je reč o izrazito mnogojezičnim situacijama i mešovitim parovima koje te situacije mogu da iznudre, ili o parovima radnika migranata koji su jezički homogeni ali su suočeni sa prestižnim jezikom izvan svog doma, porodica se, dakle, pojavljuje kao mesto jezičkog sukoba koje reperkuju društvene sukobe. Odavno znamo da se jezik menja posredstvom dece čija nam fonologi-

⁴ HLM - skraćenica od "habitation à loyer modéré", skromni stanovi za koje se plaćaju male kirije. Prim. prev.

⁴ C. De Heredia, "Les parlars français des migrants", u A.P.R.E.F., *J'cause français, non?* Pariz 1983, str. 115-116.

ja, često različita od fonologije dede i babe, daje određenu predstavu o tome kako će izgledati jezik za dvadeset ili trideset godina: deca te dece svakako neće govoriti kao njihove prababe i pradede. Ista je stvar sa odnosima između jezika. Kada se jedan izrazito manjinski restriktivni jezik i dalje svakodnevno govorи u porodici, on će, po svemu sudeći, dugo da se održи u ovoј funkciji (to je, na primer, slučaj sa berberskim u Magrebu ili sa korzikanskim u Francuskoj). Kada, nasuprot tome, deca odbijaju da njим govore, malо по мало ga zaboravljaju, ili tvrde da su ga zaboravila zbog toga što ga se stide, budućnost tog jezika je mnogo manje izvesna: mali Senegalci čiji roditelji govorе peul, a oni su usvojili volof kao prvi jezik, i peul govore samo sa dedama i babama, sa svojom decom govorиće volof.

U uvodu sam napisao da istorija jezikâ predstavlja jezičku stranu istorije društava: vidimo ovde da je jezička istorija porodice proizvod društvene istorije. Dete radnika migranata koје odbija arapski proizvod je rasizma koji ga okružuje, ideološkog obezvređivanja njegovog jezika i ono jezički rat okončava odustajanjem od borbe. Reč je, naravno, o individualnom rešenju prema kojem jedan jezik može da nestane na pojedinačnom planu. Videćemo dalje pod koјim uslovima jedan jezik može da nestane na kolektivnom planu.

VII

PIJACE I JEZICI

Mnogojezičnost koja, kao što smo videli, predstavlja najčešću jezičku situaciju na zemaljskoj kugli, svakako postavlja probleme komunikacije. Svakoga dana se na svim tačkama sveta sreće na hiljade ljudi koji komuniciraju, ali nemaju isti jezik. A trgovina predstavlja društvenu delatnost koja se najčešće suočava sa ovim problemom: kako prodavati i kupovati od ljudi koji govore različitim jezicima? U stvari, kad god je čoveku potrebno da komunicira, on nađe način za to. Moris Delafos /Maurice Delafosse/ opisuje, na primer, kako se u srednjem veku obavljala razmena u zapadnoj Aziji:

“Trgovci bi raspakovali svoju robu (so, bakarno prstenje, plave bisere); svako bi, u malim odvojenim zavežljajima, na zemlju položio sopstvenu robu, a zatim bi se svi udaljili iz videokruga domorodaca. Onda bi se oni približili, te bi pored svake hrpe robe ostavljali određenu količinu zlatnoga praha, a potom se povlačili. Zatim bi ponovo došli prodavci, svako bi uzimao ono što je našao pored svoje hrpe robe, a onda bi odlazili, udarajući u bubanj kako bi oglasili svoj odlazak, kao i da je posao sklopljen, ostavljajući robu na mestu gde su je bili položili. Ove bezglasne transakcije obavljale su se izgleda veoma redovno i

pri tom nijedna strana nije strahovala da će je ona druga prevaziti¹.

Dakle, Arapi su kupovali zlato, a da pri tom nije bilo ni najmanje jezičke razmene, što nikako ne znači da nije bilo komunikacije. U gore opisanoj sceni ekonomista će, naime, opaziti da u ovoj "trgovini" nije potreban novac, taj opšti ekvivalent robe o kojem govori Marks (činjenica da je zlato ovde jedan od elemenata razmene ne treba da nas zavara u pogledu sledećeg: zlato je ovde roba, a ne novac), a semiolog će istaći da mada jezika nema, odašiljanje poruka je svakako prisutno (moja gomila robe = tvoja gomila zlata, udaram u bubanj da bih objavio da je posao zaključen). Ovu bezglasnu trampu karakterišu, dakle, dva odsustva: odsustvo jezika i odsustvo novca, ali takođe i činjenica da se razmena i komunikacija, uprkos tome, nemetano odvijaju. Suočen sa jezičkim preprekama na putu do komunikacije, čovek je uvek pokušavao da ih ukloni iz svoje društvene prakse: nastajanje pidžina, ekspanzivnih jezika (videti poglavlje 8), na terenu, *in vivo*, dok su neki u tišini svojih kabinetova, *in vitro*, tražili rešenje na planu veštačkih jezika kao što je esperanto, ili jezičkog planiranja (videti čitav treći deo ove knjige). Ovde bih htio da prikažem upravo ovo *in vivo* upravljanje mnogojezičnu, započinjući jednim karakterističnim mestom: mnogojezičnom pijacom.

Po broju jezika koji su ponekad sučeljeni na njoj i po neophodnoj komunikaciji koju podrazumeva (hvaliti svoju robu, pozvati mušteriju, pitati za cenu, pogadati se oko nje), pijaca je doista jedan dobar pokazatelj upravljanja

¹ Maurice Delafosse, *Haut-Sénégal Niger*, Pariz, 1912, tom II, str. 47.

mnogojezičnošću kakvog može da stvori društvena praksa: vidimo kako tu dolaze do izražaja ekspanzivni jezici koji se ponekad samo tu koriste i koji ponekad osvajaju teren drugde, sa drugaćijim funkcijama od komercijalne. Nai-me, ovi jezici koji se nameću na ovom mestu i u ovoj funkciji mogu da budu oni jezici koji će sutra predstavljati ekspanzivne jezike na nivou celokupnog društva.

Pijace Kantona (Kina)

U gradu Kantonu, na jugu Narodne Republike Kine, koegzistiraju najmanje dva jezika: s jedne strane kanton-ski, lokalni jezik koji govore u čitavoj provinciji Kuang-donga, kao i u Hong Kongu i, s druge strane, putong hua, "zajednički jezik" (to je otprilike ono što se na Zapadu naziva "mandarinski"), koji se predaje u školi, koji koriste audio-vizuelna sredstva informisanja, koji je na severu prvi, a ovde drugi jezik, čemu treba dodati ostale kineske jezike (vu, haka, itd.), kao i neke jezike "manjina". U periodu od novembra do septembra 1985. godine obavio sam sa svojim studentima iz Instituta stranih jezika² istraživanje na dve gradske pijace: na pijaci hrane, Čing Ping Lu, koja se nalazi na obali Biserne reke, naspram ostrva Šamjan i na pijaci odeće, Gao Di Đje, koja se nalazi u centru grada, u blizini glavne trgovачke arterije Bejding Lu.

Pre nego što stignemo do čisto jezičke komunikacije, zanimljivo je opisati šta sam primetio u jednom malom

² U ovom istraživanju učestvovalo je šest studenata -istraživača: Lin Yi, Zeng Ying, Zi Du, Shao Yang, Shi Wang Li i Zhang Xin Mu.

delu pijace Čing Ping Lu gde se prodaju porcelan i bonzai, to je inače jedini deo u koji ponekad svraćaju u kupovinu stranci. Prodavci, naime, ne govore nijedan od zapadnih jezika: njihovo znanje se obično svodi na jedno hello, kojim se obraćaju eventualnim stranim mušterijama, a tek poneki umeju da kažu i how do you do? Ako turista počaže zainteresovanost za neki komad, trgovac iz svog džepa izvlači parče tvrdog kartona, na kojem su u pravilnim nizovima ispisani brojevi od jedan do 100, obično prvih 50 na jednoj strani, a drugih 50 na drugoj. On, dakle, počaže iznos koji odgovara ceni koju traži da mu se plati u juanima, zatim kupac počaže cenu koju on hoće da plati, pri čemu kažiprst ponovo stiče svoju etimološku funkciju, "onaj koji pokazuje" i tako se, dakle, cenkanje odvija uz uzastopne deiktične radnje. Ova sasvim jednostavna praksa zahteva nekoliko napomena:

- Kao prvo, zanimljivo je istaći da su za ove trgovce svi stranci anglofoni: oni se ne pitaju na kojem jeziku da im se obrate (što bi, na primer, bio slučaj u sukovima Marakeša, u Maroku, gde trgovci umeju da jednim pogledom "lociraju" mušteriju), hello je više nego dovoljno. Tako širom sveta postoje trgovišta gde trgovac zna više jezika i može da se mušteriji obrati na svom jeziku ili na nekom drugom međunarodnom jeziku (engleski, francuski... to je na primer, slučaj u Egiptu ili Maroku), mesta gde će se sa turistom razgovarati na jeziku nasleđenom iz kolonijalizma (to je najčešći slučaj u Africi), mesta gde se od mušterije očekuje da govoriti jezik prodavca (to je slučaj u većini evropskih zemalja) i mesta gde je, kao u Kantonu, čovek naveden da izmišlja neki ad hoc sistem komunikacije.

- Druga napomena: gore opisani karton predstavlja odnos savršenog podudaranja između određene potrebe za

komunikacijom i odgovora društvene prakse na ovu potrebu. Jedini neophodni sadržaj komunikacije ovde se odnosi na cene i cenkanje, a ovaj kôd je dovoljan da ih izrazi, s obzirom da mimika nadomešтava uobičajena nego- dovanja svojstvena cenkanju.

- Poslednja napomena: sistem koji su usavršili trgovci Ćing Ping Lua daje nam nekoliko pravaca za razmišljanje o nastajanju kôdova kao odgovoru na potrebu za komunikacijom. Pidžini, na primer, imaju istovrsno poreklo, što znači da odgovaraju na istu vrstu potrebe, ali oni predstavljaju jezički izbor, dok sistem Ćing Pung Lua predstavlja jedan grafički i gestualni izbor. Naravno, komunikacija je ovde veoma ograničena (iskazivanje cena, cenkanje), ali je ovaj primer upravo po tome zanimljiv: komunikaciji koja je ograničena na jednostavne sadržaje odgovara jednostavni kôd, a kada sadržaji postaju složeniji i forma kôda mora da postane složenija. Između kartona Ćing Ping Lua i pidžina, sa tog stanovišta gledano, svaka- ko postoje gradualne, ali ne i suštinske razlike.

Pogledajmo sada jezike koji se koriste u trgovackoj komunikaciji. Moji studenti su na specijalnim fišama³ beležili interakcije kojima su prisustvovali i njihove su zabele- ške sažete u dve donje tabele:

³ Ovako je izgledala fiša korišćena prilikom posmatranja:
mesto: datum:
proizvod:

pol	starosno doba	tip	tema	jezici

Na primer, niz "M-M 30-40 P-K obr. kant" znači da se prodavac (muškarac) koji bi mogao da ima tridesetak godina obraća na kantonском kupcu (muškarcu) koji ima oko četrdeset go- dina.

Ćing Ping Lu:
Posmatranje 283 interakcije
Jezik na kojem se obavlja razmena

Kantonski	249
Putong hua	14
Kantonski - Putong hua	10
Haka	2
Hunan	2
Sečuan	2
Gestovima	2
Ispisivanjem	2

Gao Di Đje
Posmatranje 132 interakcije

Putong hua	86
Kantonski	38
Kantonski - Putong hua	4
Čaočo	2
Tjen su	2
Hu nai	2
Šantung	2

Vidimo da je kantonski jezik komunikacije na pijaci Ćing Ping Lu (249 interakcija od ukupno 283) i da je nacionalni jezik, putong hua, tu izrazito manjinski, dok je taj odnos obrnut u Gao Di Đje: 88% interakcija na kantonском у prvom slučaju, 65% на језику putong hua у другом. A ovakva raspodeljenost jezika dovoljno dobro sveđoći o njihovim funkcijama. Kao jezik porodice, ulice,

druženja, kantonski očigledno vrši jednu restriktivnu funkciju na koju ne može da pretenduje putong hua, zvanični jezik koji se usvaja u školi, jezik državne uprave, sredstava informisanja, itd. U tom svojstvu kantonski je, dakle, sasvim prirodno, jezik pijace na kojoj se prodaju namirnice. Nasuprot tome, Gao Di Đje je pijaca koja privlači brojne kupce sa severa zemlje: Kanton je, naime, grad koji se smatra otmenim (u ovakvoj reputaciji ima udela i to što se nalazi blizu Hong Konga) i ljudi tu dolaze da na veliko kupuju odeću koju će zatim preprodavati u Šangaju ili Pekingu. To znači da će se trgovinska razmena u velikom broju slučajeva odvijati između prodavaca sa juga, koji govore kantonski, i kupaca sa severa, koji govore putong hua. Shodno tome, u kontaktu sa mušterijama koje ne govore kantonski, trgovci će koristiti zvanični jezik, putong hua, čija je ekspanzivna funkcija u ovom slučaju očigledna.

Ovih nekoliko brojki izvučenih iz šireg istraživanja pružaju nam, dakle, izvestan broj informacija:

- Na videlo izlazi mnogojezičnost Kantona koja se narocito ispoljava kroz bilingvizam kantonski/putong hua.

- Ilustruje se različiti status svakog od ovih jezika, s obzirom da kantonski više naginje restriktivnom, a putong hua više ekspanzivnom polu.

- Ilustruje se određeni odnos sile, pošto se između dva glavna suprotstavljenja jezika odabira putong hua. Ali, za sada ne možemo da odredimo da li se ovaj jezik usvaja kao ekspanzivni u svojstvu jezika mušterije, ili u svojstvu zvaničnog jezika. Drugim rečima: da li se prodavac priklanja neprikosnovenoj mušteriji, ili centralizmu severa? Ono što je izvesno, to je da su kantonski trgovci bilingve i

da su kupci koji pristižu sa severa monolingve, a to već predstavlja začetak odgovora.

- Najzad, uloga pijace kao "razvijača" koji nam omogućuje da vidimo značajna jezička kretanja unutar društva. Ali, ovo poslednje ne predstavlja obeležje pijaca Kantona, a sada ćemo videti da je isto tako sa svim mnogojezičnim pijacama.

Pijace Brazavila (Kongo)⁴

Jezičku situaciju u glavnom gradu Konga umnogome određuje snažno migratorno kretanje iz sela ka gradu. Kongo je, naime, zemlja čije je stanovništvo u najvećoj meri urbanizovano, pošto 34% stanovnika živi u dva glavnna grada, Brazavilu i Poant-Noaru.

Što se Brazavila tiče, njegovo stanovništvo je 1917. godine, sa 10.000 žitelja, predstavljalo 10%, a 1981. sa više od 300.000 žitelja, 25% od ukupnog broja stanovnika i taj stalni porast jasno se vidi iz sledećih brojki:

1917:	10.000 stanovnika
1955:	92.520 stanovnika
1961:	127.964 stanovnika
1974:	298.967 stanovnika ⁵

što je za posledicu imalo jezički konglomerat koji danas predstavlja obeležje ovog grada.

⁴ Ovde koristim podatke koje sam već objavljivao sa više detalja, posebno u: L.-J. Calvet, *Les langues du marché*, Pariz, Univerz. Rene Dekart, 1985.

⁵ P. Duboz, *Etude démographique de la ville de Brazzaville, 1974-1977*, Bangi, ORSTOM 1979.

Brazavil, koji je smešten na desnoj obali reke Kongo, odavno se, dakle, nalazi na ušću migracija koje su najpre sledile pravac reke. Nekada su se ljudi iseljavali iz oblasti Stenli Pul: prema P. Dibou /P. Duboz/, 60% ljudi koji su u glavni grad Konga došli pre više od 20 godina potiče iz Pula, što znači iz oblasti Brazavila, dok je od onih koji su pristigli u proteklih pet godina (1975-1979) iz Pula 21%. Ovu "lokalnu" migraciju pojačala su, naime, dva velika talasa: jedan koji je stigao sa severa i koji je sobom doneo ekspanzivni jezik severa, lingalu, drugi, koji je došao sa juga, sa munukutubom kao ekspanzivnim jezikom; pri tom ta dva jezika nisu prvi jezici govornika o kojima je reč. Ovi migranti naselili su se u onom delu grada koji odgovara oblasti iz koje vode poreklo: u severni deo grada (četvrt Poto-Poto, Mugali) naselili su se oni koji govore lingalu, u južni deo grada (četvrt Bakongo), oni koji govore munukutubu. Tako Brazavil funkcioniše pomalo kao mikrokosmos zemlje, pošto su u njemu zastupljena dva velika ekspanzivna jezika, kao i jedan drugi jezik, *Lari* ili *kilarí*, čiji je status teže odrediti:

*"Lari je visoko vrednovani dijalektalni gradski varijetet grupe kango, jezik grada, jezik prestonice. Ljudi poreklom iz oblasti Pul često umeju da kažu, kada ih pitaju koji je njihov maternji jezik, da"su oni Lari". Ovaj odgovor se češće čuje od ljudi koji su se nedavno nastanili u Brazavilu"*⁶.

Osim toga, u glavnom gradu su zastupljene sve etničke grupe zemlje, zbog čega on još više liči na "mikrokosmos":

⁶ A. Le Palec, "Brazzaville, note sur la situation linguistique de deux quartiers", saopštenje za V okruglim stolom AUPELF-a, Jaunde, 1981.

grupa Kongo	65,5%	stanovnika
grupa Teke	17 %	stanovnika
grupa M'boči	11,3%	stanovnika
druge grupe	2,6%	stanovnika
ne-Kongoanci	3,6% ⁷	stanovnika

Sociolingvistima ovakva situacija nameće pitanje koje je očigledno značajno: šta će proistечi iz ove jezičke konfrontacije? Koji se jezici nameću u društvenoj komunikaciji, a koji su i dalje ograničeni na restriktivnu porodičnu upotrebu? Decembra 1980. godine obavio sam jedno preliminarno istraživanje o ovom pitanju uz pomoć studenata koji prate moja predavanja na univerzitetu Marien Ngabi u Brazavilu i predavanja Ani le Palek /Annie le Palec/, koja je u to vreme bila asistent na istom univerzitetu i pripremala tezu o sociolingvističkoj situaciji ovoga grada: studenti su po gradskim četvrtima distribuirali upitnik u kojem su glavna pitanja bila: *Gde obavljate nabavku? Koje jezike pri tom koristite?*, pridržavajući se veoma jednostavnih ograničenja u sakupljanju jezičkih podataka (koliko žena, koliko muškaraca, koliko mlađih od 30 godina, koliko starijih od 30 godina). Ovaj posao nam je omogućio da uočimo jednu značajnu tendenciju: tri ekspanzivna jezika se izrazito izdvajaju i nameću, ali statistička zastupljenost ovih jezika znatno varira u zavisnosti od četvrti: na pijacama koje su u severnom delu grada govori se lingala, ekspanzivni jezik severa, lari i munukutuba se govorе na pijacama koje se nalaze u južnom delu grada; što se tiče francuskog, koji je zvanični jezik u zemlji, on se pojavljuje naročito na visoravni Petnaest godina, koja je taj

⁷ P. Duboz, nav. delo.

naziv dobila po tome što su se tamo nastanjivali oni Afrikanci koji su stekli penzije nakon petnaest godina službe u kolonijalnoj vojsci, s obzirom da su im prihodi dozvoljavali da sebi izgrade kuću bolju od prosečne. Pošto ovi penzionisani Afrikanci nisu svi bili poreklom iz Konga, oni, dakle, nisu uvek govorili jezike ove zemlje, te su u svojoj ekspanzivnoj komunikaciji radile koristili francuski.

Evo kako su na četiri gradske pijace procentualno zastupljeni odgovori na pitanje: *kojim se jezicima služite prilikom nabavke?*

Ove brojke temelje se samo na jednom preliminarnom istraživanju kada je korišćeno oko 300 upitnika, ali nam one pokazuju izvestan broj očiglednih tendencija:

- S jedne strane, situacija razmene, stvorena stalnom migracijom prema gradu, udružena sa kongoanskim mnogojezičnošću, postavila je problem komunikacije koji je svoje razrešenje našao u nastajanju i potvrđivanju ekspanzivnih jezika. Jedan od tih jezika, lingala, ima čvrsto uporište među stanovništvom koje je poreklom sa severa: drugi, munukutuba, izgleda da počinje da se širi među stanovništvom poreklom sa juga, spram prestižnog jezika iz iste grupe, jezika lari. To znači da je u izboru ekspanzivnog jezika prisutna doza restriktivnog: "drugi" jezik koji čovek koristi vezan je na određeni način za oblast iz koje vodi poreklo.

- Prvi jezici, nasuprot tome, nisu zastupljeni na pijaci: oni se bez sumnje govore u kući, u restriktivnoj funkciji, ali se ne koriste u trgovinskoj razmeni.

- Isti je slučaj sa francuskim, zvaničnim jezikom, izuzimajući visoravan Petnaest godina. Ali, društveno poreklo u ovom slučaju nadvladava geografsko poreklo i govornicima često nijedan afrički jezik nije zajednički: francuski,

dakle, ovde vrši delimično ekspanzivnu funkciju, isto kao lingala ili munukutuba.

Pijaca Poto Poto		Pijaca visoravni Petnaest godina	
jezici	%	jezici	%
lingala	65,56	munukutuba i francuski	26,3
lingala i munukutuba	17,24	francuski	15,7
francuski	10	lingala	15,7
lingala, francuski i munukutuba	3,5	munukutuba	15,7
lari	3,5	lari i munukutuba	10,5
		lari	10,5
		lingala, francuski i munukutuba	5,5

Pijaca Mungali		Pijaca Bakongo	
jezici	%	jezici	%
lingala	30,36	lari	57,8
munukutuba	25	munukutuba	20,3
lingala i munukutuba	16	lari i munukutuba	12,5
	10	francuski	3,1
lingala, francuski i munukutuba	8,9	francuski, lari i munukutuba	1,5
lingala i francuski	5,3	lari i francuski	1,5
lingala i lari	5,3	lingala i munukutuba	1,5
lari, lingala i mu- nukutuba	1,7		
lari i munukutuba	1,7		
francuski	1,7		

Mala pijaca u Nijameu (Niger)

Novembra i decembra 1983. godine, budući da sam bio pozvan da predajem na univerzitetu u Nijameu, obavio sam sa svojim studentima istraživanje koje se od prethodnih razlikovalo samo po tome što je u sebi objedinilo dva različita pristupa. Kao u Kantonu, pristupili smo posmatranju interakcija na pijaci, a obavili smo i istraživanje putem upitnika, kao u Brazavilu.

Poput Brazavila i mnogih drugih afričkih gradova, Nijame je u proteklih nekoliko godina doživeo ubrzanu ekspanziju o kojoj svedoče sledeće brojke:

godina	broj stanovnika	izvori
1908.	2.887	Sidiku ⁸
1931.	2.168	Berni ⁹
1941.	4.895	Berni
1950.	12.000	Sidiku
1953.	15.000	Berni
1960.	34.500	Berni
1967.	57.000	Sidiku
1975.	195.874	Sidiku
1977.	225.314	popis

⁸ A. Sidikou, *Niamey: étude de géographie socio-urbaine*, doktorska teza, Ruan 1980.

⁹ S.Bernus, *Particularismes ethniques en milieu urbain: l'exemple de Niamey*, Pariz, Etnološki institut, 1969.

Sa stanovišta etničkog sastava, situacija u ovom gradu veoma se izmenila od njegovog nastanka u prošlom veku. Ako je, kako piše Sidiku "sadašnji grad izrastao iz pet prvobitnih četvrti sa etničko-plemenskom osnovom - Mure, Gandatje-Koarategi, Kale, koji obuhvata Kale-Zarmu i Kale-Peul (fulakoara), Gavej i Zongo¹⁰", danas je stanovništvo izmešano i više se ne poklapaju granice određene četvrti, određene etničke grupe i određenog jezika (na što bi mogao da navede naziv fulakoara: četvrt u kojoj su prvo bitno živeli pripadnici naroda Peul, dok danas u njoj žive pripadnici naroda Zarma, Hausa itd.). Razlog tome je što se stanovništvo grada snažno uvećava doseljavanjem. Sidiku objašnjava da 54,6% ljudi koji su činili njegov uzorak nije rođeno u Nijameu¹¹; istraživanje koje je obavio Ž. Janko pokazuje da je 31% govornika jezika zarma koji su nastanjeni u Nijameu tu i rođeno, kao i 6% govornika ha-use¹², a da 82,5% ljudi koji su sačinjavali naš uzorak nije rođeno u Nijameu.

Grad je, dakle, mesto ogromnog etničkog i jezičkog mešanja (u našem uzorku našli smo petnaestak različitih jezika), a naše istraživanje je imalo za cilj da utvrdi na kojim se jezicima komunikacija obavlja na pijacama. Opredefili smo se, dakle, da istraživanje s jedne strane obavimo putem upitnika, a s druge strane, da posmatramo interakcije na tzv. "maloj pijaci" koja se nalazi u centru grada (ovaj naziv je dobila po "velikoj pijaci" koja je izgorela

¹⁰ Sidikou, nav. delo, str. 233.

¹¹ Sidikou, str. 361

¹² J. Yanco, Niamey, une communauté bilingue, neobjavljeni tekst, Nijame, 1983.

nekoliko godina ranije), a ova dva pristupa dala su nam sledeće rezultate.

**Jezici koji se govore na pijaci:
odgovori na upitnik**

	mala pijaca	vadata	desna ob.	janta- la	nova pija- ca	ukup- no	% približno
Zarma	9	7	3		3	22	14,5
Hausa i zarma	36	19	2	6	3	66	42,5
Hausa	11	9			1	21	14,5
Franc. i zarma	4	3	1			8	5,8
Francuski					1	1	
Zarma i bambara	1	1				2	
Songajski	6	3	2		1	12	8
Zarma, hausa i franc.	9	6			2	17	11,2
Zarma, hausa i bambara	1	1				2	

Vidimo ovde da većina prvih jezika (peul, kanuri, kotočoli, vobe, gurmanče, itd.) nestaju iz odgovora u korist dva jezika koji u veliko dominiraju, hause i zarme (kojima treba dodati songajski, dijalektalnu varijantu). Evo sada rezultata naših posmatranja obavljenih na jednoj posebnoj pijaci - maloj pijaci.

Mala pijaca
posmatranje 213 interakcija

Po-ziva-nje	Trgo-vanje	Raz-gov-or	Ukup-no	%	P-P	P-K	K-K	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Zarma	11	45	32	88	41,3	12	68	8
Hausa	16	31	16	63	29,5	11	47	5
Francuski	6	12	5	23	10,7		22	1
Hausa/zarma	2	12	8	22	10,3	3	16	3
Franc/hausa	3	5	1	9	4,2	1	8	
Franc/zarma		1		1	0,4		1	
Peul		2		2	0,8		2	
Eve		1		1			1	
Volof			1	1		1		
Gurmanče			1	1				1
Joruba			1	1				1
Fang			1	1				1
Peul/hausa		1		1		28	1	
Ukupno	38	109	66			165	20	

Ova tabela prikazuje naša posmatranja u celini. To znači da na njoj u horizontalnim redovima nalazimo broj interakcija na datom jeziku, podeljenih s jedne strane na tri vrste (pozivanje mušterija, trgovinska transakcija ili razgovor koji se ne odnosi na trgovinu), a s druge strane na tri tipa (između prodavaca: P-P, između prodavca i kupca P-K, između kupaca K-K).

Ako, dakle, razmotrimo rezultate ova dva pristupa viđimo:

- da hausa i zarma izrazito dominiraju kao jezici pijace,
- da se nekoliko prvih jezika javlja u restriktivnoj funkciji u komunikaciji između trgovaca (volof) ili između kupaca (gurmanče, joruba, fang).

Nasuprot tome, nema potpunog poklapanja između rezultata ova dva istraživanja kada je reč o glavnim jezicima:

	Istraživanje putem upitnika	Istraživanje posmatranjem
	u celini	mala pijaca (mala pijaca)
Hausa	14,5%	14,2%
Zarma	14,5%	11,6%
Hausa i zarma	42,5%	46,7%
		29,5%
		41,3%
		10,3%

Ove razlike stoje pre svega u vezi sa činjenicom da odrednica "hausa i zarma" nema isto značenje u oba istraživanja. Ljudi koji su odgovarajući na upitnik naveli da govorile ova dva jezika na pijaci, u stvari pod tim podrazumevaju da koriste ili jedan ili drugi, u zavisnosti od trgovca, dok smo mi u istraživanju metodom posmatranja, razumljivo, u tu odrednicu beležili određenu dvojezičnu interakciju (što se stručno naziva "code switching"). Zbog toga je procentualnom smanjivanju sa 46,7% na 10,3% logički pandan procentualni porast prikazan u dva prethodna ređa.

Ali, ostaje činjenica da posmatranja interakcija pokazuju veći značaj zarme nego hause, dok je istraživanje putem upitnika pokazivalo da su dva jezika jednakost zastupljena. Postoji, dakle, jasna razlika između onoga što ljudi izjavljuju da čine i onoga što uistinu čine. Svi znaju da se istraživanjem putem upitnika ne meri stvarna ljudska praksa, već predstava koju oni imaju o toj praksi. A kada, kao što je ovde slučaj, te dve stvari možemo da uporedimo, jasno je da imamo osnova za zanimljivu analizu stavova prema jeziku.

Zarma je u Nijameu lokalni, i kao takav restriktivni jezik, koji u isti mah igra izvesnu ekspanzivnu ulogu, dok je hausa jezik koji nije ovdašnji, koji je u širokoj upotrebi u Nigeriji, a u punoj ekspanziji u Nigeru, gde ga šire bogati trgovci i gde uživa određeni prestiž. Shodno tome, ne čudi što neki od ljudi obuhvaćenih istraživanjem pokušavaju da predstave da bolje poznaju ovaj jezik, i što u svojim odgovorima uvećavaju broj okolnosti u kojima ga koriste: kada se nađu pred ovakvim upitnikom, ima li boljeg načina da sebi pridaju vrednost, nego da tvrde da govore jedan jezik koji je sam visoko vrednovan? Ova eksplikativna hipoteza uvodi, dakle, jedan psihološki faktor u tu bitku među jezicima, čije je poprište u ovom slučaju pijaca: s jedne strane, postoji dinamika jezika, o kojoj svedoče brojke koje smo izneli; s druge strane, postoji određeni odnos (afektivni, psihološki, itd.) govornika prema ovim jezicima, o čemu svedoče razlike između brojki iz naša dva istraživa-nja.

Pijaca i upravljanje mnogojezičnošću

Mogli bismo da damo veliki broj primera i da prikažemo druga istraživanja obavljena u Bamaku (Mali) ili u Ziginšoru (Senegal)¹³, ali nam ona ne bi donela nove elemente. Naime, u Kantonu, Brazavilu ili Nijameu imamo, osim razlika, i značajne zajedničke tačke. Najpre mnogojezičnost, koja stvara određeni problem komunikacije:

¹³ Videti posebno već navedeno delo *Les langues du marché*, kao i L.-J. Calvet, "Mehrsprachige Märkte und Vehikularsprachen: Geld und Sprache" u OBST br. 31. Bremen 1985 i L.-J. Calvet, "Trade Function and Lingua Francas", *The Fergusonian Impact*, tom 2, Mouton, 1986.

kad god u nekoj zajednici koegzistiraju dva ili više jezika, članovi te zajednice moraće da u svojim odnosima upravljaju jezičkom razlikom. Druga zajednička tačka u svim našim istraživanjima: pijaca. U situacijama mnogojezičnosti, trgovačka aktivnost nam, naime, daje dobru sliku ekspanzivnih rešenja koje nudi društvena praksa. I pored *jezičkih prepreka na putu ka komunikaciji*, pijaca nam pokazuje kako ljudi, uprkos svemu, komuniciraju. Ali, ostaje jedno drugo pitanje: zašto se oni radije opredeljuju za ovaj, a ne za onaj jezik da bi upravljali svojom mnogojezičnošću? Naime, podela Brazavila na dve "jezičke zone", potpuna premoć bambare u Bamaku, dvojezičnost u Nijameu ili Kantonu, sve je to znak odnosa sile između ljudskih skupina koje govore ovim različitim jezicima. Na pijaci (kao i drugde u društvenom životu - pijaca nam je jednostavno poslužila za zgodnu proveru), svakako postoji određeno upravljanje mnogojezičnošću, ali i određeni rat među jezicima o kojem svedoči to upravljanje. Ako se, na primer, na pijaci Poto Poto u Brazavilu prodavačici dimljene ribe obratimo na lariju, neretko se događa da ona kaže previšoku cenu, ili da se pravi kao da nas ne razume; njeno odbijanje da proda svedoči o odbijanju jezika drugog. A sa tog stanovišta pijaca funkcioniše kao razvijač, u fotografском značenju tog termina: ona katalizuje odnose sile između jezičkih skupina.

Putnici znaju da u svetu postoje valute koje se više cene od nekih drugih: trgovci često više vole da im se plati u dolarima, u francima ili u markama nego u lokalnoj valuti. Ista je stvar i sa jezicima, i govornici pokazuju veću naklonost ili odbojnost prema ovom ili onom jeziku, restriktivnom ili ekspanzivnom, a pobude za to mogu biti prestiž ili mržnja: postoji nešto kao "tobolac za jezike". Ali, mnogo-

jezična pijaca nam pokazuje nešto drugo. U primeru iz Afrike koji sam dao na početku ovog poglavlja, imali smo trgovačku razmenu bez novca i bez jezika, a mnogobrojni primeri iz istorije pokazuju nam da trampa često predstavlja radnju koja se obavlja bezglasno. Evo, na primer, opisa jedne trampe u Peruu, u Andima, karakterističnog za ovaj fenomen:

“Jedna žena sedi na pijacičnom trgu ispred hrpe robe (voće ili nešto slično): približava joj se druga žena, čučne pored nje i počinje da izvlači kukuruz u zrnu, praveći sopstvenu gomilu i pokazujući na taj način da ovu gomilicu kukuruza želi da razmeni sa trgovkinjom. Ona, pak, sedi nepomična, primoravajući ženukupca da povećava gomilu kukuruza sve dok ne oceni da količina odgovara i ne pokaže da je zadovoljna, uzevši kukuruz. Tokom ove kupoprodaje nije izgovorena ni jedna jedina reč”¹⁴

Ali, pojava novca je upotrebu jezika učinila nužnom: treba govoriti da bi se pitalo za cene, da bi se oko njih pogđalo, pošto je minimalni sistem koji smo videli na pijaci u Kantonu krajnje ograničen u svojim mogućnostima komunikacije. To nikako ne znači da ljudi koji su obavljali

¹⁴ E. Mayer koga citira Ibico Rojas, *Expansion del Quechua*, Lima 1980, str. 65-66. “Una mujer se sienta en el lugar del mercado con una pila de mercancía (fruta a cosa de este genero) frente a elle otra mujer se le acerca, se acuclilla frente a ella y saca granos de maíz haciendo su proprio montoncito, indicando así que ella quiere intercambiar ese montoncito de maíz con la comerciante. La otra mujer se sienta impasible, forzmando a la compradora a continuar aumentando el montoncito de maíz hasta que ella encuentra la equivalencia y muestra su satisfaction tomando el maíz. Ninguna palabra es dicha durante toda la transaccion”.

trampu nisu razgovarali, već samo da nisu imali potrebe da razgovaraju obavljujući je: na pijaci, novac je stavio u dejstvo jezik. Kada je ta pijaca bila mnogojezična, trgovačka delatnost je, dakle, bila suočena sa različitim restriktivnim formama i sa potrebom za određenom ekspanzivnom formom. Taj ekspanzivni fenomen, kojem će biti posvećeno sledeće poglavlje, predstavlja, znači, određeni odgovor na izazov Vavilona. I, mada pijaca, strogo uezv, ne proizvodi ekspanzivne jezike, videli smo da ona deluje kao katalizator na njihovo pojavljivanje.

VIII

EKSPANZIVNI FENOMEN

Već sam podsetio na onu rasprostanjenu zabludu po kojoj je svet izomorfno izdeljen na zemlje i na jezike, pri čemu se jezičke granice podudaraju sa državnim i nacionalnim granicama. Zabluda, jer jednojezična zemlja praktično ne postoji i, obrnuto, jer se retko događa da jedan jezik postoji unutar granica samo jedne zemlje. Videli smo, dakle (u trećem poglavljju), da je čovek suočen sa mnogojezičnim svetom, a istraživanja obavljena na pijaca-ma, prikazana u prethodnoj glavi, pokazala su nam kako čovek u društvenoj praksi upravlja tom mnogojezičnošću. Naime, u tako različitim primerima kao što su primeri iz Kantona ili iz Brazavila, našli smo dva elementa koja su opštevažeća:

- pojavljuje se jedno ekspanzivno rešenje problema komunikacije,
- postoji prilično tesan paralelizam između ekspanzivne superstrukture tržišta i značajnih društvenih kretanja.

Sada ćemo proučavati upravo to ekspanzivno rešenje i njegove odnose sa društvom, polazeći od primera jednog

jezika čiju ćemo ekspanzivnu istoriju pokušati da rekonstruјemo da bismo iz nje potom izdvojili značajne faktore.

Primer kečue

Kečua je jezik kojim govori desetak miliona Indijanaca u šest zemalja Latinske Amerike: u Peruu, u Boliviji i u Ekvadoru najviše, a nešto manje u Kolumbiji, Čileu i u Argentini. Njegovi govornici uglavnom su nastanjeni duž andskih Kordiljera, još nekoliko u ekvadorskoj Amazoniji gde njihovo prisustvo, uostalom, predstavlja određeni istorijski problem¹. A zbog ovakve ose širenja jezika, kao i zbog toga što je on, kada su došli Španci u 16. veku, bio dominantan u prestonici zemlje Inka, Kusku, dugo se verovalo da kečua vodi poreklo iz ovog regiona i da se odatle širio u ostale delove Kordiljera.

Peruanski lingvista Alfredo Torero /Alfredo Torero/ dokazao je da je ova pretpostavka pogrešna. Koristeći istovremeno lingvistički (glotochronologiju koju je usavršio Moris Svadeš /Maurice Swadesh/, istorijski (korišćenje pisanih arhiva) i arheološki pristup (naročito određivanje starosti pomoću C 14)², on je predložio rekonstrukciju istorije jezika po kojoj bi on vodio poreklo sa obale, iz oblasti sadašnje Lime, gde su krajem 10. veka postojali još i aru (jezička grupa koja obuhvata sadašnje jezike ajmara, akaru i kauki) i pukina. Ekonomski odnosi između obale i planinskog venca kasnije su predstavljali pokretač širenja

¹ Videti Peter Muysken, *Pidginization in the Quechua of the Lowlands of eastern Ecuador*, Instituto inter-andino desarollo, University of Amsterdam, 1975.

² Radioaktivni izotop ugljenika. Prim. prev.

ovih jezika ka Andima, a carstvo Inka je između 12. i 16. veka po svoj prilici koristilo kečuu kao jezik opšte komunikacije u oblastima koje je držalo pod svojom kontrolom². Takva je barem situacija koju zatiču prvi Španci, pošto o tom periodu kojim ćemo započeti naše prikazivanje širenja kečue postoji obilje pisanih dokumenata.

Tako je 1575. godine vice-kralj Toledo dekretom nai-menovao izvesnog Gonsala Olgina /Gonzalo Holguin/ za svog prevodioca sa jezika "kečua, pukina i ajmara, kojim govori najveći broj Indijanaca ovih kraljevina i provincija Perua". Godine 1586, u tekstu koji je napisan u La Pazu, prestonici sadašnje Bolivije, ističe se da "svi Indijanci ove provincije i ovog grada govore opšti jezik koji se naziva ajmara, ali da mnogi od njih govore i razumeju i jezik kečua, koji je opšti jezik Inka i da u ovom regionu postoji još jedan poseban jezik koji se govori u nekim selima, koji se naziva pukina", a 1599. godine biskup Kuska traži da kandidate za svešte-nički poziv jezuiti ispituju na kečui, ajmari i pukini, "zbog toga što se ova tri jezika govore u mnogim regionima dije-ceze"³.

Ovu situaciju mnogojezičnosti potvrđuju brojni putni-ci. Tako Pedro de Sijesa de Leon /Pedro de Cieza de Leon/ (1518-1560) koji je od 1541 do 1550. putovao između sadašnje Kolumbije i sadašnjeg Perua, u svoja dva dela, *Hronika Perua, /La Cronica del Peru/* (1553) i *Carstvo In-ka /El senorio de los Incas/* (objavljeno 1880), opisuje and-ske narode koji govore svojim "posebnim" jezicima i "op-štim" jezikom regiona Kuska, kečuom. Tako španski kolo-nizatori zatiču carstvo Inka u kojem Indijanci govore ra-

² A. Torero, "Linguistica e historia de los Andes del Peru y Bolivia", u *El Reto del multilingüismo en el Peru*, Lima, 1972.

³ Nav. delo, str. 52-58.

zličite lokalne jezike, svoje "posebne" jezike, da upotrebimo terminologiju tadašnjih tekstova i, u zavisnosti od regiona, jedan ili dva "opšta" jezika, kečuu i ajmaru, pri čemu je kečua više administrativni jezik: "*S obzirom na ogroman posao koji bi predstavljalo putovanje po jednoj tako velikoj zemlji, gde se na svakom koraku nailazilo na neki novi jezik... oni su odabrali najsigurnije rešenje i naredili da svi starosedeoci Carstva moraju da znaju i razumeju jezik Kuska*"⁴.

Jezička istorija Anda ubuduće će biti jedna kolonijalna istorija koju određuju španska opredeljenja u domenu državne uprave, obrazovanja i religije. Sudbina "opštег" ili ekspanzivnog kečue bila je na krhkim nogama: ovaj administrativni jezik carstva Inka, koji je oko 1530. bio u upotrebi u središnjem delu Čilea i od severoistoka Argentine do Ekvadora i Kolumbije, mogao je da nestane zajedno sa njim, odsečen od svoje glavne funkcije, ustupajući mesto diglosiji kastiljanski/"posebni" jezici, a to su, u zavisnosti od mesta, mogli biti pukina, ajmara, jedna dijalektalna forma kečue ili pak neki drugi indijanski jezik. Ali, španske trupe bile su odveć malobrojne da bi se odvažile da starosedeocima nametnu kastiljanski, te su one u ekspanzivnom kečui našle gotovo orude za osvajanje i pacifikaciju carstva Inka⁵. Komunikacija se, naravno, odvijala pretežito prevodilaca koji su naučili kastiljanski, i to preuzimanje prakse carstva Inka u prvo vreme je jačalo upotrebu ovog opštег jezika. Španska vlast, sa udaljenog Iberijskog poluostrva, drugačije gleda na ovakvu praksu i 1550. godine car Karlo I donosi sledeću odluku: "Nakon

⁴ Pedro de Cieza de Leon, *El senorio de los Incas*, Lima 1967, str. 84 (reč je o ponovo izdatom rukopisu iz XVI veka).

⁵ A. Torero, *El quechua y la historia social andina*, Lima, 1974, str. 181.

što smo razmatrali da li se na nekom, makar i najsavršenijem indijanskom jeziku, mogu tačno objasniti tajne naše svete katoličke vere, došli smo do zaključka da je to nemoguće..." A. A. Torero komentariše: "Prava namera cara nesumnjivo je bila da kastiljanski jezik proširi na američke kolonije, kao što su Rimljani latinski proširili na najveći deo svojih evropskih poseda"⁶.

Španski koloni, koji se već krajem 16. veka pridružuju prvim konkvistadorima, nikada neće pokazivati interesovanje za indijanske jezike, koje će učiti samo sveštenici, posebno jezuiti, a državna uprava vicekralja koristiće prevođioce u kontaktu sa Indijancima koji bivaju razmešteni po novim selima kako bi bili pod boljom kontrolom i kako bi im se nametnuo porez. Kolonijalna vlast odlučuje da izbriše tragove prošle kulture: uništavaju se huacas, indijanski grobovi, mumije koje se nalaze u njima, spaljuju se quipus-i, zabranjuju se tradicionalni plesovi... Uporedo s tim, štampaju se knjige iz veronauke na ekspanzivnom kečui ili na ajmari.

U to doba, krajem 16. veka, državna uprava je još koristila tri jezika da bi stavila pod kontrolu indijanske narode - kečuu, ajmaru i pukinu. Pukina će ubrzo nestati kao ekspanzivni jezik, "možda zbog svoje ekstremne dijalektizacije ili zbog brzog smanjivanja broja govornika"⁷. Ajmara će takođe nestajati; u regionu Kuska će opstatи samo u formi supstrata, dajući pečat fonologiji i leksici lokalnog kečue. Malo po malo, nestaju tragovi carstva Inka, njegove organizacije koju su neki smatrali "presocijalističkom", a paradoksalno je da je ekspanzivni kečua bio instrument razaranja ovog andskog društva koje je postojalo pre dolaska Španaca. Naime, samo za jedan vek indijanski narodi

⁶ Nav. delo, str. 184-185.

⁷ Isto, str. 189.

su rascepmani na male zajednice koje se lako mogu držati pod kontrolom, dok je kečua imao koristi od španske politike.

Torero s gorčinom komentariše: „*Španska kruna i sveštenstvo mogli su da budu zadovoljni: više nije bila potrebna nova velika kampanja širenja jevandelja. Spram bogatog i moćnog stranog naroda stajao je sada samo jedan „narod Indijanca“: pretvoren u seljake, osiromašen, zamro na socijalnom i kulturnom planu. Postignuto je konačno svodenje: „narod Indijanca“ i klasa robova svedeni su na samo jednu, istu masu: isprepletali su se kolonijalna dominacija, nacionalno ugnjetavanje i društvena eksploatacija*“⁸.

Od tog trenutka kečua više ne interesuje vlast, a krajem 17. veka preći će se na fazu kastiljanizacije, čiji rezultati neće svuda biti jednaki. Priobalna ravnica je prilično brzo kastiljanizirana, dok kečua i ajmara i dalje dominiraju u unutrašnjosti zemlje. Nezavisnost andskih zemalja će veoma malo izmeniti ovu situaciju, te danas nalazimo dva suprotstavljeni jezici: to su kastiljanski, jezik vlasti, kreolske buržoazije, i kečua (a u nekim oblastima i ajmara), jezik Indijanaca. Tako će jedan jezik koji je sa obale stigao u funkciji ekspanzivnog jezika administracije (carstva Inka), kojeg je u toj funkciji preuzela i izvesno vreme задрžala španska kruna, a zatim ga odbacila, za nekoliko vekova postati jedini jezik, jezik pod kojim su nestali drugi „posebni“ jezici, rasprostranjen na ogromnom teritorijalnom prostranstvu duž Andskih Kordiljera, i jedini simbol „indijanske autentičnosti“ spram kolonijalne kulture. Obavljajući istraživanje u jednoj indijanskoj zajednici Ekvadora o jezičkom osećanju Indijanaca, zabeležio sam, na primer, da su govornici izjavljivali da polažu na svoj je-

⁸ Isto, str. 198.

zik, kečuu, zbog toga što je to bio jezik Atualpe (poslednji Inka, koga je ubio Pisaro 1533); vidimo emotivnu i ideološku privrženost (jezičkom) tragu koji podseća na trenutak otpora osvajaču, a što je ironija istorije, to je jezik koji je i sam odnekud donet.

Kakva će biti budućnost kečue? Jedan bolivijski lingvista, Havijer Albo /Xavier Albo/ prilično pesimistički završava studiju o gradu Kočabamba: "Nije teško predvideti da će se kečua polako povlačiti pred kastiljanskim. Ali, veoma teško se može izračunati koliko će godina, decenija ili možda vekova morati da protekne do trenutka kada kečua više neće biti jezik jednog značajnog dela stanovništva"⁹. Ono što je izvesno, to je da kada se danas na nekoj pijaci sretnu seljak koji govoriti kečua jezik i mušterija koja govoriti španski, kupo prodaja¹⁰ će se najčešće obaviti na španskom: ekspanzivnost je promenila tabor.

Faktori širenja ekspanzivnih jezika

Kečua je ovde uzet kao primer: umesto njega mogli bismo da uzmemo dobrih petnaestak drugih ekspanzivnih jezika sa svih strana sveta, a druge studije slučajeva naći ćemo u jednoj knjižici koju sam posvetio ovom problemu¹¹. Takav kakav je, međutim, primer kečue će nam omogućiti da sačinimo listu faktora koji igraju određenu

⁹ Xavier Albo, *Los mil rostros del quechua*, Lima, 1974, str. 228.

¹⁰ To je barem ono što sam otkrio prilikom preliminarnih istraživanja (neobjavljenih) u Ekvadoru, na pijacama Sakisilija i Otavala u Andima, Puja u Amazoniji.

¹¹ L.- J. Calvet, *Les langues véhiculaires*, Pariz, 1981.

ulogu u nastajanju ili širenju jednog ekspanzivnog jezika, a druge slučajeve će biti potrebno da navedemo samo da bismo tačnije odredili neke elemente.

Geografski faktor

Videli smo da se kečua proširio kao drugi, a zatim kao prvi jezik na liniji sever-jug, duž andske visoravni koja se na zapadu graniči sa plodnom priobalnom ravnicom koju su naselili koloni, a na istoku sa vrhovima Kordiljera koji od Akonagve (7.021 m) u Argentini do Čimborasa (6.310 m) ili do Kotopaksija (5.896 m) u Ekvadoru sačinjavaju teško premostivu barijeru. Postoji, doduše, jedna mala grupa kečua u Amazoniji, u provinciji Napo, ali ona je izuzetak - najveći broj govornika ovog jezika nalazi se u pojasu koji je stotinak kilometara širok, a više od 2.000 km dugačak.

Dakle, svi ekspanzivni jezici proširili su se u istim uslovima. Lingala se u ekspanzivnoj funkciji širi duž reke Kongo, šango postaje ekspanzivni jezik Centralne Afrike duž reke Ubangi, malajski postaje ekspanzivni jezik Indonezije šireći se od jedne do druge luke, na isti način lingua franka u srednjem veku osvaja čitav Mediteran; opet od luke do luke, a zatim duž puteva, svahili postaje najpre jezik mornara (odatle potiče njegov naziv: na arapskom "obale") a kasnije preseca Afriku sa istoka na zapad itd.

Ovaj geografski faktor odreduje, dakle, formu ekspanzije jezika koji se uvek prostorno šire duž prirodnih puteva, izbegavajući prepreke, što je svakako očigledno. Ali, geografski uslovi mogu takođe da budu uzrok širenja ekspanzivnog jezika, mogu da proizvedu ovu funkciju, kada

je zbog prirodne rasparčanosti (na primer, kada je reč o arhipelagu) teritorijā i etničkih zajednica neophodno naći jedno zajedničko sredstvo komunikacije. Slučaj Melanezije može se uzeti kao primer za to: ovo ostrvljje (Nova Gvineja, ostrva Salomon, arhipelag Bizmark, ostrva Trobrijan...), na kojem se govori oko 1.000 jezika, ima četiri ekspanzivna jezika (hiri motu, novomelanzejski, pidžin ostrva Salomon i bišlamar) koji su upravo odgovor na problem komunikacije stvoren geografskim uslovima.

Urbanii faktor

Ovi prirodni putevi najčešće povezuju gradove, luke ili pijace, te grad postaje nalik na pumpu koja ubrzava kretanje jezika u ekspanziji. Videli smo, kada smo govorili o kečui, da je prestonica carstva Inka, Kusko, gde se nesumnjivo govorio ajmara, postala polazišta tačka širenja "opštug" administrativnog jezika. Stvari su još jasnije u Senegalu, u oblastima u kojima volof nije lokalni jezik. Naime, kao što pokazuje sledeća tabela, vidimo da u glavnom gradu departmana ekspanzivni jezik koji vodi poreklo iz prestonice govori četiri do pet puta više ljudi nego u departmanu u celini (vidi sledeću stranu).

Ova uloga koju u širenju jezika igra grad objašnjava se različitim razlozima. Grad je najpre mesto u kojem je koncentrisana državna uprava, a državni službenici, koji zbog posla moraju da se seljakaju širom zemlje, lakše uče ekspanzivne jezike od seljaka koji se ne miče iz svog sela. Grad je takođe privredno središte, a videli smo u 7. glavi kakav je značaj pijace u nastajanju ekspanzivnih jezika. To nas prirodno dovodi do sledećeg faktora:

Procenat volofona	
u gradu	u celom departmanu
grad Ziginšor	80,04
grad Podor	80
grad Sediju	40,72
grad Binjona	37,15
grad Kolda	27,81
itd ¹²	

Ekonomski faktor

Prirodne ose koje smo pomenuli u vezi sa geografskim faktorom najčešće su vektori trgovinske razmene: prolazeći putevima, ploveći rekama, pristajući u lukama, trgovci, pored svoje robe, prenose i jezike trgovinske razmene. Tako je kečua, koji se prvobitno govorio u priobalnoj ravničici Perua, prvo osvojio Ande posredstvom ekonomske razmene između obale i planinskog venca, a svahili, jezik koji vodi poreklo sa ostrva Zanzibar, sticao je sve veći i veći značaj sa procvatom trgovine na ovom ostrvu.

U zanzibarsku luku, na primer, od 1832. do 1834. pristao je 41 strani brod, ali samo 1856. godine u ovu luku je pristalo 89, većinom američkih brodova. Razlog tome je snažan trgovinski razvoj: uvozi se pamučna odeća iz Mašačusetsa, izvoze se karanfilić i slonovača. Ovu slonovaču treba dobavljati iz unutrašnjosti kopna, treba ići sve dalje i dalje, i ekspanzija svahili jezika odvija se baš duž puteva kojim idu karavani... Isto tako, širenje ekspanzivnog man-

¹² Up. M. Calvet i F. Wioland, "L'expansion du wolof au Sénégal", *Bulletin de l'IFAN*, br. 3-4, Dakar, 1967.

dinga u zapadnoj Africi pre svega stoji u vezi sa trgovinskom razmenom so/zlato, a šire uzev, sa putovanjima trgovaca naroda Džula¹³. U svim ovim slučajevima trgovinski odnosi podrazumevaju jezičku komunikaciju, a kada nema zajedničkog jezika, nameće se jedan ekspanzivni jezik.

Verski faktor

Jedan od problema koji su španski kolonizatori rešavali u 16. veku bio je na kojem jeziku propovedati jevanđelje i to što je korišćen kečua, uprkos uputstvima koja su stizala iz Španije, nije bilo bez uticaja na sudbinu ovog jezika. No, odnos između katoličke religije i jezika kečua ovde je bio slučajan, dok su neke religije neposrednije vezane za određeni jezik, posebno kada postoji tekst koji sadrži osnove te religije, neka sveta knjiga. A širenje religije tada za posledicu ima širenje jezika: to je dugo bio slučaj sa latinskim i sa katoličkom religijom, to je još uvek slučaj sa sanskritom i hinduizmom, a još više sa arapskim i islamom. Paralelno sa ekspanzijom ovih jezika i ovih religija, svedoci smo ponekad i ekspanzije pisama: arapsko pismo se koristi u muslimanskim nearabofonskim zemljama, pravoslavna vera uticala je na širenje ciriličnog pisma, itd.

Naravno, reč je najčešće o učenim jezicima, ali je latinski u Evropi dugo funkcionišao kao ekspanzivni jezik

¹³ Videti, na primer: L.- J. Calvet, "La route sel/or et l'expansion du manding", u: *Traces* br. 4, Rabat, 1980 i L.- J. Calvet, "The spread of mandingo: military, commercial and colonial influence on a linguistic datum", u *Language Spread*, Indiana University Press, Blumington, 1982.

obrazovanih ljudi, a ne tako davno, jedan sveti jezik, hebrejski, postao je nacionalni jezik države Izraela, služeći kao ekspanzivni jezik doseljenicima iz različitih delova sveta.

Vojni faktor

Naslov ove knjige, *Rat među jezicima*, prirodno nas priprema za analizu odnosa između ekspanzije pomenutih jezika i vojne ekspanzije, a špansko osvajanje Latinske Amerike predstavlja primer koji pokazuje povezanost između vojnog napredovanja i sADBine kastiljanskog jezika. Ali armija, kao i državna uprava, u istoriji ekspanzivnih jezika takođe igra ulogu koja nije zanemarljiva. Bambara, na primer, ekspanzivni jezik na zapadu Afrike, bio je jezik na kojem su komandovale kolonijalne trupe u Africi, čak je postojao udžbenik koji se zvanično koristio u vojsci¹⁴; lingala je danas jezik zairske vojske, svahili se koristi među britanskim kolonijalnim trupama i tako dalje.

Politički faktor

Nedoumice Španaca suočenih sa problemom jezikâ, na koje sam podsetio kad je bilo reči o verskom faktoru, pripadaju domenu koji se danas naziva "jezička politika". A politička opredeljenja i evolucija ekspanzivnih jezika često su povezani. Na primer, upravo će jezička politika nemackog, a zatim britanskog kolonijalizma, ojačati ekspanziju svahilija u istočnoj Africi: na isti način će se baš izbo-

¹⁴ *Grammaire et méthode bambara*, čiji je autor kapetan Delaforge, izdanje vojne knjžare Charles-Lavauzelle.

rom Indonežanske nacionalne partije, 1928. godine, učvrstiti status malezijskog u Indoneziji, itd. Ali, ova opredeljenja, ovi problemi jezičkog planiranja i jezičke politike, predstavljaju predmet trećeg dela ove knjige, te ćemo se na njih vratiti da bismo ih potanko razmotrili.

Ipak komuniciraju

“Eppur' si muove” (“Ipak se kreće”): tiho je, kažu, rečao Galilej, koga je sud inkvizicije primorao da se odrekne svojih kopernikanskih ideja, potvrdivši na taj način da stvarno veruje da se zemlja okreće. Suočeni sa mnoštvom jezika u svetu i sa teškoćama koje iz toga proističu, mogli bismo reći, parafrazirajući tu čuvenu formulu, “ipak komuniciraju”. Naime, ekspanzivni fenomen nam pokazuje da gde god se pojavljuje određeni problem komunikacije, društvena praksa daje i određeno rešenje tog problema: komunikacija se uspostavlja uprkos mnogojezičnosti. Dakle, ovi ekspanzivni jezici predstavljaju način da se, *in vivo*, prihvati izazov Vavilona.

Ali, svaka se jezička ekspanzija uvek uspostavlja na štetu drugih jezika i pojavljivanje jednog ekspanzivnog jezika u domenu je jezičkog nadmetanja. Faktori širenja koje smo upravo izložili i koji se prepliću u zavisnosti od situacija, da bi postali učesnici istorije jednog ekspanzivnog jezika, daju primat jednom jeziku nad drugima i doprinose uspostavljanju određene hijerarhije funkcija. U vezi sa tim zanimljivo je istaći da se ekspanzivni jezici sveta retko govore na teritoriji samo jedne zemlje: oni nadilaze graniče, prostiru se na ogromnim teritorijama, nasuprot restrikтивnim jezicima, koji su češće ograničeni na određenu

oblast, čak samo na selo. A ova konstatacija ponekad ima eksplikativnu vrednost: jedan jezik se u ekspanzivnoj funkciji nameće jezicima koji su više restriktivni utoliko uspešnije što mu je veća teritorijalna rasprostranjenost.

U skladu sa tim postavlja se problem taksinomije: time se obrazlaže distinkcija koja se pravi između ekspanzivnog i međunarodnog jezika? Naime, kečua koji se, kao što smo videli, govori u šest zemalja Latinske Amerike, hausa koji se govori u Nigeru i Nigeriji, svahili koji se govori u Tanzaniji, u Keniji, u Burundiju i u Zairu, itd., u pravom smislu te reči predstavljaju međunarodne jezike: oni služe kao prenosnik u komunikaciji među narodima. Prema *Roberu*, na primer, ekspanzivni jezik je "jezik koji služi za komunikaciju među narodima kojima nije isti maternji jezik", što je odlična definicija, a pridev međunarodni označava ono "što se tiče odnosa među narodima". Samim tim, izgleda nesporno da ekspanzivni jezik jeste međunarodni jezik...

Međutim, u jednoj knjižici posvećenoj međunarodnim jezicima Pjer Birne /Pierre Burney/ sastavlja listu "nacionalnih jezika koji bi mogli da postanu univerzalni jezici": pored francuskog i engleskog, tu su španski, ruski, kineski, nemački i arapski¹⁵. Ralf Fezold /Ralph Fasold/ u delu *Sociolinguistica društva/The Sociolinguistics of Society/* piše da je "kratka lista međunarodnih jezika, naročito evropskih: engleski, francuski, španski, ruski, nemački, možda mandarinski kineski i još par drugih"¹⁶. Izuzimajući jedan

¹⁵ Pierre Burney, *Les langues internationales*, Pariz, 1966, str. 60.

¹⁶ Ralph Fasold, *The sociolinguistics of society*, Oxford, 1984, str. 76.

jezik, arapski, mišljenja dva autora se, dakle, poklapaju. A primetićemo da oni ne navode ni kečuu, ni svahili, ni mandingo, ni malajski, ni lingalu... Mogao bih da nastavim s nabrajanjem, ali smo već uveliko premašili ono Fezoldovo: "još par drugih". A vidimo da nas ova distinkcija između ekspanzivnog jezika i međunarodnog jezika, osim što je strahovito evrocentristička, vraća na jezičko nadmetanje o kojem sam ranije govorio.

Naime, u ovoj distinkciji najpre bismo mogli da vidimo još jedan trag rasizma u lingvistici: evropski narodi međusobno komuniciraju posredstvom međunarodnih jezika, a zemlje trećeg sveta posredstvom ekspanzivnih jezika. Ili, drugim rečima, ljudi iz naroda govore ekspanzivne jezike, "jet society" govoriti međunarodne jezike...

Ali, ovde nadasve nalazimo distinkciju između činjenice i prava: jezicima koje stanovništvo *in vivo* koristi u ekspanzivnoj funkciji da bi razrešilo svoje probleme komunikacije priznaće se dostojanstvo međunarodnih jezika, *in vitro*, tek kada se o tome legalno bude donela odluka (u OUN, UNESCO, itd.). Dakle, s jedne strane je bojno polje, koje nastojim da opišem u ovom drugom delu, a s druge strane su štabovi o kojima ćemo raspravljati u trećem delu knjige. Ekspanzivni jezici su sa one strane gde je teren, oni moraju da prođu kroz štapske biroe da bi postali međunarodni.

IX

UMIRANJE JEZIKA

Shvatanje da jezici mogu da "umru" nikoga neće začuditi pošto nam opšti rečnik govori upravo o *mrtvom jeziku* koji se u stručnom rečniku definiše kao "jezik koji se više ne govori, ali koji u nekoj društveno-kulturnoj zajednici ponekad i dalje igra odredenu ulogu u obrazovanju, prilikom svečanih obreda itd, poput latinskog"¹. Litreov rečnik nam daje dva primera za to, latinski i hebrejski, prethodno ih definišući kao "jezike koji sada postoje samo u knjigama": Rober, rečnik novijeg datuma, kaže: "mrtvi jezici - jezici koji se više ne govore", ne dajući nikakav primer, ali zato pod odrednicom *klasični jezici* navodi grčki i latinski.

Već sada bismo mogli da se zapitamo zašto se latinski na jednom mestu javlja kao klasični jezik, a na drugom kao mrtvi jezik, ali to nam ne bi mnogo pomoglo, jer doista nema protivurečnosti između ove dve klasifikacije: name, jedine mrtve jezike koje rečnici daju kao primer ti isti rečnici istovremeno smatraju klasičnim jezicima, a

¹ J. Dubois i saradnici, *Dictionnaire de Linguistique*, Pariz, 1973, str. 326.

Litreova definicija ("koji postoje još samo u knjigama") najkarakterističnija je za ovakav pristup, pošto nam kazuje dve stvari istovremeno: prvo, da je mrtav jezik pisani jezik, znači jezik koji je "za života" bio pisan i to je eventualno još uvek, drugo, da je to jezik koji se više ne govori. Drugim rečima, kaže se da u masi jezika koji su se govorili tokom istorije i koji se više ne govore postoji mrtvi jezici i iščezli jezici, postavljeni u jedan hijerarhijski odnos: latinski, grčki, arapski klasični ili sanskrit predstavljaju jezike većeg prestiža nego što su jezici koje su, na primer, govorili naši preci koje su Rimljani kolonizovali, pošto za sobom nisu ostavili književna dela, nisu vezani za određenu religiju itd. To je, barem u najkraćem izloženo, izgleda uvreženi način sagledavanja ovog problema.

Gоворимо мртве језике...

Paradoksalno je da se ovi jezici koji se zvanično smatraju mrvima i danas govore i pišu, ali bi njihove forme za njihove prve govornike bez sumnje bile više nego neobične. Kada držim predavanje iz lingvistike na Sorboni, ili kada kupujem paklo cigareta u baru na uglu ulice, govorim latinski, kao što latinski govoru mušterija koja naručuje porciju "grickalica" u jednom baru u kineskoj četvrti Barcelone, ribar koji prodaje bakalar na plaži u Portugaliji, ili prostitutka koja vreba mušteriju na nekoj od napuljskih ulica. Naravno, neki će reći da se u ovim različitim situacijama u stvari koriste četiri različita jezika: francuski, katalonski, portugalski i napolitanski. I njihova tvrdnja neće biti netačna, barem što se tiče potvrđene razlike između ove četiri forme, ali to niukoliko ne dovodi u pitanje činjenicu da francuski ili španski jesu latinski, ali latinski koji je deformisan kroz 15 vekova pučke upotrebe, kojeg izgovaraju grla naviknuta na druge glasove i prilagođena

drugačijim sintaksičkim navikama. Taj latinski je dijalektizovan, u njemu se mnogo što-šta izmešalo, on vrvi od pozajmica iz tuđih jezika, što ga je, dakle, svakako učinilo neprepoznatljivim, ali je to ipak latinski. Jezici za koje rečnici kažu da su mrtvi još žive, njih svakodnevno govorimo: arapski jezik koji se govori na ulicama Fesa ili arapski koji se govori na ulicama Tunisa predstavljaju direktni nastavak arapskog klasičnog, a i onaj grčki koji je u najvećem stepenu narodni predstavlja produžetak starogrčkog.

Ipak, nesporno je da bi se komuniciranje teško uspostavilo ako bi se svom susedu obratio na latinskom, ili pak nekom tuniskom seljaku na klasičnom arapskom, isto kao što je potpuno teorijske prirode iskaz da jedan Velšanin, Avganistanac, Francuz ili Čeh govore danas "indoevropski". Treba, u stvari, pojmovno predstaviti "jedan evolutivni proces koji od najdavnijih vremena prekrivenih velom tmine traje do današnjih dana", da preuzmemmo formulaciju Andre Martinea², proces u toku kojeg su se nastroili raštrkali po ogromnom prostranstvu, prvo bitno na osi istok-zapad, govoreći na početku lokalne forme istog jezika, a te forme se potom preobražavaju iz generacije u generaciju, srazmerno tome kako se čovek udaljavao sa polazne tačke i kako je nailazio na druge jezike. Ako je za dvadesetak vekova i sa relativno ograničenom teritorijalom ekspanzijom latinski mogao toliko da evoluira pod uticajem udaljenosti i jezika sa kojima je dolazio u dodir, da stekne tako različite forme kao što su francuski, rumunski ili portugalski, možemo tek zamisliti kakve je razmere ovaj proces mogao da dostigne za četrdesetak vekova i na deset puta većoj teritoriji...

Latinski je, dakle, mrtav u tom smislu što ga više ne govorimo u formi koju je koristio Julije Cesar; živ je u tom smislu što se produžava u romanskim jezicima čiji su

² A. Martinet, *Des steppes aux océans*, Pariz, 1986, str. 13.

govornici dugi niz godina neizostavno verovali da još govore latinski, sve do trenutka kada su postali svesni da jezik kojim govore više nema baš mnogo toga zajedničkog sa Cezarovim spisima, ni sa govorom stanovnika drugih oblasti, za koje se smatralo da takođe govore latinski. Evo za to jednog dobrog primera, primera "Strazburških zakletvi" o kojima smo već govorili u petoj glavi: u levoj koloni naći ćemo prvo polovinu teksta koji je na klasični latinski preveo F. Brino³, u sredini originalni tekst iz koga su samo izbačene skraćenice i pogrešna rastavljanja, a desno tekst na savremenom francuskom.

Per Dei amorem et per
christiani populi
et nostram communem salutem, ab hac
die, quantum Deus scire et posse mihi
dat, servabo hunc
meum fratrem Carolum, et ope mea et
un quacumque re, ut
quilibet fratrem
suum servare jure
debet, dummodo
mihi idem faciat, et
cum Clotario nullam
unquam pactionem
faciam, quae mea
voluntate huic meo
fratri Carlo damno
sit

Pro deo amur et pro
christian poble et nostro commun salua-
ment, d' ist di en avant
in quant Deus savir et
podir me dunat, si sal-
varai eo cist meon fra-
dre Karlo, et in aiu-
dha et in cadhuna
cosa, si cum om per
dreit son fradre salver
deit, en ço que il mi
altresi fazet, et ab
Ludher nul plait
onques ne prendrai,
qui mien vueil cest
mien frere Charlon en
dam seit

Pour l' amour de Dieu
et pour le salut com-
mun du peuple chré-
tien et le nôtre, à par-
tir de ce jour, autant
que Dieu m' en donne
le savoir et le pouvoir,
je soutiendrai mon
frère Charles de mon
aide et en toute chose,
comme on doit juste-
ment soutenir son
frère, à condition qu'il
m' en fasse autant, et je
ne prendrai jamais
aucun arrangement
avec Lothaire, qui à
ma volonté soit au
détriment de mondit
frère Charles

Nema sumnje da bi savremeni čitalac koji nije stručnjak teško shvatio srednju kolonu bez pomoći desne kolone i nema sumnje da Julije Cezar ne bi mogao da razume

³ F. Brunot, *Histoire de la langue française des origines à 1900*, tom 1, Pariz, 1905, str. 144.

tekst iz te iste srednje kolone, kada bismo mogli da mu je pokažemo. Pri svem tom, između ova tri teksta, ili barem između tri jezika o kojima oni svedoče, postoji kontinuitet: latinski nije mrtav, još ga govorimo...

Iščezavanje jezika

Ali, šta reći o jezicima koje je latinski potisnuo i o kojima još uvek nemamo tačnu predstavu, o jezicima koji su se pre rimskog osvajanja govorili na Iberijskom poluostrvu, u Galiji ili u današnjoj Rumuniji? Oni su očigledno mrtvi ako pod tim podrazumevamo da se oni više ne govore, ali se ta smrt ne može uporediti sa smrću latinskog: u prvom slučaju nestali jezici za sobom su ostavili kao trageve samo supstrate, koji daju obeležja različitim romanskim jezicima; u drugom slučaju se mrtav jezik, latinski jezik, jednostavno transformisao.

Naime, postoje tri načina da jedan jezik "iščeze":

- Iščezavanje kroz transformaciju, kad god, kao što je slučaj sa romanskim jezicima, jedna jezička forma evoluirala, geografski se izdvoji tokom ekspanzije naroda koji govore tu jezičku formu, da bi zatim iz nje nastala jedna jezička porodica. Primer latinskog, rekli smo to, kvalitativno se može porebiti sa primerom indoevropskog, koji je na isti način nestao kroz transformaciju, što je mnogo duže trajalo, ali se on takođe može porebiti sa primerom klasičnog arapskog, koji se u kraćem vremenskom periodu transformisao u različite moderne "dijalekte".

- Potpuno nestajanje, kada u izvesnim slučajevima pomru i poslednji govornici nekog jezika, ne ostavivši za so-

bom potomke. Na primer, početkom 80-tih godina u Amazoniji, u provinciji Napo, živeo je stari bračni par koji je govorio tete i taj jezik je morao da nestane sa njihovom smrću. Ovo iščezavanje jednog jezika, rezultat iščezavanja jedne grupe govornika, ne obavlja se, dakle, u korist nekog drugog jezika, kroz transformaciju ili kroz zamenjivanje.

- Iščezavanje putem zamene, kad god jedan potčinjeni jezik iščezne pod nekim vladajućim jezikom: to je očigledno slučaj koji je simetričan prvom slučaju, pošto transformisanje latinskog u ovaj ili onaj romanski jezik podrazumeva iščezavanje jezika koji su se ranije govorili.

- Vidimo, dakle, da ne treba mešati jezike, narode i rase. Ljudi koji danas govore neki indoevropski jezik nisu neizbežno indoevropske "rase", ukoliko taj pojam ima neko značenje, kao što ni svi govornici francuskog nisu "Latini". Isto tako, danas je ogromna većina magrebskog stanovništva berberskog porekla, ali govor arapski: u iščezavanju kroz zamenu promena koja se odnosi na jezik nije korelativ promene koja se odnosi na stanovništvo, kao u slučaju supružnika koji su govorili tete i koje smo ranije pomenuli. A kada smo u šestoj glavi prikazali one bilin-gvalne porodice u kojima deci prvi jezik nije bio jezik jednog od roditelja, već jezik koji je dominantan u društvu koje ih okružuje (to je, na primer, bio slučaj sa volofom u Senegalu), nije se radilo o brojčanom smanjivanju peulskog ili sererskog stanovništva, već o smanjivanju broja govornika peula ili serera. Ova distinkcija se može učiniti dvosmislenom, ali se ovde sav problem sastoji u tome da saznamo da li je jezik kriterijum (ili jedan od kriterijuma) definisanja naroda ili nacije. Ova diskusija nas se tiče samo posredno, ali ipak treba naglasiti da ako, na primer,

postoji kineska nacija, nema neizbežnog poklapanja između nje i upotrebe ovog ili onog jezika, da možemo posedovati pasoš SAD, a da nam engleski ne bude prvi jezik i da ako je neki pojedinac senegalski građanin to nam ništa ne kazuje o jeziku ili jezicima koje on govori.

Ovo zamjenjivanje jednog jezika drugim može, dakle, da bude alternativno, kada u jednoj generaciji menjamo jezik (otac - Peul i majka - Serer, sin koji govori volof), ali ono takođe može da bude kontinuirano, kada se tokom nekog dugotrajnog procesa neki potčinjeni jezik lagano stapa sa vladajućim jezikom, a onda ćemo pre govoriti o apsorbovanju. Raspolažemo sa malo istorijskih svedočanstava o etapama procesa ovog tipa. Istoriska lingvistika nam, naime, posredstvom fonetskih zakona vrlo dobro pokazuje kako se latinski transformisao u francuski ili u katalonski slabljenjem i gubljenjem krajnjih slogova reči, što implicira nestajanje padeških oznaka i, dakle, gramatičkih modifikacija. Ali, ona nam mnogo manje pokazuje kako se jezik kojim je govorilo stanovništvo pod rimskom dominacijom izmenio pod uticajem latinskog, da bi se na kraju stopio sa njim: ne možemo lako da budemo direktni svedoci umiranja jednog jezika.

Upravo zbog toga je zanimljiv sledeći primer: on nam daje neke indikacije o ovom procesu kontinuiranog smanjivanja jednog jezika drugim jezikom putem apsorpcije.

Kečua iz Kočabambe

U prethodnom poglavlju naveo sam jednog bolivijskog lingvistu, Havijera Alba, koji je postavio pitanje o budućnosti kečeue koji se govori u oblasti Kočabambe: koliko će godina, decenija ili vekova proteći dok on ne popusti pred

španskim? Pitanje je bilo čisto teorijsko, uostalom, nije sigurno da Kečua neće moći da se odupre. Ali, jedan drugi univerzitetetski rad daje nam zanimljive indikacije o ovoj situaciji: to je rad Elizabet Mišno /Elisabeth Michenot/, koja je analizirala posledice kontakta između kečue iz Kočabambe i zvaničnog jezika⁴.

Ona najpre opisuje dve forme kečue, ne okamenjene i izdiferencirane forme, već tendencijske forme između kojih fluktuiraju jezik: tendencijska forma koju ona naziva kečua 1 (Q1), govor seljaka, a oni su obično monolingvi, i tendencijska forma koju ona naziva kečua 2 (Q2), jezik grada, kojim uglavnom govore trgovci, ali koji takođe predstavlja i jezik državne uprave i radija. Prva forma jezika bi mogla da se označi kao "čistiji" kečua, s obzirom da je druga forma mnogo toga preuzela iz španskog; ali se, nasuprot ovom sudu "lingvističkog" tipa, druga forma na društvenom planu smatra valorizovanom i valorizujućom, zato što njom govore ljudi koji uživaju izvestan prestiž. Kakve su veze između ove dve forme: izložićemo ih polazeci od dva jednostavna problema, sistema samoglasnika i strukture rečenice.

Kečua ima tri samoglasnička fonema i, u i a, što znači jedan vokalski trougao koji se uobičajeno predstavlja na sledeći način:

i u

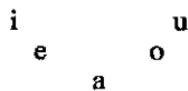
a

⁴ Elisabeth Michenot, *Parler-Pouvoir: étude des caractéristiques du quechua et des conséquences de la situation de contact avec la langue officielle. Cochabamba, Bolivie*, magistrski rad čiji je mentor D. François, Pariz, Univerz. Rene Dekart, 1983.

Kao i uvek u ovakvim slučajevima, fonemi imaju izvesno "polje disperzije", što znači da mogu da se fonetski realizuju na različite načine. Tako fonem /i/ može fonetski da se realizuje kao [e], a fonem /u/ može fonetski da se realizuje kao [o]: reč /urqu/ "brežuljak", može da se realizuje kao [orko], reč /qulki/, "novac", može da se izgovori [kolke], itd.

U formi Q1, koju govore seljaci, ove forme e i o, koje nisu fonemi već fonetske varijante, sudariće se sa fonemima /e/ i /o/ iz španskog, kada je reč o pozajmljenicima, dovedeći do izvesnog kolebanja: španska reč /uniko/ izgovara se [oneko], španska reč /peso/ izgovara se [piso], [pesu] ili [pisu], itd.

Nasuprot tome u formi Q2 koja se govori u gradu i koja je mnogo više pod uticajem španskog vokalski trougao obuhvata pet jedinica;

e i o se pojavljuju istovremeno u pozajmljenicama iz španskog i u rečima koje izvorno pripadaju kečui. Tako ćemo imati /mesa/ za špansku reč mesa, "sto", i /perqa/ za reč koja u jeziku kečua znači "zid" i koja se drugde izgovara [pirka]. Vokalski sistem španskog je, dakle, prožeо vokalski sistem kečue i reorganizovao ga.

Na sintaksičkom planu, obeležja statistički najfrekventnijeg iskaza na Q1 (kojeg Elizabet Mišno naziva "preferencijalnim iskazom") jesu relativno kratke rečenice u kojima se glagol nalazi na kraju, dok Q2 više pokazuje tendenciju ka drugim iskazima, sa više zavisnih, relativnih rečenica, itd.

Q1	80% glagola na kraju rečenice	3-4 reči po iskazu
Q2	25-30% glagola na kraju rečenice	7-10 reči po iskazu

Tako će jedan isti sadržaj biti izražen samo jednim iskazom u Q2 i sa četiri iskaza u Q1. U Q2 imaćemo otprilike sledeće: "Ako treba svojoj kravi da daš tu krmu u koju si dodao ono što je potrebno da bi se izlečila od te bolesti, treba da sačekaš da prođu tri nedelje", dok bi se na Q1 reklo: "U krmu si dodao ono što je potrebno protiv te bolesti: želiš da hraniš svoju kravu; ne daj joj tu krmu; treba da sačekaš da prvo prođu tri nedelje"⁵.

Dakle, španski na neki način prožima Q2, s obzirom da jedan sistem lagano osvaja drugi, ne samo na leksičkom planu (pozajmljenice) već i na fonološkom i na sintaktičkom planu. Ali, odmah treba dodati da se, što se španskog tiče, pojavljuje isti tendencijski dualitet: s jedne strane narodni španski, koji je obeležen uticajem kečue, s druge strane doteran španski, bliži iberijskom modelu. Prvi, koji se takođe naziva "andski španski", obično se smatra jezikom kojim govore ljudi kojima je prvi jezik kečua, ali autor naglašava da je on među siromašnim slojevima sve prisutniji kao prvi jezik, i predlaže sledeću šemu kojom se između ova dva jezika uspostavlja odnos paralelnosti:

$$\begin{array}{l} \text{kečua 1} = \text{narodni španski} \\ \text{kečua 2} = \text{"doteran španski"}^6 \end{array}$$

⁵ Nav. delo, str. 253-255.

⁶ Nav. delo, str. 313.

E. Mišno se ovde zaustavlja i u zaključku jednostavno izražava nadu da će kečua moći da se odupre španskom. Što se mene tiče, želeo bih da naglasim da mada u oba slučaja imamo jednu društveno dominantnu formu, koja se smatra "legitimnom", zato što njom govore elite (kečua 2 i "doteran španski"), između ova dva para uočava se ipak značajna razlika pošto se, kada je reč o španskom, legitimnom formom smatra najčistija forma, forma koja je najmanje obeležena kontaktima sa kečuom, dok se, nasuprot tome, kada je reč o kečui, legitimnom smatra forma koju su obeležili kontakti sa španskim. Možemo, dakle, pretpostaviti da će između kečue 2 i andskog španskog razlike postajati sve manje i manje i, ako kečua na kraju treba da nestane, onda će se apsorbovanje izvršiti u tački dodira između kečua 2 i andskog španskog, onoga dana kada ljudi koji veruju da govore kečuu više ne budu razumeli govornici Q1, ali će ih zato razumeti govornici andskog španskog.

Umiranje jezika

Šta, dakle, u ovom slučaju predstavlja smrt nekog jezika? Teško je odgovoriti na ovo pitanje ako se prethodno ne usaglasimo šta podrazumevamo pod terminom jezik. Uzmimo najpre dva primera. Rečenica *Der Militär-Attache kokettierte mit der Dame auf der Terrasse*⁷, "vojni ataše je flertovao (koketirao) sa damom na terasi", koja sadrži samo semantičke reči koje su pozajmljene iz fran-

⁷ Rečenica koju navodi P. Burney, *Les langues internationales*, Pariz, 1966, str. 16.

čuskog, očigledno je nemačka, kao što je rečenica *le fourgue s' est fait cornancher par une michetonneuse*, "utajivača je napala prostitutka", koja sadrži samo reči iz argoa, očigledno francuska: u oba slučaja sintaksa, nastavci, konjugacije i gramatički obrti pokazuju o kojem je jeziku reč. Naime, jedan jezik sadrži tri komponente, sintaksu, fonologiju i leksiku. A leksika je mnogo više podložna promeni nego druge dve komponente: semantičke varijacije i, naročito, pozajmljenice. Ko se, na primer, seća da su reči *amiral* ili *magasin* arapske reči, da su *tomate* ili *chocolat* actečke reči, da je *puma* reč iz jezika kečua ili da je *maïs* reč iz jezika aravak? Sve ove reči su francuske, postale su to možda naturalizovanjem, ali zato nisu ništa manje francuske: jezici su se uvek obogaćivali ovim pozajmljenicama, ovim putujućim rečima, a da to nikada nije dovelo u pitanje njihove osobnosti, njihove posebnosti.

Nasuprot tome, kada se glasovni sistem jednog jezika stopi sa sistemom nekog drugog jezika, kada se rečenice grade prema rečenicama nekog drugog jezika, njemu tada preti opasnost da bude apsorbovan. Fonologija i sintaksa predstavljaju sami skelet jezika, leksika je samo njegova fasada. Ono zbog čega je kečua 2 u gorenavedenom primeru na putu da bude apsorbovan, nije to što pozajmljuje reči iz španskog; skoro polovina engleskog fonda reči je francuskog porekla, a engleski zbog toga ipak nije u opasnosti da nestane... To je zbog toga što on ove reči s jedne strane sve manje i manje prilagođava sopstvenoj fonologiji, a s druge strane, teži da svoje sintaksičke strukture uredi prema strukturama dominantnog jezika. Očigledno je da prema ovakovom stanju stvari ne mogu da kažem da će kastiljanski na kraju apsorbovati kečuu kojim se govori u Boliviji (a ovaj proces bi neizostavno veoma dugo tra-

jao), ali nam ovaj primer daje predstavu o tome kako može da izgleda umiranje jezika na bojnom polju, on nam pokazuje šta je sa druge strane barijere kada, kao u slučaju latinskog, jedan jezik umire kroz proces transformisanja, apsorbujući pri tom jedan potčinjeni jezik.

A ova ideja da jezici mogu da umiru sasvim prirodno nas vodi ka očiglednoj metafori *umirući jezici*: da li se mogu otkriti elementi koji pokazuju da nekom jeziku preti nestanak? Lako je izmeriti statističke simptome predstojeće smrti nekog jezika (mada čovek uvek može da deluje na stvari i da preokrene njihov tok): isto kao što se meri stopa *ekspanzivnosti* ili indeks *ekspanzivnosti*, odnos između broja govornika jednog jezika i broja govornika kojima je taj jezik prvi jezik⁸, može se meriti i indeks regresije jednog jezika, ili procenat govornika koji više ne govore jezik zajednice iz koje vode poreklo⁹. Na primer, ako imamo 1.000 ljudi koji potiču iz jedne kulturne grupe čiji je jezik L, i ako njih 400 više ne govori taj jezik, možemo da kažemo da je odnos 400/1.000, ili 0,4, indeks regresije jezika L. Ovaj pristup se, dakle, sastoji u tome da se prati nestajanje jednog jezika sa statističkog stanovišta, a naravno, mi možemo da ga učinimo i preciznijim tako što ćemo uzeti u obzir i starosno doba, pol, suprotnosti između grada i sela, itd, kako bismo bolje odredili različite faktore regresije. Ali, isto tako se i u samoj formi jezika mogu pročitati "predznaci smrti", moguće je unekoliko skicirati

⁸ Videti, na primer, L.-J. Calvet i saradnici, *Rapport de mission à Ziguinchor*, Pariz, CERPL, 1985.

⁹ Up. M. Dieu i P. Renaud, "A propos d'une étude statistique du multilinguisme au Cameroun: quelques problèmes méthodologiques", u P. Wald i G. Manessy, *Plurilinguisme*, Pariz, 1979, str. 69 i dalje.

jednu simptomatologiju nestajanja jezika. Radovi o tome su isuviše brojni da bismo mogli ovde da damo njihov pregled¹⁰, već ću samo da podsetim na problem "fluktuacije" čiji smo kratak primer dali kada je bilo reči o kečui, što znači na činjenicu da neke fonološke opozicije teže da nestanu u jednom jeziku u korist jedne slučajne alternacije ("fluktuacije") koja svedoči o unutrašnjem razaranju čitavog sistema.

Dakle, tendenciju jednog jezika da nestane možemo s jedne strane da merimo u statističkim kategorijama, drugim rečima, da određujemo regresiju broja njegovih govornika, a s druge strane, da u samoj formi jezika isčitavamo znake verovatnog ili skoro predstojećeg nestanka, simptome manje diferencijacije u odnosu na neki drugi jezik u koji se on utapa. Naime, uzroci smrti jednog jezika uvek su ne-jezičke prirode, a ovaj proces i njegov ishod pratimo sa sociolingvističkog i lingvističkog stanovišta.

Lingvistika i sociolingvistika

Prethodno rečeno pruža dobru ilustraciju onoga što predstavlja sociolingvistika, koja proučava delovanje društva na jezik: nestajanje jednog jezika nije samo statistička

¹⁰ Videti na primer N.Dorian, *Language Death, the Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*, Filadelfija 1981, W. Dressler "On the Phonology of Language Death" u *Papers from the 8th Regional Meeting*, Chicago Linguistic Society, Čikago 1972, B. Schlieben-Lange, "The Language Situation in Southern France" u *Linguistics* 191, 1977, i A. Fernandez-Garay, *La mort des langues, bibliographie critique*, stručni rad, Univerz. Rene Dekart, 1986.

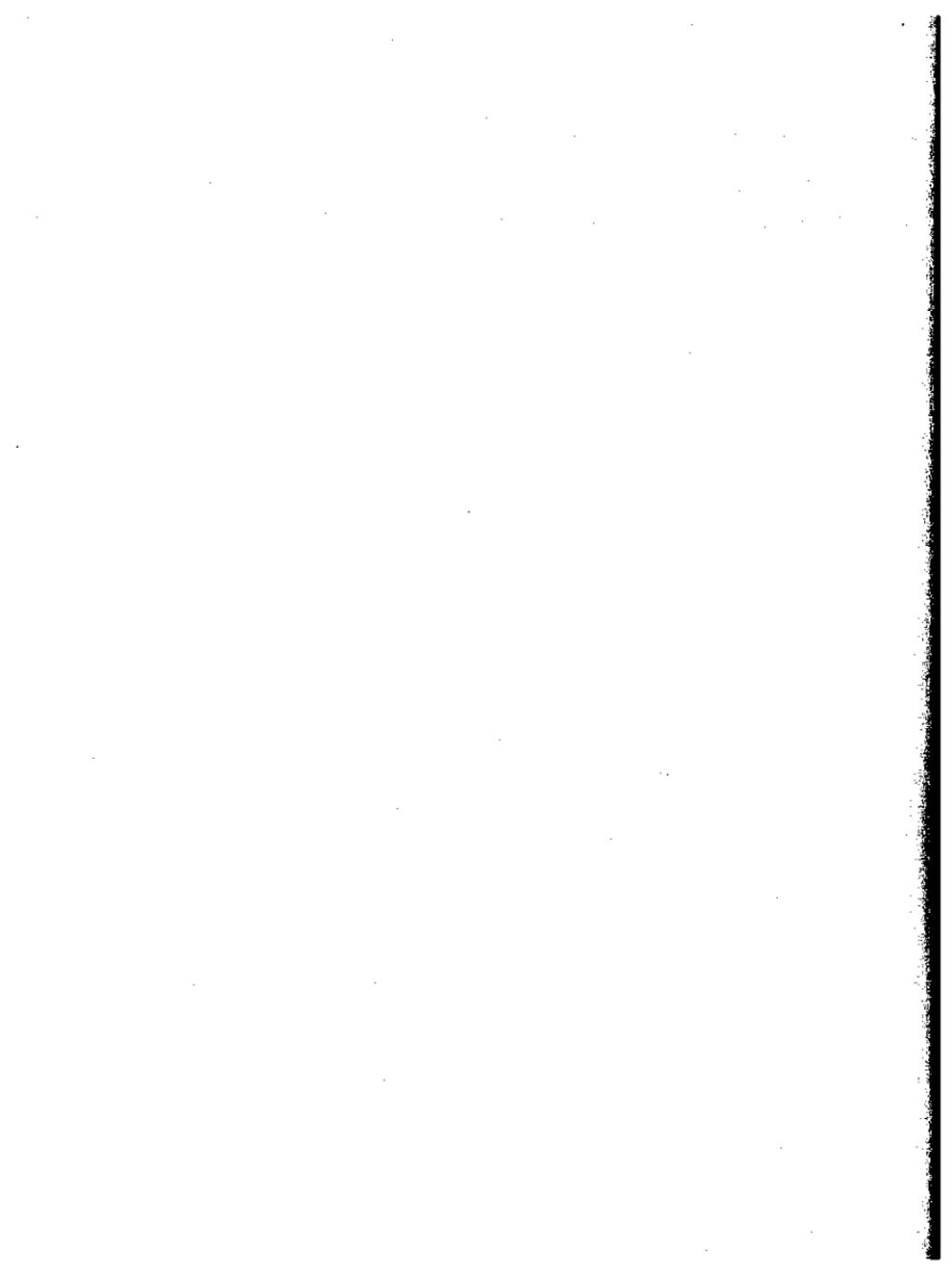
činjenica, koja se ispoljava kroz smanjivanje broja njegovih govornika, to je i činjenica unutrašnje lingvistike, čitljiva iz nekih predznaka. A ova problematika koju smo dodirnuli vodi nas ka refleksiji koja je u većem stepenu teorijska. Unutar lingvistike, naime, prisutna je tendencija da samo "tvrdi jezgro", deskriptivno i formalističko, pripada domenu nauke, dok su drugi pristupi (psiholingvički, sociolingvički, itd.) gurnuti na periferiju, ka onome što su neki nemački lingvisti, ne bez izvesne doze humora, krstili "mekom lingvistikom" ili lingvistikom "critica" (critice koje na nemačkom razdvajaju lingvistiku od psih-, socio-, itd.). Ilustrujući tu tendenciju u Francuskoj, Žan-Klod Milner /Jean-Claude Milner/ je, na primer, potkačio tu "*antilingvistiku, koja lingvistica pre svega treba da pomogne da sami sebe podnesu: svejedno je li to sociolingvistika, semantika, generativna ili ne, jesu li to ideološka ispitivanja - nazivi su malo važni*"¹¹ i, čak i ako je Milnerov problem da u samom sebi podnese koegzistenciju Lakana /Lacan/ i Čomskog /Chomsky/ (zanimljivo je, na primer, da se psiholingvistika ne nalazi na ovoj njegovoј listi, između sociolingvistike i semantike), ovakvo jedno odbacivanje zaslužuje da se na njemu za trenutak zadržimo. Naime, lingvičke struje u toj drugoj polovini 20. veka suočene su sa jednim temeljnjim opredeljenjem: ostati u uticajnoj sferi Sosira, na analizi i opisu jezika (to je inače teorijsko opredeljenje potpuno različitih škola, kao što su Martineov funkcionalizam ili generativizam Čomskog), ili zastupati mišljenje da je praksa kroz koju se taj jezik ispoljava jedino mesto u kojem se može obujmiti društveni aspekt komunikacije. Jezik i jezička praksa bi tako razgra-

¹¹ J. - C. Milner, *L'amour de la langue*, Pariz, 1978, str. 126.

ničavali ova dva pristupa, jedan koji bi predstavljaо formalnu lingvistiku i drugi, koji bi pobornici prvog smatrali "neformalnim" i perifernim.

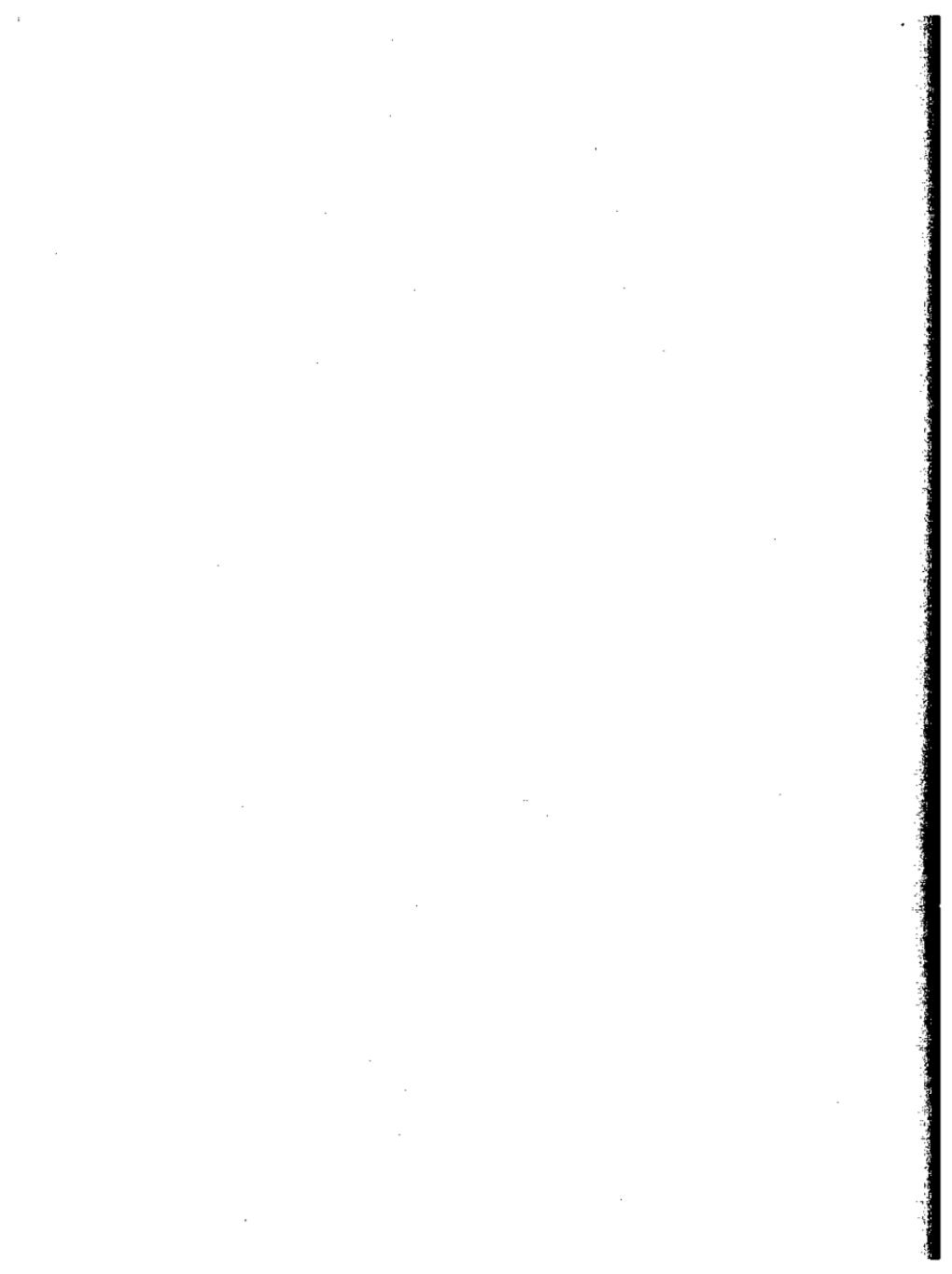
Očigledno nema nikakvog razloga da smatramo da je pristup jezičkoj praksi po svojoj prirodi manje naučan od pristupa jeziku. Problem je pre u tome što svodeći jezik na kôd, na jednu strukturu, ili na pravila proizvođenja rečenica, pobornici prvog pristupa sebi znatno olakšavaju zadatak, dok drugi pristup tek počinje da se razvija i pomalo je mucav. I ja sam sâm nekada bio sklon da ovu raspravu postavljam u međusobno isključivim kategorijama, da sociolingvistiku suprotstavljam lingvistici, do te mere da se moglo poverovati u pokušaj zamene lingvistike jezika lingvistikom jezičke prakse. U stvari, formalno opisivanje jezika je jedan neophodni, nesporni pristup i jedino se može raspravljati o njegovoј carskoј pretenziji da se poistoveti sa celokupnom lingvistikom. Zbog toga mi se kratko prikaziva-nje kećue koji se govori u Kočabambi i rasprava koja se odnosi na eventualnu simptomatologiju umiranja jezika čine značajni: oni nam, naravno, daju indikacije o procesu pretapanja jednog jezika u drugi jezik, ali nam oni takođe pokazuju kako se deskriptivna lingvistika (ma kakva, ustalom, bila izabrana deskriptivna teorija, pitanje nije u tome) uklapa u sociolingvistiku, kako su društvene činjenice prisutne na svim nivoima. Što na opštem planu znači da postoji samo jedna lingvistika, koju možemo, kako bismo stvari bolje istakli, da nazovemo socijalnom lingvistikom ili, možda je bolje reći da je sociolingvistika čitava lingvistika, a na posebnom planu, tu gde smo mi, to znači da se rat među jezicima ne odvija samo kroz sukobe između različitih jezika, već da on može da se ispolji i unutar samog jezika. Što u drugačioj formi opet izlazi na

ono što sam napisao na početku pete glave: ma koliko bili monolingve, svi smo mi plurilingve.

Treći deo

U ŠTABOVIMA

X

JEZIČKA POLITIKA I PLANIRANJE: PRVI PRISTUP

U prethodno izloženih pet glava razmatrano je, iz različitih uglova, isto pitanje - način na koji govornici doživljavaju mnogojezičnost i upravljaju njome. U njima smo razmatrali različite teme (porodica, pijaca, ekspanzivni jezici, itd.) i koristili u tome različite pristupe (istraživanja putem upitnika ili posmatranjem, opisivanjem jezika, rekonstrukcija istorije jezika kroz proučavanje dokumenata, itd.). Ali, u svim ovim slučajevima, ma kakve bile teme i pristupi, pouka koju izvlačimo iz naših analiza ili naših istraživanja je vazda ista: razgrnemo li jezičke odnose, nalažimo društvene odnose o kojima svedoče jezički fenomeni koje opisujemo. Napustićemo sada ovo *bojno polje*, to *in vivo* upravljanje mnogojezičnošću da bismo došli do *in vitro* upravljanja ovim problemima, što znači do direktnе i voljne intervencije političke vlasti u lingvističkom domenu. I, za početak, u ovom kratkom poglavlju razjasnićemo neke ključne termine, predložićemo neke definicije koje će nam poslužiti kao referentne tačke.

Od kako je 1959. godine američki lingvista E. Haugen /E. Haugen/ lansirao izraz *language planning* u članku u

kojem se razmatra jezička situacija u Norveškoj¹, mnogo se govorи o *jezičkoj politici* i *jezičkom planiranju*. A ovaj datum nam pokazuje da je jezičko planiranje, sa stanovišta koje bismo mogli nazvati "etimološkim", ukoliko smatramo da stvari nastaju istovremeno kad i nazivi za te stvari, nešto što je skoro nastalo. Treba li iz toga zaključiti da smo u razdoblju od četrdesetak godina bili svedoci rada jedne nove društvene preokupacije, a istovremeno i nastajanja jedne nove grane primenjene lingvistike ili sociolingvistike? Stvari, ipak, nisu tako jednostavne: ukoliko smatramo da je upravljanje mnogojezičnošću jedna od grana jezičke politike, onda je ona stara koliko i mnogojezičnost, a mit o Vavilonu već je u sebi sadržao temu ove knjige. Istorija u stvari vrvi od primera ljudskog delovanja na jezike i tek su mnogo kasnije ove intervencije stavljene pod okrilje "politike" ili jezičkog "planiranja", a slučaj Karla V koji je 1550. godine doneo odluku o kastiljanizaciji Indijanaca Južne Amerike omogućuje nam da sagledamo povezanost različitih faza, karakterističnu za ovu vrstu intervencije:

- Faza razmišljanja o nekom jezičkom problemu, faza analiziranja određene situacije (koja je ovde ograničena na samo jedno pitanje: može li se veronauka predavati na ajmari ili na kečui?).

- Faza odlučivanja (ovde, faza kada se španski među Indijancima koristi radi širenja jevandelja).

- Najzad, faza primene ili sprovođenja te odluke (koja bi, ovde na primer, značila da Indijance najpre treba naučiti da govore španski, a zatim ih upoznavati sa religijom).

¹ E. Haugen, "Planning for a Standard Language in Modern Norway", *Anthropological Linguistics*, 1, 3, 1959.

Ovo povezivanje će nam omogućiti da bolje definišemo termine politika i planiranje koje smo do sada upotrebjavali pomalo neodređeno i koje ponekad alternativno zamenjujemo kao da su sinonimi. Smatramo da je jezička politika skup svesno načinjenih izbora u domenu odnosa između jezika i društvenog života, a posebno u domenu jezika i nacionalnog života, a da jezičko planiranje predstavlja istraživanje i primenu neophodnih sredstava za sprovođenje određene jezičke politike. Tako, da se vratimo na primer koji je maločas pomenut, odluka Karla V predstavlja određeni izbor u domenu jezičke politike, dok eventualno sprovođenje te odluke na južnoameričkom terenu predstavlja jezičko planiranje.

Jezička politika, takva kakvu sam je upravo definisao, vezana je, dakle, za državu: to ni po čemu ne predstavlja moje teorijsko opredeljenje, već pre konstatovanje jednog činjeničnog stanja i ne treba isključiti mogućnost postojanja jezičkih politika koje ili nadilaze granice država ili se, nasuprot tome, odnose na neku ograničenu grupu, zajednicu manju od države, unutar koje ona koegzistira sa drugim zajednicama. Zarad ilustracije prvog slučaja navedimo zajednicu gluvinjemih, koja može da organizuje svetske kongrese i da donosi odluke, da izglasava predloge zakona u domenu obrazovanja (treba li gluve učiti jezik znakova ili nastojati da se oni osposobe da govore?), ili pak zajednica esperantista na koju ćemo se vratiti u jednom drugom poglavljju: u oba ova slučaja suočeni smo sa dijasporom koja po definiciji nije omeđena nikakvom granicom. Za ilustraciju drugog slučaja navedimo jezičke manjine, Bretonce u Francuskoj, Tibetance u Kini itd., koje mogu da imaju platformu ili zahteve koji se mogu izjednačiti sa određenom jezičkom politikom. Nasuprot to-

me, prelazak na delo, a jezičko planiranje predstavlja upravo to, najčešće zahteva intervenciju države: Bretonci nemaju tehničke mogućnosti da sami sprovedu u delo svoje jezičke zahteve.

Ako pojam jezičkog planiranja sadrži, dakle, u sebi pojam jezičke politike, obrnuto ne važi, i mogla bi se sačiniti dugačka lista političkih odluka u domenu jezika koje nikada nisu bile sprovedene. Ali, nesprovedene jezičke politike (ili koje se ne mogu sprovesti jer nedostaje moć) ipak ne treba zanemarivati, jer ne pripadaju sve istoj funkcionalnoj instanci. Kada je o njima reč treba, naime, praviti razliku između praktične funkcije i simboličke funkcije. Kada jedna država koja je nedavno stekla nezavisnost odluči da za nacionalni jezik proglaši neki lokalni jezik, ova odluka će biti smatrana praktičnom ukoliko bude propraćena odredenim planiranjem, koje će uvoditi taj jezik u školu, u državnu upravu itd., sve dok on u svim dogmenima nacionalnog života ne zameni kolonijalni jezik. Ali, ta ista odluka će biti smatrana simboličkom, bilo ako nikada nije sprovedena, bilo ako to ne može da bude u prvo vreme. To je slučaj sa Nacionalnom strankom Indonezije, koja 1928. godine odlučuje da malajski proglaši za nacionalni jezik, premda je zemlja bila pod jakom kolonijalnom vlašću, i premda nije bilo mogućnosti da se ta odluka sproveđe u delo. Ali, potvrđivanjem da postoji nacionalni jezik simbolički se potvrđivalo da postoji jedna indonežanska nacija koja je suočena sa holandskom okupacijom: biće potrebno da protekne 20 godina, i da Indonezija stekne nezavisnost, da bi ta odluka mogla da se sproveđe u delo.

Ostaje i treći par koji će nam pomoći da bolje prikažemo i analiziramo različite jezičke politike, par u kojem je

delovanje na jezik suprotstavljeno delovanju na jezike. Naime, cilj jezičke politike (i sa njom, planiranja) može da bude delovanje na formu jezika, što znači standardizovanje nacionalnog jezika. Jedna takva intervencija može da se odvija na tri različita nivoa:

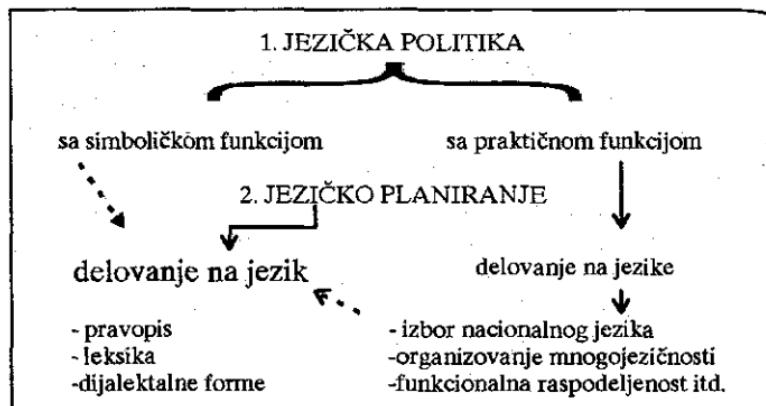
-Na nivou grafije, kada je reč o tome da se za jezik stvori određeni pravopis, ili da se već postojeći pravopis izmeni, štaviše, da se promeni pismo.

-Na nivou leksike, kada je reč o stvaranju novih reči (pozajmljivanjem ili neologijom), kako bi se jeziku omogućilo da prenosi sadržaje koje je do tada prenosio neki drugi jezik (politički rečnik, rečnik nauke, itd).

-Najzad, na nivou dijalektalnih formi, kada jedan jezik koji je nedavno uzdignut u rang nacionalnog jezika postoji u više regionalnih formi i kada treba ili izabrati jednu od tih formi, ili stvoriti neku novu formu koja pozajmljuje elemente iz različitih varijanata.

Ali, jezička politika može takođe da deluje na odnose između jezika u mnogojezičkim situacijama, kada između više sučeljenih jezika treba izabrati jedan nacionalni jezik, urediti regionalnu mnogojezičnost, odlučiti na kojim jezicima će se predavati, koji će se jezik koristiti u medijima itd. To je i najčešći slučaj, kao što će pokazati primeri koje ćemo iznositi u sledećim poglavljima. Ali ove dve vrste delovanja mogu da budu međusobno uklapljene, pošto delovanje na jezike može da dovede do favorizovanja jednog nacionalnog jezika, koji će politika potom nastojati da standardizuje.

Ove različite definicije i uzajamni odnosi ovih kategorija mogu se predstaviti sledećom šemom:

šemom u kojoj pune strelice pokazuju logičku vezu između jedne jezičke politike sa praktičnom funkcijom i jezičkog planiranja koje tu politiku sprovodi u delo, a isprekidane strelice pokazuju mogućnost povezivanja rešenja koja su očigledno alternativna.

Ukazao sam na početku ove glave da je izraz *language planning* (jezičko planiranje) prvi put upotrebio E. Haugen 1959. godine, a Dž. Fišман je u knjižici koja je objavljena 1970. godine² pridodao izraz *language policy*; ovaj par, politika/planiranje, sve češće će se javljati, iako ovi termini, rekao sam to, nisu uvek precizno definisani. Prema Haugenu, planiranje je u domenu primenjene lingvistike³, dok je Fišман о njemu raspravljao u poglavljju pod naslovom "Primjenjena sociolingvistika". A nedavno, Fer-

² J. Fishman, *Sociolinguistics, a brief Introduction*, Rowley, Mass, 1970, str. 108.

³ Haugen, *Language Conflict and Language Planning, the Case of Modern Norwegian*, Cambridge, Harvard University Press, 1966, str. 24 i 26.

guson i Das Gupta pisali su u uvodu zajedničke knjige u kojoj se prikazuje jezičko planiranje:

"Jezičko planiranje je novi član u porodici planiranja nacionalnog razvoja"; i "voljni pokušaji da se izmene ili da sačuvaju jezici i njihova upotreba mogu biti stari koliko i ekonomска politika", ali "su ove aktivnosti u jezičkom domenu tek nedavno priznate kao određeni aspekt nacionalnog planiranja"⁴.

Termin *planiranje*, koji u Francuskoj datira iz XX veka, nastao je u domenu ekonomije sa značenjem organizovanje prema određenom planu. Ovde, dakle, ponovo nalazimo referenciju na ulogu države, na koju sam već ukazao, pošto je plan u njenom resoru. Ali, to što se jezičko planiranje u ovom tekstu pojavljuje u okviru "nacionalnog planiranja", što se ono poredi sa ekonomskim planiranjem, postavlja jedan drugi problem. Naime, i samo korišćenje termina planiranje svrstava jezik u stvari koje se mogu planirati, a to su škola, natalitet, razvoj, izgradnja, itd., uz pojave na koje ima uticaja vlast, koje ona može da usmerava, da njima upravlja. A nikada nije postavljeno pitanje koje je ipak od središnjog značaja i koje će ja ovako formulisati: u kojoj meri se jezik može podvrgnuti planiranju?

Ideja o jezičkom planiranju podrazumeva tri stvari, dve predstavljaju svojstva jezika, a treća je sposobnost ljudskog delovanja.

- Ona, kao prvo, podrazumeva činjenicu da se jezik menja, što nije sporno, pošto imamo istoriju jezika koja to može da nam dokaže.

⁴ J. Das Gupta i C. Ferguson, "Problems of Language Planning", *Language Planning Processes*, Mouton, Hag 1977, str. 4.

- S druge strane, ona podrazumeva da odnosi između jezika mogu da se promene, a i u ovom slučaju imamo brojne dokaze za tačnost ove hipoteze.

-Ali, ona nadasve podrazumeva da čovek može da utiče na ove dve tačke, da on *in vitro* može da menja jezik i odnose među jezicima.

Međutim, diskurs lingvistike uvek je, više ili manje, podrazumevao upravo suprotno. Suprotstavljajući normu i opisivanje, savremena lingvistika se, naime, postavlja kao nauka čija svrhovnost nije da iskaže pravilo, da utvrdi pravilnu upotrebu, već da opiše upotrebe i pravila. A evolucija, bilo da je reč o evoluciji jezika, ili o odnosima između jezika, spada u domen socijalne činjenice, a ne dirigističke intervencije: lingvist je objašnjava, ali je ne prouzrokuje. Zbog toga i sama ideja jezičkog planiranja kao da predstavlja izazov lingvistici.

Kada je 1948. godine britanski pisac Džordž Orvel napisao svoj roman *1984*, niko ne shvata ozbiljno njegova razmatranja koja se odnose na jezik, njegovu ideju o jednoj totalitarnoj vlasti koja, posredstvom "gramatičara" koji uređuju rečnik, svakodnevno interveniše kako bi se uobličio "newspeak", novogovor. U stvari, u toj fikciji treba razlikovati dve stvari koje autor tesno prepliće: s jedne strane, totalitarnu intervenciju koja hoće da ljudskim duhom vlada posredstvom jezika (ako je rečenica "dole voda" proglašena gramatički nepravilnom, da li će stanovništvo prestati da misli "dole voda"?), a s druge strane, tehničku mogućnost preobražavanja jezika putem dekreta. Tako, da bismo detaljnije razmotrili stvari, treba praviti razliku između:

- S jedne strane, pokušaja da se opažanje društvenog iskustva izmeni menjanjem jezika (joycamp, "logor rado-

sti”, označava prinudni rad, minipax, skraćenica od “ministarstvo mira” označava ministarstvo rata), sa idejom da govornici svoje iskustvo analiziraju kroz reči i da će svaka semantička modifikacija izmeniti doživljaj sveta.

- S druge strane, htjenja da se stvori jedan logički jezik, jezik bez ikakve nepravilnosti, u kojem, na primer, jedna ista osnova može da funkcioniše kao imenica, glagol ili pridev, samo dodavanjem određenog nastavka (*speed*, “brzina” i “ići brzo” daje *speedfull* umesto *rapid* i *speed-wise* umesto *quickly*...), ili se, pak, niz prideva postavlja u antinomijski odnos dodavanjem određenih prefiksa (umesto *dark*, “mračan, taman” imaćemo, na primer, *unlight*, “nesvetao”).

U prvom svom objavljenom članku posvećenom lingvistici kritikovao sam celokupnu ovu koncepciju, i to tačku po tačku⁵.

Danas nas sve veći broj operacija jezičkog planiranja i dela posvećenih njihovom opisu i njihovoј analizi navodi na zaključak da je, ma kako to paradoksalno zvučalo, Orwell možda bio bliže istini od lingvista.

⁵ J. L. Calvet, “Sur une conception fantaisiste de la langue: la “newspeak” de George Orwell”, *La Linguistique*, 1969, 1, str. 101-104.

XI

STUDIJE SLUČAJEVA: UPRAVLJANJE MNOGOJEZIČNOŠĆU

U ovom, kao i u sledećim poglavljima, prikazaćemo izvestan broj konkretnih jezičkih politika koje će nam poslužiti kao osnova za kasniju diskusiju, a za početak, prikazaćemo politike koje su suočene sa izrazitom mnogojezičnošću koju u prvo vreme ne nastoje da svedu na jednojezičnost.

Slučaj Kine

U Narodnoj Republici Kini govori se pedesetak različitih jezika, koje, radi preglednijeg izlaganja, možemo da podelimo na dve grupe: na hanske govore i manjinske jezike.

Termin "Han" označava kineski etnos (u kineskom se pravi razlika između han cu žen: "ljudi rase Han" pripadnici hanskog ili kineskog naroda i džung guo žen: "ljudi iz Srednjeg Carstva", kineski građani), a hamska grupa obuhvata različite kineske jezike koji se govore u Kini među kojima zvanični diskurs razlikuje jedan jezik i više dijalekata. Osam je takvih jezika:

1. severni jezik, koji govori 70% stanovništva i koji se na zapadu često naziva "mandarinski".
2. vu
3. sjen
4. gan
5. severnominski
6. južnominski
7. jue
8. haka, ili keđa¹

Moris Kojo /Maurice Coyaud/ je ove dijalekte podelio na dve zone:

zona 1 (jugoistok Kine)	zona 2 (mandarinski dijalekti)
1. Kanton	7. Peking, Mandžurija, ba-
2. Kan Haka	sen Huanghoa
3. Amoj svatu	8. Hankou, Nanking
4. Fuđen	9. Jugoistok, Sečuan, Ju-
5. Vu	nan, Guejdžou, Guansi,
6. Sjang	Hubej

i on ovako komentariše svoju klasifikaciju:

"Poznavanje nekog od jezika prve zone ne znači da se može razumeti neki od jezika iz druge zone (odnos između njih je sličan odnosu između francuskog i španskog): poznavanje nekog od jezika iz prve zone znači da možemo veoma malo ili da ne možemo nikako da razumemo neki drugi jezik iz te zone. Reći ćemo, dakle, da su ovi "dijalekti" u stvari različiti jezici. Nasuprot tome, mandarinski je samo jedan jezik sa tri naznačena dijalekta"².

¹ A. Rygaloff, *Grammaire élémentaire du chinois*, Pariz, 1973; videti posebno str. 250-251.

² M. Coyaud, *Questions de grammaire chinoise*, Pariz, 1969.

Dakle, s jedne strane imamo govornike jednog od ovih jezika iz hanske grupe, koji predstavljaju 95% od ukupnog stanovništva (70% kada je reč o "mandarinskom", 25% kada je reč o drugim jezicima, ili oko 250 miliona govornika), a s druge strane, preostalih 5% koji govore jedan od takozvanih "manjinskih" jezika (ali 5% od preko milijardu stanovnika, to nisu zanemarljive manjine, to je onoliko ljudi koliko Francuska ima stanovnika), koji se mogu razvrstati u četiri različite jezičke porodice: altajsku (mongolski, ujgurski, kazahski...), tibetsko-burmansku (tibetski, ji...), tajsku grupu (džuang, buji...) jao i mijao koji predstavljaju posebnu grupu.

Već u XIII veku jezik koji se govori na severu postaje, pod nazivom *guan hua*, 官話 "jezik državnih službenika", neka vrsta administrativnog i intelektualnog ekspanzivnog jezika (to je ono što će u XVI veku biti nazvano "mandarinski" jezik, polazeci od portugalskog glagola *mandar*, "komandovati"), a istovremeno postoje dva pisana jezika: *ven jan*, 文言, "jezik znakova", pisani jezik vlasti, administracije, književno obrazovanih, što znači društveno dominantan jezik i *baj jan*, 貝占, "beli jezik, lak jezik", veoma blizak severnom govornom jeziku, na kojem su napisani svi čuveni romani, pozorišna dela itd. Već 1919. godine, za vreme pokreta 4. maj, pojaviće se struja protiv jezika *ven jan*, koji se doživljava kao instrument dominacije, a istovremeno za jedan *guo ju*, 郭語 "nacionalni jezik", sa idejom da se lingvistički obeleži postojanje jedne Kine. Ta ideja se ponovo zastupa posle revolucije 1949. godine, samo je naziv jezika drugačiji: *putong hua* 普通話 "zajednički jezik", dok se izraz *guo ju* i dalje koristi na Formozi. Prikazaćemo, dakle, kinesku jezičku politiku kakva je posle revolucije vođena u odnosu na hanske i manjinske

jezike, ostavljajući za neko drugo poglavlje probleme reforme grafije.

Prilikom svog osnivanja (1921), kineska komunistička partija je usvojila načelo prava manjina na autonomiju, što nas ovde interesuje, prava na obrazovanje na jeziku manjina. A posle 1949. godine, u preambuli ustava doista se precizira da je "Kina jedinstvena mnogonacionalna država", da "svaki narod slobodno može da obogaćuje svoj jezik, dok ustav u svom članu 39. utvrđuje da upravljanje autonomnim oblastima mora da se obavlja na jednom ili na više jezika te oblasti, a u članu 40. da nacionalnim manjinama treba pomagati da razviju svoju kulturu. To su barem načela.

U stvarnosti, jezička politika kineskih vlasti znatno će varirati, prateći oscilacije politike na širem planu, a ova variranja se mogu svesti na četiri velika perioda: 1949-1956, 1956-1965, kulturna revolucija i period od 1976. naovamo.

1949-1956: jezička raznolikost

Upravo smo videli da je kineski ustav garantovao prava manjinama, a posebno jezička prava. Ovaj period će u stvari biti obeležen planiranjem koje se odvija u dva pravca. S jedne strane, pod okriljem Komiteta za reformu manjinskih jezika, osnovanog 1951, radi se na popisivanju jezika, obrađuje se njihova grafija, itd: s druge strane, pod okriljem Saveza za reformu jezika (ovo telo, osnovano deset dana posle revolucije, 1952. godine postaće Komitet za istraživanje reformi jezika, a 1954. Komitet za reformu jezika), proučava se kineski jezik, oktobra 1955. godine biće organizovane dve konferencije posvećene "reformi pisa-

nog jezika” i “standardizaciji modernog kineskog”. Upravo će iz te druge konferencije da proistekne definisanje “zajedničkog jezika”, putong hua.

Tokom čitavog ovog perioda izvesnom broju manjina se, dakle, pomaže da razviju obrazovanje na svom jeziku, nepisani jezici dobijaju pismo (koji se obično izvodi iz latinskog alfabetra) sprovodi se opismenjavanje, obučavaju se rukovodioци autonomnih oblasti u institutu nacionalnih manjina itd., dok se u oblastima hanske etničke zajednice nastava izvodi na lokalnim jezicima: kantonskom u Kantonu, šangajskom u Šangaju itd. Promene koje će doneti konferencija održana oktobra 1955. godine odnosiće se baš na ovu drugu tačku.

1956-1965: program putong hua

Zajednički jezik, koji se definiše kao izgovor pekinškog dijalekta, sintaksa severnih dijalekata i vokabular sавремене književnosti na baj hua, u hanskim oblastima od 1956. postaje jedini jezik na kojem se izvodi nastava, a njegovo unapređivanje smatraće se prioritetnim zadatkom. Tako se 6. februara 1956. godine objavljaju “Direktive državnog saveta u vezi sa unapređivanjem zajedničkog jezika”, koje upućuju na akciju koju treba sprovesti sa odraslima, a Ministarstvo nacionalnog obrazovanja je 17. novembra 1955. godine objavilo sličan tekst koji se odnosi na akciju kojom treba da budu obuhvaćeni učenici³.

Dakle, odlučeno je da se jezik i književnost predaju na jeziku putong hua već od početka školske 1956. godine: i

³ Dayle Barnes, “The Implementation of Language Planning in China” u *Progress in Language Planning*, izd. J. Cobarrubias i J. Fishman, Berlin, 1983, str. 295.

drugi predmeti takođe treba da počnu da se predaju na jeziku putong hua u roku od dve godine, a da bi se podržala ta akcija, u Pekingu je otvoren centar za obrazovanje nastavnika, radio i televizija objavljiju informacije o jeziku da bi pomogli nastavnom kadru itd. Ovaj program, koji će mobilisati ogromnu energiju, i koji će biti praćen reformom grafije o kojoj ćemo govoriti kasnije (poglavlje Rat pisama) ne odnosi se, međutim, na manjine, za koje u tom periodu važi politika započeta tokom prethodnog perioda, a to je uglavnom politika dvojezičnog obrazovanja.

Dejl Barns /Dayle Barnes/⁴ ističe da su govornici hanskih jezika, izuzimajući mandarinski, prilično dobro prihvatili ideju dvojezičnosti i da 1957. kada u duhu "stotinu cvetova" započinje veliki "pokret ispravljanja kursa", program putong hua neće biti predmet nesuglasica; premda, po mišljenju rukovodilaca, zajednički jezik treba da doveđe do nestajanja "dijalekata", ljudi ne doživljavaju unapređivanje putong hue kao nešto što neizbežno mora da doveđe do nestajanja njihovih lokalnih jezika. Aleksi Rigalof /Alexis Rygaloff/ je 1973. godine pisao o tome, pokušavajući da prognozira čime bi mogao da urodi ovaj program:

"Ovaj jezik očigledno ima isuviše kratku istoriju da bi mogao da proizvede znatne efekte. Stoga ne treba zamišljati da u Kantonu, u Šangaju, u Fudžou (Fučeu) nov nacionalni model iz upotrebe već istiskuje dijalekte. Ali, ono što se zauzvrat može priznati, premda iz ovlašćenih izvora nedostaju informacije po kojima možemo da sudimo o njegovom napredovanju i da odredimo u kojoj meri je mogla biti otklonjena krajnja šarolikost koja je postojala pre pokušaja unifikacije, to je da usled širenja

⁴ Nav. delo, str. 297.

ovog modela kinesko stanovništvo postaje dvojezično u veoma velikoj većini: u načelu, izuzeti su samo Pekinžani⁵

A ovaj opis, koji je u to doba bio hipotetičan, poprilično se poklapa sa situacijom kakvu možemo uočiti na licu mesta, 12 godina kasnije. Tako sam ustanovio, obavljajući istraživanja u Institutu za strane jezike u Kantonu, da većini od 224 studenta iz studentskog grada Baj Jun Šan putong hua nije prvi jezik, kao što to u donjoj tabeli pokazuju odgovori na pitanje "u kom ste uzrastu naučili jezik putong hua?"

U kom ste uzrastu naučili jezik putong hua?

u osnovnoj školi	144
PTH prvi jezik	49
u srednjoj školi	12
na fakultetu	10
u zabavištu	9

1966-1976: kulturna revolucija

Tokom ovog perioda, čiji je opšti okvir nepotrebno prikazivati, pošto je svima poznat, nastaviće se sa programom putong hua (iako je na školama i fakultetima došlo do izvesnih previranja...), ali će se, pre svega, znatno promeniti politika prema manjinama. U borbi protiv "revolucionizma" neki i samu ideju autonomije manjina smatraju suprotnom jedinstvu partije, njihovi jezici i njihovi običaji izjednačavaju se sa buržoaskom praksom, a rukovodioци koji potiču iz ovih manjina u velikom broju predstavljaju žrtve čistki.

⁵ A. Rygaloff, nav. delo, str. 5-6.

1974. jedna delegacija američkih lingvista pozvana je u jednomesečnu posetu Kini i njeni članovi po svom povratku objavljaju izveštaj o razgovorima koje su vodili⁶; neke stranice tog izveštaja na zanimljiv način ilustruju ovaj zao-kret. Tako im u Centralnom institutu za nacionalnosti, čiji je zadatak da se teorijski (a to je praktično i bio pre kulturne revolucije) bavi pitanjem nacionalnih manjina, profesor Fer Sjaodung objašnjava da je "neposredni cilj kineske lingvistike popularizacija putong hue"⁷. A u jednom poglavlju dela posvećenog teoriji jezika u Kini nalazimo referenciju na staru Staljinovu ideju, prema kojoj bi svetska pobeda socijalizma trebalo da dovede do nastajanja samo jednog međunarodnog jezika⁸. O tom periodu nedostaju dokumenta i ne vidi se jasno da li se tada smatralo da u prvoj fazi, dok se ne ostvari ta svetska pobeda, putong hua treba da postane jedini jezik u Kini. Ali je lako zamisliti da se protiv svega onog što spada u partikularizam, ili manjinski nacionalizam, moralo boriti sa istom žestinom kao i protiv ostataka kineske prošlosti, kao što su konfučijanska filozofija ili religija. Isti američki lingvisti pišu da odelenje za jezike Centralnog instituta za nacionalnosti obrazuje prevodioce za manjinske jezike. Usput saznajemo da su iz programa, otkako je započela kulturna revolucija, izbačena predavanja iz lingvistike, pošto su ocenjena kao previše teorijska, a naročito da su oni koji se pripremaju za usmeno prevođenje, u stvari govornici manjinskih jezika koji uče putong hua. Jedini izuzetak iz ovog

⁶ *Language and Linguistics in the People's Republic of China*, izdao Winfred Lehmann, Teksaški univerzitet, 1975.

⁷ Nav. delo, str. 21.

⁸ Nav. delo, str. 133.

profila su brojni pripadnici naroda Han koji, prema ovim autorima, uče tibetski⁹, što potvrđuje opšti utisak: pod izgovorom da je reč o obrazovanju prevodilaca, studenti koji do tada nisu znali putong huu uče u stvari ovaj jezik, što znači da je pre reč o širenju zvaničnog jezika, nego o obrazovanju govornika manjinskih grupa, dok posebna pažnja koju centralna vlast pridaje Tibetu predstavlja objašnjenje za inače poseban slučaj tibetskog jezika.

Od 1976.

Smrt Mao Cedunga, a zatim hapšenje "četvoročlane bande" i povratak na vlast Deng Sjaopinga dovešće u jezičkom domenu do istih preokreta kao i u drugim domenima. Nastavlja se program putong hua, on će čak biti i proširen jer se u njega uključuje i televizija, ali nacionalne manjine ponovo stiču prerogative koje su bile izgubile, sve više se objavljaju knjige, rečnici, sve je veći broj istraživanja, itd.

Model društva koje se može zamisliti po završetku tog procesa jeste, dakle, model opšte dvojezičnosti (sem za ljude sa severa, čiji prvi jezik skoro u potpunosti odgovara nacionalnom jeziku), u okviru koje razlikujemo dva tipa:

- "Sino-kinesku" dvojezičnost, ili hansku dvojezičnost, koju čine putong hua i jedan hansi "dijalekt": to je slučaj u Kantonu, Šangaju itd.. i možemo se zapitati koliko će dugo ovi jezici, koji se više ne predaju u školi, moći da se odupiru putong hui, premda se u ovom trenutku ne čini da su oni ugroženi. Ova dvojezičnost odnosi se na oko 25%

⁹ Nav. delo, str. 110.

stanovništva (1.008.200.000 stanovnika prilikom popisa 1982.).

- "Sino-manjinsku" dvojezičnost, kada je prvi jezik neki manjinski jezik, bilo da je reč o kazahskom, korejskom, tibetskem itd. U ovim slučajevima čini se da je budućnost ovih jezika izvesnija, ne samo zbog toga što se oni predaju, što se koriste u državnoj upravi itd. uporedo sa putong huom, već pre svega zbog toga što sve nacionalne manjine, koje zauzimaju 50% kineske teritorije i koje se nalaze na periferiji carstva imaju osetljiv geografski položaj - nalaze se na granicama sa SSSR - i što vlastima nije baš stalo da kod njih izazivaju nezadovoljstvo. Ova dvojezičnost obuhvata 5-6% stanovništva.

Dakle, ako izuzmemmo period kulturne revolucije, ne čini se da je Kina, suočena sa sopstvenom mnogojezičnošću, nastojala da tu mnogojezičnost pretvori u jednojezičnost: nacionalne manjine se dvojezično razvijaju i upravo su kineski "dijalekti" ti koji su na kraju ugroženi programom putong hua: videćemo to jasnije kada budemo razmatrali problem grafije.

Slučaj Indije

Prema popisu iz 1951, u Indiji se govore 782 različita jezika i dijalekta, a taj broj se povećava na 1652 u popisu objavljenom 1961. Razlika između ova dva podatka svakako ne znači da se broj jezika za deset godina udvostručio (!), već predstavlja dobar primer teškoća sa kojima se sudaramo kada hoćemo da sačinimo popis jezika koji se govore na određenoj teritoriji. S jedne strane, u popisu iz 1961. uzeta su u obzir 103 strana jezika koja nisu bila regi-

strovana 1951; s druge strane, i samo postavljanje pitanja ljudima koji je njihov jezik ponekad predstavlja problem; najzad, broj popisanih jezika, ma koliki bio, ne znači ništa naročito: može da se dogodi da dobar broj ovih jezika ima veoma mali broj govornika. A to je slučaj sa Indijom, kao što naglašava Mahadev Apte/Mahadev Apte/:

"Od ovih maternjih jezika njih nekoliko stotina ima veoma mali broj govornika. Na primer, ima ukupno 64.432 govornika koji govore 527 različitih jezika. Od tog broja 210 jezika ima samo po jednog ili dva govornika. Druga skupina od 400 jezika ima ukupno 426.076 govornika. Veoma često se jedan maternji jezik javlja pod više neznatno različitih naziva. A kada ljudi pišu tamo koji je njihov maternji jezik, oni često daju naziv svoje kaste, mesta u kojem žive ili svog zanimanja..."¹⁰

Bilo kako bilo, i ma koliki bio stvarni broj indijskih jezika, ova zemlja nam pokazuje neobičnu situaciju mnogojezičnosti, kako po mnogobrojnosti jezika, tako i po njihovoj tipologiji. U ovoj zemlji se govore indoевropski jezici, kao što su hindski, gudžaratksi, kašmirski itd. (73% stanovništva), dravidski jezici kao što su telugu ili tamilski (24%), južnoazijski jezici (1,5%) i sino-tibetski jezici (0,7%), a samo hindski predstavlja prvi jezik za oko 30% stanovnika. A ovu mnogojezičnost komplikuje činjenica da Indiji, uprkos ovom mnoštvu različitih jezika, pojedinačno gledano veoma retko znaju više jezika. Godine 1961, na primer, 7% stanovništva, ili 30 miliona ljudi, izjavilo je da zna neki drugi jezik (11 miliona engleski, 9 miliona hindski), što jednostavno znači da Indija nema ekspanzivni jezik koji može da ujedini zemlju na jezičkom planu.

¹⁰ Mahadev Apte, "Multilingualism and its Socio-political Implications: An Overview" u W.O'Barr i Jean O'Barr *Language and politics*, Hag, 1976, str. 141-142.

Da bi se shvatila sadašnja situacija, treba, međutim, da točak istorije vratimo u XIX vek: tada se, naime, u srednjem i severnom delu zemlje odigrava žestok verski sukob u kojem se sudaraju muslimani i pripadnici hindu vere, a na taj konflikt se nadovezuju lingvistički i politički konflikti. Tako se pripadnici hindu vere, koji su većinom govorili hindi, a na političkom planu bili više modernisti, nisu suprotstavljali anglikanizaciji elite zemlje i pokušali su da navedu britanske vlasti da im priznaju njihov jezik, poput urdua, jezika muslimana koji se već koristio na suđu.

Paradoksalno je što su govornici ova dva jezika mogli da se međusobno razumeju i što su razlike između njih više spadale u domen ljudske akcije nego što su bile svojstvene samoj njihovoj prirodi: urdu, koji se piše arapskim znacima, mnogo toga je preuzeo od arapskog i persijskog, dok se hindi piše znacima devanagari, sanskritskim pismom, pismom jezika iz kojeg je mnogo toga preuzeo. Kako su muslimani, čim su došli Britanci, zauzeli neprijateljski stav prema okupatoru, pripadnici hindu vere su bili ti koji su od njih zadobili izvesne povlastice, kao, na primer, da hindi zameni urdu kao jezik države Bihar 1861. Njihov cilj je u stvari bio da se hindi usvoji u svim provincijama u centralnom i severozapadnom delu zemlje, a peticija koja je 1880. kružila zemljom stvara predstavu o točnu te jezičke kampanje:

*"Nijedan džentilmen ne bi sebi dopustio da obrazuje... žene na urduu ili na persijskom, zbog toga što su knjige pisane na ovim jezicima skaredne i mogu da iskvare karakter"*¹¹.

¹¹ Naveo J. Das Gupta, *Language Conflict and National Development*, Berkli, 1970, str. 103.

U stvari, samo su veoma sanskritizovana forma hindija i veoma persijanizovana forma urdua predstavljale polove između kojih komunikacija nije bila moguća, zbog značajnih leksičkih razlika, ali je postojala jedna narodna forma kojom su obuhvaćene različite varijante urdua i hindija, a to je hindustanski, koji je mogao da posluži kao jezik ujeđenjenja severnog dela zemlje. Gandhi je pokušao da igra na tu kartu. On će postići da se hindustanski 1925. godine usvoji kao zvanični jezik njegove partije, Indijskog nacionalnog kongresa, a u tome će ga slediti Nehru, koji je 1937. godine izjavio da će ovaj jezik "približiti hindji i urdu i da će takođe pomoći razvoju jezičkog jedinstva čitave Indije"¹². Ali, ovo rešenje nailazilo je istovremeno na suprotstavljanje hindustanskih muslimanskih ekstremista na otpor celokupnog stanovništva juga, govornika dravidskih jezika, za koje su hindi, urdu i hindustanski takođe bili strani jezici. Stoga će debata (lingvistička i politička) biti usredsređena na suprotstavljenost između dve političke tendencije, hinduističke, koju predstavlja Nacionalni kongres, i muslimanske, koju predstavlja Muslimanska liga. Ovaj sukob će u vreme sticanja nezavisnosti biti položivo razrešen izdvajanjem (stvaranje Pakistana, islamske republike, čiji će nacionalni jezik biti urdu).

Ali, postojanje Pakistana nimalo neće razrešiti jezičke probleme Indije. U radu Ustavotvorne skupštine, koja se sastaje 1946. godine, koriste se najpre engleski i hindustanski, dok se istovremeno organizuje široka kampanja u prilog hindija, pošto hinduisti ističu da hindustanski predstavlja ustupak urduu, što znači - muslimanima. Koliko je situacija nestabilna videće se tokom glasanja u Parlamen-

¹² Nav. delo str. 112.

tu 1949. godine, pošto će 78 poslanika glasati za hindi, a 77 za hindustanski. Ali, ovaj problem hindi/hindustanski koji je, dakle, smenio problem hindi/urdu, istovremeno je skrivaо i jedan drugi problem na koji je gore ukazano, problem čitavog južnog dela zemlje, gde se najviše govore jezici kanaga, tamilski i telugu. Tako će Ustav prihvati odložno rešenje: engleski bi ostao zvanični jezik Unije još petnaest godina, a tada (1963) bi ga zamenio hindi, dok je više država moglo da odabere svoj zvanični jezik.

A to će Uniju gurnuti na stazu ponovnog cepanja država na jezičkim osnovama. Godine 1952. jedan komunistički poslanik iz Bengala izneće predlog da se granice država usklade sa jezičkom situacijom, ovaj predlog će biti odbaćen sa 261 glasom 'protiv' i 77 glasova 'za'. Međutim, politička situacija na jugu je teška: izvesni Poti Šri Ramulu, koji je započeo štrajk gladi u ime stvaranja države Telugu, umire krajem 1952. godine: žestoki neredi koji su usledili primorače vladu da avgusta 1953. izglosa stvaranje države Andra Pradeš, čiji je zvanični jezik telugu¹³. Nakon toga, mnoge države Unije usvoje različite zvanične jezike, te se danas računa da na 28 država i teritorija dolazi 12 različitih zvaničnih jezika: engleski, asamski, bengalski, francuski, gudžaratski, hindi, maratski, oriya, pandžabski, tamilski, telugu i urdu.

Situacija je, dakle, izuzetno složena jer zvanične jezike jedne države ne govori neizostavno celokupno stanovništvo, kao što pokazuje sledeća tabela¹⁴:

¹³ Mahadev Apte, "Language Controversies in the Indian Parliament: 1952-1960", u *Language and Politics*, str. 216-217.

¹⁴ Prema "Eleventh Report of the Commissioner for Linguistic Minorities", naveo Mahadev Apte, nav. delo, str. 161, 163, 190.

Naziv	Zvanični jezik	Glavni lokalni jezik (u %)	Glavni manjinski jezici (u %)
A) Države			
1. Andra Pradeš	telugu	telugu (85,9)	urdu (7,1) lambadski (1,62) tamilski (1,55) bengalski (17,6) hindi (4,4) bodo (2,9) biharski (35,39) urdu (8,93) santalski (3,57)
2. Asam	asameski	asameski (57,14)	
3. Bihar	hindi	hindi (44,3)	
4. Gudžarat	gudžarat-ski i hindi	gudžaratski (90,5)	urdu (2,8) sindski (2,42) bilski (1,34)
5. Harijana	hindi	hindi (88,6)	pandžapski (8,1) urdu (2,77)
6. Himalaš Pradeš	hindi	nijedan	pahadski (38,4) hindi (10,6) mardealski (16,7)
7. Džamu i Kašmir	urdu	kašmirski (54,4)	dogri (24,4) paharski (6,84)
8. Kerala	engleski	malajamski (95,04)	tamilski (3,12)
9. Mađa Pradeš	hindi	hindi (78,07)	radžastanski (4,9) maratski (3,8) gondski (3,2)
10. Maharaštra	maratski	maratski (76,5)	urdu (6,8) hindi (3,1)
11. Majsur	engleski	kanaga (65,1)	gudžaratski (2,7) telugu (8,6) urdu (8,6)
12. Nagaland	engleski	nijedan	maratski (4,5) konjakao (15,4) sema (12,8)
13. Orisa	orijski i engleski	orijski (82,3)	angamajski (11,4) kujski (2,9) telugu (2,2) santalski (2,1)
14. Pandžab	pandžapski	pandžapski (67,2)	hindi (35,2)

Naziv	Zvanični jezik	Glavni lokalni jezik (u %)	Glavni manjinski jezici (u %)
15. Radžastan	hindи	radžastanski 56,49)	hindи (33,32) bilski (4,13) urdu (2,5)
16. Tamil Nadu	tamilski	tamilski (83,1)	telugu (9,9) kanaga (2,8) urdu (1,8)
17. Utar Pradeš	hindи	hindи (85,3)	urdu (10,7) kumaunski (1,3) garvalski (1)
18. Zapadni Bengal	bengalski	bengalski (84,28)	hindи (5,4) santalski (3,27) urdu (2,3)
B) Teritorije			
1. Abdaman i Nikobar	engleski i hindи	nijedan	nikobarski (21) bengalski 21,8) malajamski (10,5)
2. Čandigar	engleski	nema podataka	
3. Dadra i Nagar Haveli	engleski	varli (51,47)	gudžaratksi (19,5) konkanski (12,9) dodia (6,9)
4. Delhi	hindи i engleski	hindи (77,3)	pandžapski (11,9) urdu (5,7) bengalski (1,3)
5. Goa, Daman i Diju	engleski	konkanski (88,8)	gadžaratksi (5,5) maratski (1,8) urdu (1,5)
6. Lakadivska ostrv. i Minikoj	engleski	malajamski (83)	malski (16,7)
7. Manipur	engleski	manipurski (64,46)	tangkul (5,6) tado (3,6) mado (3,6)
8. NEFA	(nema	podataka)	
9. Poničeri	engleski i francuski	tamilski (88,2)	małajamski (5,6) telugu (4,4)
10. Tripura	bengalski	bengalski (65,2)	tripurski (24,8) manipurski (2,4)

Tako imamo lokalnu situaciju koja znatno varira, u kojoj je moguće, što je paradoksalno, naći države čiji se zvanični jezik veoma malo govori (urdu u Džamuu i Kašmiru, hindski u Radžastanu), i u kojoj na relaciji između pojedine države i Unije možemo da imamo tri zvanična jezika, na koje se nadovezuju i brojni drugi jezici koji su u upotrebi.

Ostao je još problem jezika Unije, a za to je Ustav sam sebi postavio rok - 1963. godinu. U stvari, situacija u državama na jugu onemogućavala je usvajanje hindija kao jedinog zvaničnog jezika, te će se 1963. godine izglasati Zakon o zvaničnom jeziku, kojim se utvrđuje da će engleski zajedno s hindijem ostati zvanični jezik, a ovaj zakon učvršćuje se amandmanom usvojenim 1967: engleski i nadalje zadržava svoje mesto, bez vremenskog ograničenja.

Slučaj Gvineje

Osim što predstavlja jedinu zemlju frankofonske Afrike koja je na referendumu, koji je general De Gol ponudio 1958. godine, glasala sa "ne", Gvineja se izdvaja i potome što je izabrala jezičku politiku "dekolonizacije", što znači da ona, za razliku od svih ostalih afričkih zemalja koje je Francuska nekada kolonizovala (ne govorim ovde o zemljama Magreba), afričke jezike veoma rano unapredila u rang nacionalnih jezika koji se doista koriste u obrazovanju odraslih i u školstvu. Iz ovog, a i iz mnogih neposredno političkih razloga, ona je dvadesetak godina igrala značajnu ulogu u Africi, pri čemu je Seku Ture za mnogobrojne Afrikance koji su se suprotstavljali politici svojih zemalja bio simbol borbe protiv neokolonijalizma. Zbog toga je analiza njene jezičke politike posebno značajna.

Prema popisu koji je 1982. godine obavljen pod nadzrom Svetske banke, u Gvineji ima dvadesetak afričkih jezika:

Glavni jezici koji se govore u Gvineji i broj govornika:

Pular (peul)	12.000.000	Tubakajski	20.000
Malinke	750.000	Landuma	15.000
Soso	650.000	Lele	15.000
Loma (toma)	350.000	Dijalonka	10.000
Kpeleve (gerze)	300.000	Jola	4.500
Kisje	250.000	Mikifore	4.000
Onejanski (basari)	75.000	Kene	3.000
Vame (konjogui)	60.000	Konjanke	2.500
Baga	40.000	Mandenji	2.000
Nału	25.000	Tomamanian	2.000

(u zagradama je dat naziv jezika iz kolonijalnog doba)

Gornje brojke odnose se na prve jezike, a treba, osim toga, ukazati da tri jezika iz ove tabele, pular, malinke i soso igraju ulogu ekspanzivnog jezika. Dakle, upravo ovih osam jezika koji se najviše govore Gvinejska demokratska stranka izabira za nacionalne jezike da bi, počev od 1962., započela operaciju planiranja u dva pravca - odrasli i škola.

Odrasli

Jedna za drugom, biće organizovane četiri kampanje opismenjavanja na osam nacionalnih jezika. Prve dve, 1962. i 1964, biće u potpunosti pod kontrolom gvinejske države, a u treću kampanju, 1970, kreće se uz pomoć Uneska. U to vreme je ova međunarodna organizacija, posle

kongresa u Teheranu, odlučila da izmeni svoju politiku opismenjavanja: da bi se izbegao povratni analfabetizam koji je konstatovan kada je ocenjivan izvestan broj kampanja, uvodi se funkcionalno opismenjavanje. Principi takvog opismenjavanja su jednostavni: opismeniti na maternjem jeziku ili na nekom regionalnom jeziku koji odrađeli već govore (što nije uvek bio slučaj u prethodnim kampanjama; opismenjavao se na engleskom i francuskom, a Gvineja je bila jedan od izuzetaka od takve prakse) i povezati opismenjavanje sa određenim razvojnim poduhvatom. Tako će, na primer, uzbudljivoči prosa istovremeno učiti čitanje, pisanje, kao i nove poljoprivredne tehnike, a svoje novo znanje nastaviće da koriste i posle kampanje, pošto će i dalje dobijati brošure, stručne priručnike u kojima se govorio o kulturi prosa, đubriva, plugu, itd, a u nekim slučajevima će istovremeno dobijati novine, slušati radio-emisije, itd.

Međutim, opredeljenja zemlje u domenu medunarodne politike doći će u odnos protivurečnosti sa potrebama na planu opismenjavanja: Gvineja 1971. godine prekida svoje diplomatske odnose sa Uneskom, te će kampanja koja je započela prethodne godine dati slabe rezultate. Ona će biti obnovljena 1973, no, izgleda ne baš uspešno (ne raspolaćemo pouzdanom ocenom ove četiri kampanje).

Škola

Godine 1968. je uvedena školska reforma: nastava u prvom razredu osnovne škole u potpunosti se izvodi na regionalnom jeziku, što znači na jednom od osam pomenu-

tih jezika. Plan se sastoji u tome da se svake godine to sproveđe i u narednom razredu, tako da se 1974. godine reformom obuhvate svi razredi osnovne škole. Paralelno sa tim, počev od trećeg razreda, uvešće se francuski kao nastavni predmet, sa fondom od četiri časa nedeljno. Zatim će se nastava u srednjoj školi izvoditi na francuskom, budući da nacionalni jezici ostaju kao nastavni predmeti, a ne kao jezici na kojima se izvodi nastava.

U stvari, ovaj program će naći na mnoge teškoće. Kao prvo, problem najpre predstavlja obrazovanje nastavnika: stariji učitelji škole su učili na francuskom, a sada ih treba naučiti da čitaju i pišu jedan nacionalni jezik, da predaju gramatiku i matematiku na tom jeziku itd., dok mlade učitelje treba obučiti u veoma kratkom roku. Stoga su otvorene specijalizovane učiteljske škole koje treba da obezbede neophodni nastavni kadar, ali se nailazi na jedan drugi problem, problem školskih udžbenika. Jedina štamparija u glavnom gradu Konakriju je prenatrpana, te rukopisi koje su pedagoški istraživači pripremili često ostaju samo rukopisi, neizvučeni iz fijoka. Tako je 1978. godine program uvođenja nacionalnih jezika u školu već kasnio četiri godine. Odlučuje se da se broj jezika na kojima se izvodi nastava sa osam smanji na šest, da se izbace onejan i vame, za koje nedostaju stručni nastavnici. 1983. godine ovi jezici se uvode u drugi razred srednjih škola dok bi, prema prvobitnom planu, to trebalo da bude urađeno još 1976: u tom trenutku se u odnosu na plan kasnilo već osam godina. U hodu se našlo na još jednu teškoću, a to je dijalektalna raznolikost jezika. Tako je 1972. godine osnovana Akademija jezikâ koja je posebno bila zadužena da radi na problemu ujednačavanja dijalektalnih formi.

U ovom opštem okviru relativnog neuspeha, 1984. godine iznenada umire šef države Seku Ture. U reakciji koja je usledila protiv zloupotreba vlasti, novi rukovodioци odlučuju da se vrate na nastavu koja se u potpunosti izvodi na francuskom. Akademija jezikâ je samo zadužena da istražuje pretpostavku o stvaranju jednog nacionalnog jezika ujedinjenja zemlje koji bi trebalo da se usvoji posle roka za razmišljanje od šest godina, to jest 1990.

Ovde nećemo raspravljati o novim opredeljenjima gvinejske države, ali ćemo pokušati da sagledamo razloge tog neuspeha, jer da se jezička politika Seku Turea pokazala kao uspešna, očigledno da je njegovi naslednici ne bi menjali.

Kao prvo, postoje razlozi tehničke prirode:

- Nepostojanje pisanih dokumenata za odrasle i nedostatak udžbenika doveli su do toga da se planiranje odvija u vakuumu, bez čvrstih osnova.
- Isti je slučaj sa nedovoljno obučenim nastavnicima i instrukturima koji rade na opismenjavanju.
- Najzad, možda se isuviše brzo krenulo sa jezičkom reformom, bez prethodno obavljenih lingvističkih proučavanja (opisivanje i transkripcija jezika, ujednačavanje dialektalnih varijanata itd.).

Ali, za taj neuspeh postoje i politički razlozi, a oni su možda i glavni, jer se, u krajnjoj liniji, čas može održati i bez udžbenika, bez table, bez svezaka, ali se teško može održati ako postoji otpor i kod roditelja i kod nastavnika. Zemlja je izlazila iz jednog dugog perioda tokom kojeg je francuski jezik vazda bio jezik društvenog napredovanja, svakako individualnog, a ne kolektivnog, ali vidljivog, opljivog napredovanja. A naročito je značajno što je svim roditeljima školaraca bilo poznato da će njihova deca mo-

ći da steknu diplome i da "uspeju" u životu samo ako korakto vladaju tim jezikom. Uvođenje nacionalnih jezika u školu zahtevalo je, dakle, kampanju kroz koju bi se stvarni objasnile, a ona nije sprovedena, te ni đački roditelji, ni nastavnici, ni elita, nisu bili uvereni u opravdanost ove reforme. Ako tome dodamo da je podela zemlje na osam (a zatim na šest) jezičkih zona postavljala tehničke probleme onima koji su, kao državni službenici, na primer, iz profesionalnih razloga morali da se sele, te je moglo da se dogodi da njihova deca po odlasku u drugo mesto i školu moraju da uče na drugom jeziku, shvatamo da je vlast bila žrtva određene brzopletosti i određene birokratske konцепcije jezičkog planiranja. Što se toga tiče, iz gvinejskog iskustva mogu se izvući mnoge pouke, iako ono naposletku nije doprinelo afirmisanju afričkih jezika, jer između nuda koje su neki u njega polagali i rezultata koji su ostvareni zjapi ogroman ponor.

Diskusija

Kina, Indija i Gvineja čije smo jezičke politike upravo prikazali imaju, dakle, neke zajedničke tačke.

- U sva tri slučaja država je suočena sa mnogojezičnom teritorijom i u sva tri slučaja može se otkriti tendencija da se ustanovi jednojezičnost. Gvineja, koja je prvo pokušala da organizuje državu sa osam, a zatim sa šest nacionalnih jezika, nastoji da odabere samo jedan jezik, Indija je dugo sanjala da uspostavi hindski kao jedini nacionalni jezik, a Kina, mada poštuje manjinske jezike, nastoji da među većinskim hanskim življem zavede jednojezičnost - jezik putong hua. To znači da u ovim jezičkim politikama razot-

krivamo skrivenu ideju da se država otelotvoruje u jednoj naciji, a da se ta nacija pak otelotvoruje u jednom jeziku.

- U sva ova tri slučaja nalazimo takođe, što je paradoxalno, jer je u protivurečnosti sa tendencijom ka jednojezičnosti koju sam upravo naglasio, potvrđivanje distinkcije između države i naroda koje ta država obuhvata. To se jasno vidi u Gvineji, gde se pravi razlika između zvaničnog jezika (francuskog) i nacionalnih jezika (osam, a zatim šest izabranih afričkih jezika), u Kini takođe, gde se polako uspostavlja koegzistencija između državnog jezika, putong hue, i jezika nacionalnih manjina, i u Indiji, gde se pravi razlika između dva zvanična jezika Unije (engleski, hindi) i jezika različitih država i teritorija. Ova protivurečnost je rezultanta dve sile koje ne moraju uvek da deluju u istom pravcu, a to su: upravljanje mnogojezičnošću in vivo, o kojem smo govorili u prethodnim poglavljima i upravljanje ovom mnogojezičnošću in vitro, koje vode stručnjaci za planiranje. Drugim rečima, ove jezičke politike otkrivaju dvostruki konflikt: konflikt između društvene prakse i državne vlasti s jedne strane, konflikt između jezičkih i državnih granica s druge strane. Reč je o nivou rata među jezicima koji ćemo nazvati unutrašnjim, ratu u kojem su jezici konfrontirani u okviru samo jedne države. A u pozadini ovog rata među jezicima nazire se borba za vlast: jezik prestonice ili jezik dominantne etničke zajednice nastoji da se nametne kao jedini jezik, jezik koji potpuno isključuje druge jezike, a njegovi govornici pokušavaju da svoju kulturu nametnu drugima.

- U gvinejskom ili indijskom primeru, što znači u situacijama dekolonizacije, vidimo, osim toga, da se traga za određenom jezičkom specifičnošću kako bi se istakla različitost u odnosu na kolonijalni jezički poredak. Ma ka-

kve bile razlike između ove dve situacije, namera je u suštini ista - dokazati da se moderna država može ustanoviti i bez francuskog i bez engleskog, država čije će se strukture komunikacije temeljiti na jednom ili na više lokalnih jezika. U tome, uostalom, ove zemlje nisu nimalo originalne, pošto pokušavaju da reprodukuju određeni model, model jednojezične države, koji su uvezle baš od ovih kolonijalnih sila od kojih žele da se razlikuju. A ovde ponovo nalazimo distinkciju koju smo uspostavili između praktičnog i simboličnog: engleski u Indiji ostaje zvanični jezik iz praktičnih razloga, a pokušalo se da se on zameni hindijem iz simboličnih razloga.

- Jedna druga zanimljiva tačka u poređenju između naša tri primera jeste trenutak kada je počeo da se postavlja problem odredene jezičke politike. Što se tiče Kine, to je bilo za vreme revolucionarnih previranja 1919. godine, a zatim posle revolucije 1949. godine; kada je reč o Indiji, za vreme britanske okupacije, a zatim u periodu nezavisnosti; kada je reč o Gvineji, u periodu nezavisnosti.

To znači da se jezički problem ne postavlja u običnim okolnostima, već se on javlja prilikom konstituisanja određene države, ili pružanja otpora nekoj stranoj sili: još jednom, rat među jezicima nikada nije ništa drugo do jezički aspekt jednog šireg rata. I ako kao reper uzmememo prelomni dogadaj koji označava zvanični nastanak odredene države (nezavisnost, revolucija), tada vidimo da se Gvineja od druge dve zemlje razlikuje po tome što se u njoj jezički problem postavlja posle, a u Indiji i Kini pre konstituisanja države. Sve to lako se može rezimirati u jednoj maloj tabeli:

Jezičko pitanje se javlja		
	pre stvaranja države	posle stvaranja države
praktični problemi	kako se obraćati narodu, sprovoditi propagandu, boriti se za nezavisnost	upravljati političkim životom, obrazovanjem, ostvarivati kolektivni napredak, potčiniti manjine, postaviti državnu vlast
simbolički problemi	kako afirmisati svoje nacionalno postojanje, suprotstaviti se kolonijalizmu	kako jačati nacionalno jezik, dinstvo, obeležiti granice

Tako, što se Kine tiče, zahtev za jednim *guo ju* (1919) pripada domenu simboličkog, ali program *putong hua* (posle 1949) spada u domen praktičnog, premda na planu lingvistike ova dva pojma predstavljaju sinonime, pošto se odnose na isti jezik. U Indiji su suprotstavljenost između hindija i urdua ili pro-hindustanski stavovi Gandija i Nehrua bili simbolički pre sticanja nezavisnosti, ali su debate ustavotvorne skupštine o jeziku Unije bile veoma praktične. A ta veza između jezičkog i državnog pitanja, koja je ovde ilustrovana primerima koji pokazuju kako se mnogo jezičnost napisetku uređuje, pokazuje nam, dakle, kakav je ogroman ulog jezik. Uprkos tendenciji da se poštuju lokalni jezici, iz raznolikosti koju nam pokazuju ove tri zemlje, izdvaja se jedna linija oštijeg nagiba, a to je poriv vlasti ka jednojezičnosti: svojim podanicima nametnuti svoj jezik.

XII

STUDIJE SLUČAJEVA: JEZIČKO PLANIRANJE I NACIONALIZAM

Sada ćemo analizirati dva primera, primer Norveške i primer Turske, u kojima problem nije uređivanje mnogojezičnosti (premda ove zemlje nisu istinski jednojezične: kurdska u Turskoj, laponski u Norveškoj...), već uređivanje samog jezika. U oba slučaja, naime, nalazimo istu političku volju da se oblikuje nacionalni jezik kako bi se oblikovala zemlja: videćemo kako se kroz delovanje na jezik ubličava izvesna ideja o naciji.

Slučaj Norveške

Kao i u prethodnim slučajevima, norveški jezički problem proistekao je iz jednog političkog događaja. Posle njene trovekovne (1523.-1814) dominacije nad Norveškom, Bernadot će Dansku, koja je u napoleonskim ratovima učestvovala na strani Velike Britanije, primorati da ovu zemlju prepusti Švedskoj (Kjelski ugovor, 1814). Tu promenu sizerenstva Danska će, međutim, u poslednji čas lukavo pokušati da izbegne, podarujući Norveškoj izuzet-

no liberalan ustav, takozvani "Ustav iz Ejdsvolda", kao parlament, *storting*, a ove odredbe, koje Švedska neće dovesti u pitanje, omogućiće da se razviju debate koje ćemo sada izložiti.

E. Haugen, čiji su radovi o norveškoj situaciji najmređi davniji, smatra da je u to doba postojalo pet jezičkih varijeteta:

1. Čisti danski, kojim govore pojedini doseljenici i koji je pre svega jezik pozorišta, jer su u njemu preovlađivali danski glumci.

2. Standardni književni jezik, što znači danski koji se izgovara sa određenim norveškim akcentom i koji prevašodno koriste nastavnici u školi i pastori u crkvi.

3. Standardni familijarni jezik, koji u svakodnevnoj komunikaciji koriste obrazovani društveni slojevi, i koji je na sredokraći između prethodno navedenog i sledećeg varijeteta.

4. Urbani substandardni jezik narodnih slojeva, koji varira od grada do grada.

5. Ruralni dijalekt seljaka i ribara, koji varira od parohije do parohije¹.

Govornici jezičkih formi koje se nalaze na dva najudaljenija pola ove klasifikacije nisu mogli da razumeju jedne druge, što znači da jedan seljak koji govori svoj ruralni dijalekt i nastavnik koji govori standardni književni jezik nisu mogli da komuniciraju: nasuprot tome, govornici svaki od ovako razvrstanih formi mogli su da se razumeju sa govornicima iz prethodne ili sledeće forme.

¹ E. Haugen, *Language Conflict and Language Planning: the Case of Modern Norwegian*, Kembridž, Harvard University Press, 1966.

Istovremeno su, dakle, bili prisutni i jezički trag dugo-trajne danske dominacije i raznolikost norveških narodnih govora. A nacionalne elite su htеле da izvrše unifikaciju zemlje pomoću jezika kako bi istakle razliku između onoga što sačinjava danski i onoga što sačinjava norveški. Vrlo brzo došlo je do sukobljavanja dva pristupa ovom problemu. S jedne strane, Knud Knudsen (1812-1895) predlaže da osnova bude urbani govorni jezik (*byfolkets talesprog*) i da se ponorveži izgovor danskog kako bi se išlo ka "norveškom nacionalnom izgovoru" (*den landsgyldige norske uttale*). S druge strane, Ivar Osen /Ivar Aasen/ (1813-1896) predlaže da temelj budu ruralni dijalekti koje je on smatrao naslednicima staronorveškog. On je mnoga dela posvetio obradivanju leksike i gramatike ovog jezika, kojem će dati različite nazive: jezik našeg naroda (*vort almuesprog*), pravi norveški narodni jezik (*det rette norske folksprog*), nacionalni jezik (*national sprog*), norveški nacionalni jezik (*norskje landsmaal*) i, najzad, norveški (*norsk*). Ali, u stvari će se zadržati termin *landsmaal* da označi ono što je do tada predstavljalo samo određenu ideju o jeziku, određeni pravac istraživanja koji je savršeno definisan dvoznačnošću sadržanom u norveškoj reči *land*; ta reč može da znači selo, a može da znači i zavičaj, zemlja. A upravo će ovaj pojam razbuktavati senzibilitet "levice" zemlje, koja je htela da se istovremeno borи za jezičku unifikaciju norveške nacije i protiv jezičke premoći vladajućih društvenih slojeva.

Na suprotnoj strani, među pristalicama Knuda Knudsen-a, ideju vodilju predstavlja *rigsmaal* (reč koja je sazdana po uzoru na nemačku reč *reichssprache*), što znači književni standardni jezik koji će njegovi protivnici, s porugom, nazvati *dansk* ili *dansk-norsk* (danski ili dansko-

norveški), a krajem XIX i početkom XX veka zemlju će potresati sukob u čijem se središtu stalno nalazi par *landsmaal/rigsmaal*.

Rasprava se veoma brzo usredsređuje na probleme grafijske: kako pravopis riksmola udaljiti od pravopisa danskog i približiti ga landsmolu. Tako, počev od 1905, kada Norveška definitivno stiče nezavisnost raspuštanjem unije sa Švedskom, jezičke komisije smenjivaće jedna drugu, a pravopisne reforme koje je izglasavao parlament slediće isti tempo (1907, 1913, 1916, 1923, 1934, 1936. itd.). Hauge, na primer, ovako komentariše situaciju iz 1923: "Dve smeće pravopisne reforme obavljene za samo jednu deceniju dale su norveškom riksmolu potpuno novo lice i teško da bismo sada mogli da ga zamenimo sa danskim"².

Ali, to je bio samo jedan deo cilja, uspostaviti jasnú razliku između riksmola i danskog: trebalo je ostvariti i drugi plan, jezički unificirati Norvešku. Naime, u jeziku se i dalje ogledala socijalna podeljenost: s jedne strane vladajući slojevi koji koriste književni standardni jezik, prilično blizak pisanom jeziku (riksmol), a s druge strane narodni slojevi koji koriste formu bližu lokalnim govorima (landsмол). Iako pomalo šematsko, ovo prikazivanje nije mnogo daleko od realnosti. U svakom slučaju, iskoristiće ga norveška komunistička partija koja će tridesetih godina igrati značajnu političku ulogu i koja će neprestano ponavljati da borba za narodni jezik predstavlja deo klasne borbe.

Naime, kroz čitavu norvešku istoriju jezička debata se ne može razdvojiti od političke debate. Od prvih tekstova

² Nav. delo, str. 103.

Knudse na i Osena, dva jezička pola o kojima su govorili često su menjala naziv: dansk/norsk, rigsmaal/landsmaal, bogssprog/landsmaal, bokmaal/landsmaal, najzad, danas, bokmal/nyorsk, ali je ovaj par neprestano predstavljao istu političku suprotstavljenost između dve linije, koje bismo grubo mogli da definišemo kao desničarski i levicaški pristup nacionalnom pitanju. Tako će reforma pravopisa, izglasana 1938, kada su komunisti imali veliki broj predstavnika u parlamentu, biti ukinuta 1941, pod nemačkom okupacijom, uz optužbu da "uvodi diktaturu proleterijata u jezički domen", a zatim je, posle oslobođenja, ponovo vraćena na snagu 1945...

Sledeća anegdota lepo ilustruje ovu atmosferu. Godine 1959. Andre Bjerke prevodi na norveški muzičku komediju Alana Džeј Lernera /Alan Jay Lerner/ *My Fair Lady*, koja predstavlja adaptaciju Šoovog Pigmaliona i, da bi predstavio oprečnost između negovanog engleskog kojim govorи profesor Higgins i "vulgarnog" koknija kojim govorи Eliza Dulitl, on s jedne strane koristi bokmol, a s druge strane ninorsk: jezička situacija u Norveškoj savršeno je pogodovala za jednu ovakvu transpoziciju. Međutim, u programu koji je štampan za ovu predstavu, prevdilac će napisati prikaz koji nanovo pokreće polemiku: "Mi u Norveškoj imamo sledeću paradoksalnu situaciju: Eliza Dulitl je ta koja profesora Higginsa uči kako treba da se pravilno piše i govorи na maternjem jeziku. U ovoj zemlji Eliza Dulitl ne prodaje na ulici poljsko cveće, ona propagira jezičke manjkavosti u Komisiji za jezik". Shvatamo da je Bjerke bio pristalica bokmola; on je, uostalom, veoma provokativno precizirao da je njegov glavni izvor za jezik kojim govorи Eliza Dulitl bilo delo o jezičkoj nor-

mi, objavljeno 1957. Jedan primer pokazaće širinu ove problemike: u engleskom tekstu, na jednom mestu Higgins kaže:

“This is what the British population
Calls an elementary education”

(evo šta britansko stanovništvo zove osnovnim obrazovanjem),

a on je preveo:

“Her i Landet Kales denne talen
For den nye laereboknormalen”

(u našoj zemlji ovaj govor nazivaju novom normom za školske udžbenike)³.

I u ovom slučaju je čitava rasprva koju sam ukratko izložio rasprva koju među sobom vode elite: 1946. je obavljeno Galupovo istraživanje sa ciljem da se utvrdi mišljenje Norvežana o jezičkom problemu; pokazalo se da je 80% stanovništva za spajanje dva jezika, a da 75% smatra da u tom spajanju osnova treba da bude bokmol. To znači da diskusija o ovom jezičkom problemu, ma kako bila demokratska, nije uistinu odražavala “spontane” stavove stanovništva, koje je sklonije normi i manje anti-danski nastrojeno od onih koji se bave jezičkim planiranjem.

Slučaj Turske

Turska “jezička revolucija” (dil devrimi) takođe će biti sekundarni proizvod političkih događaja⁴. Godine 1923.

³ Nav. delo, str 265 i dalje.

⁴ Ovde koristim uglavnom L. Bazin, “La réforme linguistique en Turquie”, u *La réforme des langues, histoire et avenir*, tom I, Buske Verlag, Hamburg, 1966.

za predsednika republike izabran je Mustafa Kemal, iza kojeg stoji nacionalno, svetovno i anti-otomanski orijentisan pokret i on će uvesti niz mera čiji je cilj modernizacija zemlje. Ovde ćemo uzeti u razmatranje samo one koje se odnose na jezik i koje predstavljaju tu "jezičku revoluciju". Turski je tada bio pisan arapskim pismom, a zvanična forma, koju su koristile elite, vrvela je od pozajmljenica iz arapskog ili iz persijskog, koje su je činile praktično nerazumljivom za veliku većinu stanovništva. Mustafa Kemal će zemlju tada povesti putem velike reforme jezika, a u njegovom delovanju ističu se odluke od kojih ćemo nabrojati samo neke:

- Leta 1928. godine osnovana je jezička komisija koja je zadužena da sačini jedan novi alfabet. Razlog naveden za to bio je da se arapskim slovima veoma loše beleže turski glasovi: osim kratkih i tri duga vokala turskog jezika nisu, na primer, mogli da se prenesu pomoću tri arapska vokala, a jedan isti znak, arapski waw, služio je za obeležavanje o, ö, u, ü i v⁵. Komisija, dakle, ustanavljuje takozvani "turski" alfabet, koristeći latinična slova i fonetski transkribujući foneme govornog jezika sa ogromnom preciznošću.

- Nacionalna skupština je ovaj alfabet usvojila decembra 1928. i on je odmah počeo da se koristi u školstvu, a zatim je proširen na administraciju, koja će u svojim formularima postepeno zamenjivati stari alfabet novim: ova operacija završena je juna 1930.

- Od 1929. u školama se više ne predaju arapski i persijski.

- Logična posledica prethodne mере je obaveza da se od 1931. Kuran čita na turskom, a ne više na arapskom,

⁵ Nav. delo, str. 162-163.

što za jednog pravovernog muslimana predstavlja pravjer, pošto je tekst svete knjige Bog kazivao na ovom izabranom jeziku.

- Godine 1932. osniva se "Društvo za izučavanje turskog jezika" (*Türk Dil Kurumu*) koje je zaduženo da sproveđe "čišćenje" jezika, što znači da pozajmljenice za meni drugim rečima koje se zasnivaju na turskim etimonima: tražiće se stare reči, reči koje su prestale da se koriste žive dijalektalne reči, čak i reči pozajmljene iz jezika koji pripadaju istoj jezičkoj porodici, kao što je azerbejdžanski... U ovom istraživanju mnogi ljudi će se dobrovoljno angažovati ("naučnici, profesori, učitelji, državni službenici, oficiri", piše Bazen); oni su Društvu za izučavanje turskog jezika poslali na hiljade fiša koje su prvo pažljivo probrane, a potom objavljene. Tako je 1934. objavljen tom od 1.300 strana koji počiva na analizi 125.000 fiša (Tamara Dergisi, "Zbornik pregledane grade"), a za njim će 1939. uslediti *Söz Derleme Dergisi*, "Zbornik leksičkih priloga".

- Juna 1934. proglašen je zakon prema kojem imena građana moraju da budu turskog porekla: tom prilikom će Mustafa Kemal, da bi dao primer, uzeti patronim Ataturk, "otac Turske".

- Objavljaju se rečnici staroturskog i savremenog turskog ili rečnici drugih jezika iz iste grupe (kirgiski, jakutski), gramatike i školski udžbenici koji nose pečat ovih reformi, popularna dela namenjena širokoj publici, itd.

Vidimo šta je u ovoj reformi bilo radikalno, kao i šta je u njoj bilo provokativno za jednu islamsku zemlju: Ataturkov cilj nije bio samo jezički, i ova "revolucija" je, naravno, bila jezički odraz jedne laičke, modernističke, anti-ottomanske bitke. Ipak, ona je unela ogromne promene u

jezik i L. Bazen ističe: "... čak i kada su iz starog arapsko-turskog sistema transkribovani u novi tursko-latinski alfabet, otomanski tekstovi iz poslednjeg perioda su najčešće nerazumljivi za Turčina mlađeg od šezdeset godina koji nije pohađao specijalizovane kurseve (na fakultetskom nivou)"⁶. Sa tog stanovišta gledano iskustvo turske "jezičke revolucije" jedinstveno je u istoriji jezičkog planiranja.

Diskusija

Norveškoj i Turskoj zajedničko je, dakle, to što je jezik u njima predstavljao mesto vođenja jedne mnogo šire borbe, on je bio pokazatelj jedne nacionalne politike.

Ako je norveška jezička politika težila, ne uspevši u tome, da ustanovi jedan nacionalni jezik, to je zbog toga što se jeziku pripisivala istovremeno i funkcija unifikacije i diferencijacije: jezik za kojim se od Knudsena ili Osena smeteno tragalo morao je pre svega da ne bude danski, dakle, da istakne različitost ove zemlje, a tek potom da bude norveški, što znači jezik koji ujedinjuje zemlju. Ta volja da se afirmisanje postigne kroz diferenciranje, čija je prva karika grafija, zajedno sa idejom da se norveški izgovor nametne transkripciji ovog jezika, pokazuje nam, dakle, da politička borba može za svoj teren da izabere samo formu jezika. A turska "jezička revolucija" predstavlja savršeni primer za to. Rekli smo da ovo delovanje na jezik, kojim je za veoma kratko vreme duboko promenjena njegova forma, treba da se analizira kao jezička strana jedne politike modernizacije koja se u isti mah temelji na su-

⁶ Nav. delo, str. 155.

protstavljanju ostacima otomanskog carstva i na htenju da se društvo laicizira. Kroz tu reformu, izvršen je, dakle, udar na islamsku tradiciju: promena alfabeta, ukidanje časova arapskog i persijskog u školama, čitanje Kurana na turskom; sve to vernici su mogli da dožive samo kao smisljenu agresiju.

Ali, pouke koje možemo da izvučemo iz dve prethodne studije slučajeva mnogo su šire i mnogo opštijeg karaktera, kao što ćemo dalje videti.

1. Prva tačka, u kojoj se stiču ova dva iskustva, tačka odnosa između nacionalizma i jezičke politike: u oba slučaja iza reforme jezika nazire se izvesna ideja o sopstvenoj zemlji: u oba slučaja reč je o tome da se kroz učvršćivanje osnova jezika ojačaju osnove nacije; pri tom Norveška želi da potvrdi svoju nezavisnost od Danske, Turska želi da prekine sa svojom otomanskom prošlošću. Ako je cilj isti, sredstva se, međutim, veoma razlikuju. I sam broj reformi koje je, jednu za drugom, usvojio norveški parlament, pokazuje da se u ovoj zemlji planiranje demokratski sprovodilo: javne diskusije, parlamentarne debate, glasanje itd. Spram ovih debata, ovih kolebanja, ovih vraćanja unazad, čini se da turska "jezička revolucija" ide pravom svojim putem i da nijedna prepreka ne može da je zaustavi; naposletku, jezička situacija u Turskoj doista je za petnaest godina više evoluirala nego u Norveškoj za sto pedeset godina. Ova efikasnost ima, međutim, određenu cenu koja upravo i čini razliku u odnosu na Norvešku: u Turskoj imamo krajnje strogo upravljanje jezičkim planiranjem i, ma kakav bio modernizam Mustafe Kemala, ma kakav takođe bio apel upućen stanovništvu, posebno za sakupljanje leksičkih podataka, njegove metode vladanja

bile su krajnje autoritarne: samo jedna snažna vlast može da na jezik utisne tako brzo tako dubok pečat.

Videli smo u prethodnom poglavlju, posebno povodom Indije i Gvineje, da su jezičke politike kojima se uređuje mnogojezičnost u praksi naponsetku potvrđivale razliku koja se inače često negira između Države i Nacije, ustalovljujući razliku između zvaničnog jezika i nacionalnih jezika. Jasno je da ovde, kada je reč o Norveškoj, kao i kada je reč o Turskoj, imamo obrnut slučaj, ideju o podudaranju između Države i Nacije, o dvostrukoj jednakosti Država-Nacija-Jezik, i ideju da se može delovati na državu-naciju tako što se deluje na jezik. Samim tim, ove jezičke politike potpuno osvetljavaju sve ono što se nalazi iza nacionalizma, samo što se mržnja, rasizam, odbacivanje drugog, ovde ne ispoljavaju u vezi sa bojom kože, već kada je reč o leksičkim pozajmicama, pravopisnim pravilima, izgovoru, pismima, itd: rat među jezicima.

2. Druga tačka u kojoj se dve politike približavaju jeste pojam jezičke "čistote". Naime, u oba slučaja otkrivamo isto traganje za jezičkom autentičnošću, za drevnim poreklom. Kada Mustafa Kemal odlučuje da jezik oslobođi arapsko-persijskih reči, da potraži izvorne turske reči koje bi zamenile ove pozajmljenice, imamo neku vrstu povratka na izvore koji nije liшен dvoznačnosti, pošto, kao što naglašava L. Bazen:

"*Tvorci "jezičke revolucije" su pod "turskim" podrazumevali svaki jezik, stari ili moderni, koji pripada turskoj porodici: od jezika natpisa iz Orkona do živih govora Turkestana, Kavkaza, Volge, Sibira itd, pa preko ujgurskog i čagatajskog, ne zaboravljajući pri tom, naravno, anadolijske i balkanske dijalekte*"⁷.

⁷ Nav. delo, str. 167.

A Osenova istraživanja o ruralnim dijalektima u starosnorveškom mogu se podvesti pod isti demarš, kao uostalom i htjenje da se novi pravopis zasnuje na autentičnom norveškom izgovoru, što znači, kao što smo videli, ne-danskom. Ovo traganje za leksičkim "očišćenjem" počiva na dva načela, oba, doduše, sporna. Prvo, koje bih nazvao načelom antikvara, sastoji se u tome što se smatra da je čistota funkcija drevnosti: "što starije, to bolje". Drugo se sastoji u tome što se smatra da je čistota funkcija autohtonosti: "što je više vezano za naše tle, to je bolje". Pre ova dva načela, međutim, i sam pojam čistote je diskutabilan vraticeći se na to u jednom drugom poglavlju koje je posebno posvećeno delovanju jezičkih politika na vokabular.

3. Ali, ova dva primera koja smo izneli nadasve daju potpuni pregled različitih domena u kojima interveniše određena jezička politika kada pokušava da deluje na jezik:

- Grafija: bilo da je reč, kao u slučaju turskog ili norveškog jezika, o menjanju pravopisa ili promeni alfabeta, ili pak, kao što je slučaj u mnogim, posebno afričkim zemljama, da se do tada nepisanim jezicima podari određeni alfabet, problem grafije je u središtu dobrog dela jezičkih politika i mi ćemo mu kasnije posvetiti posebno poglavlje (*Rat među pismima*).

- Leksika: problem koji je rešavan u Turskoj, kao što smo videli, prevashodno je problem "očišćenja", povratka na izvore, ali jezičke politike češće bivaju suočene sa problemom modernizacije vokabulara, prilagođavanja jezika različitim domenima komunikacije (nauka, obrazovanje itd.) u kojima on do tada nije bio korišćen, što znači sa

problemom neologije i pozajmica kojem ćemo takođe posvetiti jedno poglavlje (*Rat među rečima*).

- Dijalekti: kada jedan do tada potčinjeni jezik stekne status zvaničnog jezika ili nacionalnog jezika, često se postavlja problem dijalektalnih varijanata, a primer landsmola prilično dobro svedoči o teškoćama na koje možemo da naiđemo kada želimo da ujednačimo različite forme, da standardizujemo jezik unifikacije. U primeru Norveške ideološko okruženje ovog traganja bilo je obeleženo nemačkim romantizmom, idejom da je narod nosilac jezičke autentičnosti. Drugde ćemo naći tendenciju da se nametne dijalektalna varijanta prestonice, ili društvene ili etničke grupe koja se nalazi na vlasti, ali, u svim ovim slučajevima, ma koje bilo načelo standardizacije ili kriterijum za odlučivanje šta će biti zvanična forma jezika, naći ćemo se pred jednim pokušajem (uostalom, prilično razumljivim ako stvari posmatramo iz ugla viših državnih razloga) da se različito svede na slično, nekom vrstom centralizatorskog prevrata.

- Jezičko okruženje: 9. decembra 1938. godine u Oslu su zamenjeni natpisi sa nazivima trista ulica kako bi bili u skladu sa novim i nedavno usvojenim pravopisom, što je za gradsku upravu bio simboličan način da potvrdi svoju privrženost ovoj reformi grafije i za sve ovo vreme sukcesivnog usvajanja pomenutih reformi dovoljno je bilo pogledati koji pravopis koristi ovaj ili onaj norveški list, pa steći određenu predstavu o njegovoј političkoj usmerenosti. Ova anegdota ima u stvari širi značaj jer, grubo uzev, svako planiranje koje se odnosi na formu jezika ima potrebu da koristi okruženje, da govornike i vizuelno i auditivno neprestano zasipa rezultatima usvojenih reformi. Bilo da je reč o nazivima ulica, koji se ispisuju ili prema dru-

gom pravopisu ili na drugom jeziku (kao u Alžiru 1967. godine, u jeku kampanje arabizacije, kada su natpisi ispisani latiničnim slovima jednoga dana osvanuli premazani katranom), registarskim tablicama kola, panoima na koji ma su obeleženi pravci, natpisima na radnjama, tekstu Kurana, itd., jezičko okruženje je jedan značajni semiološki ulog koji služi kao materijalna osnova planiranja, a istovremeno razotkriva neke nejezičke odnose sile. Da bismo se u to uverili dovoljno je da bacimo pogled na trgovinske firme u jednom gradu kao što je Pariz, da uporedimo ono što se može videti u jednoj bogatoj trgovačkoj turističkoj četvrti kao što je Avenija Opera (nazivi firmi na japanskom i na engleskom) i u četvrti doseljenih radnika kao što je Belvil (nazivi firmi na arapskom, na kinесkom, na hebrejskom). Nacionalizam koji neke nagoni da ne prihvataju strane natpise ima svoj pandan u ekonomskim odnosima koji neke druge, pak, navodi da naziv svoje firme istaknu na jeziku potencijalne mušterije. Bitka nije ista, ali se u oba slučaja ona odigrava na terenu jezika.

XIII

STUDIJE SLUČAJEVA: JEZIČKA BORBA HIVAROSA IZ EKVADORA

Počnimo jednim terminološkim preciziranjem: Hivari se nikada nisu zvali jivaros, već shuar. U stvari, termin "jibaro" na španskom jeziku označava seljake, sa izvensom pejorativnom konotacijom; tako su u XVI veku prvi iberijski doseljenici nazivali narod koji živi u peruanskom i ekvadorskom delu Amazonije. Da bi se znalo o čemu je reč, zadržao sam ga u naslovu ovog poglavlja, pošto su šuari u Evropi praktično nepoznati, kao i njihova kultura, uostalom, ako izuzmemmo čuveni postupak smanjivanja glava, tsantsas; ali ja ću ubuduće govoriti o ovom narodu nazivajući ga onako kako on sam sebe naziva, Šuar. U Amazoniji ima oko 150.000 Šuara, podeljenih na dve države granicom koja je utvrđena protokolom iz Rio de Žanejra: njih 120.000 vode se kao Peruanci, a 30.000 kao Ekvadorci. Ovde ću prikazati jezičku politiku u domenu školstva u Ekvadoru, koristeći uglavnom beleške koje sam pravio tokom boravka u Sukui, "prestonici" ekvadorskih Šuara, jula 1980: tada sam mogao da vodim razgovore sa odgovornima iz "Saveza šuarskih centara", da posećujem škole i

da konsultujem brojna dokumenta koje je ovaj Savez izdao¹.

Istočno od andskih Kordiljera, između reka Pastasa na severu, Morona na istoku i Maranon na jugu, Šuari žive na veoma raštrkanom prostoru u amazonској šumi, u malim zabitim selima, a nepostojanje saobraćajnica nije išlo na ruku uspostavljanju veza između ovih grupa, još manje organizovanost tradicionalnih škola. Iz tog razloga salezijanski misionari koji su došli da šire jevangelije organizovali su internatsku nastavu, počev od 1934. Ovakav tip školovanja u kojem su deca istrgnuta iz svog porodičnog kruga omogućavao je da ona u isti mah prime hrišćansku veru, kao i da usvoje španski jezik i špansku kulturu. Malo po malo, sticanjem dva faktora doći će do promena u školskoj politici. Jedan faktor je to što salezijanski misionari počinju da se interesuju za kulturu Šuara, te će potražiti način da obezbede njen opstanak spram vladajućeg

¹ Objavio sam jedan prikaz te politike, koji ovde delimično prenosim, u "Les jivaros et les mégahertz", *Les Nouvelles Littéraires*, 4. septembra 1980, i "Ecole radiophoniques chez les Shuars", *Le Monde diplomatique* br. 336, marta 1982. Koristim, osim toga; Alain Dubly, *Evaluacion de las escuelas radiofonicas de Sucua*, "Radio-Federacion", INEDES, Kito 1973. studija u kojoj se razmatra samo prva godina ovog eksperimenta; Rafael Mashinkash, *La educación entre los Shuar*, Sucua 1976, studija koja se završava sa 1972. godinom, pre nego što je u školu uveden radio; Miguel Alioni, *La vida del pueblo shuar* Sukua 1978, delo jednog misionara koji je boravio među Šuari ma od 1908. do 1912 i koje je značajno po tome što nam daje podatke o tradicionalnom načinu računanja, i *Solucion original a un problema actual*, *Federacion de centros Shuar*, Sukua 1976 Sva dela koja su objavljena u Sukui objavio je Savez šuarskih centara.

kastiljanskog modela. Drugi faktor je to što će Šuari sami uzeti sudbinu u svoje ruke. Tako će 1964. biti stvoren Savez šuarskih centara: iz oko dve stotine postojećih centara (svaki centar okuplja u proseku petnaestak porodica) biraju se lokalni rukovodioci koji zatim biraju rukovodioce za 24 regionalna udruženja koja šalju svoje delegate u Savez. A ovaj Savez se ponaša kao šuarska država u ekvadorskoj državi: on se brine o proizvodnim zadugama, građanskom stanju, katastru i zemljишnom posedu, uzgoju stoke, obrazovanju, zdravstvu, prodaji zanatskih predmeta i predmeta narodne radinosti...

Godine 1966. se rađa ideja o osnivanju šuarskog radija: zahvaljujući finansijskoj pomoći salezijanskih misionara, šalju se dva mlada Šuara na praksu u radiofonsku školu u Riobambi, u Andima: zamisao je bila da će oni, kada budu obučeni za to, moći da upravljaju stanicom koja će iz ovoga grada emitovati program uš ka amazonскоj teritoriji. Ali, Kordiljeri predstavljaju prirodnu prepreku koju radio-talasi ne mogu da savladaju te će, dakle, biti odlučeno da se 1968. postavi jedan odašiljač u Sukui: *Radio-Savez*. Da bi se to postiglo zatražena je međunarodna pomoć, i ovaj radio finansiraće nemačka, italijanska, norveška humanitarna udruženja i Unesco, pošto su Šuari, angažujući ovako brojne izvore finansiranja, hteli da sačuvaju kontrolu nad novcem. Zatim će se stvari prilično brzo odvijati:

- 1968. dnevno će se emitovati petočasovni program na dva jezika (kastiljanskom i šuarskom), i to od ponedeljka do subote: dva sata ujutru, jedan sat u podne, dva sata uveče.
- 1969. se prelazi na sedmočasovno emitovanje, plus dva sata nedeljom.

- 1970. dnevno se emituje jedanaest sati programa, jč uvek na dva jezika i dva sata nedeljom. Ali i pored ovi emisija posvećenih šuarskom narodu, situacija u školam ostaje ista; deca tamo i dalje uče španski jezik i usvajaju špansku kulturu.

- 1972. načinjen je veliki pomak: preko radio-talasa s započinje sa školskim programom koji će biti od pomoć tek osnovanim dvojezičnim školama, a emisije sada trajavakoga dana od 5 sati ujutru do 10 sati uveče. Istovremeno, prvi predajnik jačine jednog kilovata zamenjen je s tri predajnika, dva jačine 5, a jedan jačine 10 kilovata.

Ideja dvojezičnih škola zasnivala se na nekoliko jedinstavnih načela:

- Nastava na kastiljanskom predstavlja psihološki šo za šuarsku decu, otkidanje od njihove sredine i njihov kulture, te je bolje školovanje započeti na jeziku koji s govori u porodici.

- Svi jezici mogu da uz minimum planiranja postanu prenosnici obeležja modernog doba.

- Šuarska kultura i njihovo nasleđe moraju biti vrednovani.

- Nacionalni jezik, kastiljanski, takođe treba da se pružava.

Polazeći od toga Šuari, dakle, uspostavljaju jedan školski sistem koji, s jedne strane, poštuje nacionalni program što znači da na kastiljanskom jeziku priprema za ekvadske ispite, a s druge strane, na njega nadovezuje jedan specifični program.

1) Programi su prevashodno nadahnuti kulturom i životnom sredinom Šuara: tekstovi za lektiru, uzeti iz zapsanog usmenog predanja, izučavanje mitova, običaja, jezika, ali i lokalne botanike i zoologije, kao i tradicionalne

zanatstva (tkanje, pravljenje muzičkih instrumenata, kavna, predmeta koji se koriste u domaćinstvu).

2) Teme pismenih sastava direktno su vezane za svakodnevni lokalni život. Pregledajući dačke sveske uočio sam, na primer, sledeće teme: ispričati mit o crnom panteru, životu predsednika Saveza, opisati jednu šuarsku skupštinu, tradicionalni praznik, itd.

3) Rade se vežbe prevodenja s jednog na drugi jezik, a gramatika se predaje na krajnje tradicionalni način: to je eksplisitna gramatika.

Izabrani pedagoški model u sebi, dakle, ne sadrži ništa "moderno". U nastavi koja se obavlja na španskom, nacionalni programi se striktno poštuju (to je, uostalom, predmet sporazuma sa ministrom za nacionalno obrazovanje), a u nastavi na šuarskom isti programi prilagodeni su lokalnoj stvarnosti i lokalnom jeziku. Dakle, jedina originalnost ovog eksperimenta u početku je ležala u njegovom bilingvizmu i njegovom bikulturalizmu: nijedna druga indijanska grupa u Ekvadoru nije ostvarila jedan takav sistem (mada su Kečue, na primer, daleko brojniji od Šaura) i nastava se svuda izvodi na španskom.

Uvođenje radija, počev od 1972, predstavlja drugo originalno obeležje ovog školskog sistema.

Tokom školske 1972/73. godine 31 centar koristi emisije za prvi razred osnovne škole. Godine 1975/76. program emitovan na radiju već je obuhvatao gradivo za četvrti razred, a 1980, kada sam prolazio kroz Sukuu, emisije Radio-Saveza bile su posvećene školi od 8 do 13.30 sati, programi emitovani na radiju pokrivali su sve razrede osnovne škole i mogli su da se čuju u 153 centra. U svakom od tih centara nastavniku pomaže po jedan radio-tehničar kojeg je angažovao Savez i koji se stara o prijemu radio-

emisija, dok se učitelj učenicima bavi na jednom drugom nivou: pedagoška jedinica traje četrdeset minuta - dvadeset minuta slušanja i dvadeset minuta obrade.

Tako su se 1972. godine neprestano razvijale radiofonske škole dok se istovremeno smanjivao broj nepismenih, kao i broj učenika verskih institucija i državnih škola u kojima se predaje samo na španskom. Evo podataka koje o tome iznosi Savez:

	Broj učenika	
	1972.	1979.
Dvokulturne radiofonske škole	506	3419
Verske jednojezičke škole	1660	500
Državne jednojezičke škole	1790	906
Broj nepismenih u školskom uzrastu	1148	500

U dvokulturnim školama odnos između dva nastavna jezika lagano se menja tokom školovanja: u prva dva razreda 90% časova je na šuarskom, a 10% na španskom; u sledeća dva razreda 70% časova je na šuarskom, a 30% na španskom, a počev od petog razreda oba jezika imaju isti fond časova.

U svemu tome skoro da ništa nije mnogo novo. U Senegalu se, na primer, radio koristio dugi niz godina, kada se u osnovnom školovanju sprovodila metoda CLAD (Centar za primjenjenu lingvistiku u Dakaru), a upotreba dva jezika, jednog lokalnog i jednog nacionalnog, takođe nije neka novina, imali smo takav primer kada je bilo reči o Gvineji. Ono što šuarski primer čini originalnim sasvim je nešto drugo: to je jedna atipična jezička politika koja više tačaka može da bude egzemplarna:

1) Ona je atipična najpre po tome što nije vezana za državu: kao politika jedne manjine koja o toj politici i odlučuje i sprovodi je, školska reforma koju sprovode Šuari izrazito se razlikuje od svih slučajeva koje smo do sada izložili (premda ne predstavlja jedinstveni slučaj: mogli bismo, kao primer, da navedemo škole koje u zemlji Baska organizuju borci za ovu manjinu).

2) Ona je takođe atipična po tome što ljudska intervencija na jezike ovde ne pripada nekoj formi socijalne dominacije, već, nasuprot tome, oslobođanju: prihvatajući status nacionalnog jezika koji je poveren kastiljanskom, Šuari su jednostavno uredili bilingvizam između jednog restriktivnog jezika, njihovog jezika, i ekspanzivnog jezika, jezika države. Drugim rečima, oni su na svoju grupu projektovali realnu situaciju zemlje: kada se ekvadorski Indijanci susreću radi nekog kongresa onda svi oni, Kečue, Šuari itd. međusobno govore kastiljanski, a njihov problem je da svaki od njihovih naroda očuva svoj jezik i da govoriti njim, što Šuari i nastoje da urade.

3) Ona je, najzad, egzemplarna i po tome što pokazuje šta je moguće uraditi, ona pomera granice nemogućeg. Naravno, geografski položaj ovog naroda, daleko od prestonice, na teško pristupačnom terenu, delimično objasnjava njegovu relativnu autonomiju, ali to ni malo ne oduzima značaj činjenici da su se Šuari prema vlasti postavili praktično kao ravnopravni partner, da su sami pronašli izvore finansiranja i da, naposletku, oni pružaju zadivljujući primer svim narodima sveta.

Postoji jedna druga tačka u odnosu na koju je zanimljiva njihova praksa, a to je delovanje na sam jezik. Naime, kad god u jedan sistem obrazovanja tradicionalnog tipa pokušamo da uvedemo jezik koji je tek nedavno stekao

pismo, koji nosi usmeno predanje, ali koji još ne poseduje jedan metajezik koji bi prenosio gramatički, matematički itd. diskurs, postavlja se problem neologije, stvaranja vokabulara. A i na tom planu Šuari su sami rešili svoj problem. Daću samo jedan primer, primer označavanja brojeva.

Tradicionalno označavanje brojeva kod Šuara imalo je za osnovu 5: za brojanje se koristila šaka (uwej), zatim stopalo (nawe), tako što su se pokazivali i nabrajali prsti chikichik (jedan), jimiari ("par prstiju, tj. dva), menaink (tri), aintiuk ("dva para", tj. četiri), uwej ("ruka, šaka" pet), nave ("stopalo", deset). Postojao je poseban naziv za šest (wigni), zatim za sedam, osam, ili devet, tako što se nazivima iz prvog niza dodavao oblik hiraku čije značenje nije sasvim jasno (možda "druga šaka"): jimiari hiraku (sedam), menaink hiraku (osam) i aintiuk hiraku (devet).

Vidimo da ovaj sistem skoro da nije omogućavao da se broji iznad deset, što nikako ne znači da je on manjkav već daje zanimljivu indikaciju antropološkog tipa: odlika šuarskog sveta bila je malobrojnost. Uvođenje pisma, decimalnih brojeva i cifara, što je delo misionara, a zatim biskulturno obrazovanje nametnuli su da ovaj sistem brojanja, u kojem je etalon bilo telo (prst, ruka, noge), nestane u korist jednog drugog sistema, koji je više-manje sazdan prema španskom sistemu. Osobenost rešenja koje su dali Šuari leži u poštovanju tradicije, koje se ogleda u tome što su oni cifre koje nedostaju označavali ravnajući se prema njihovom pisanom obliku. Tako se za šest sada kaže ujuk (što znači "majmunski rep", pošto cifra 6 podseća na njega svojim oblikom), sedam se kaže tsenken (naziv jednog ratarskog oruđa u obliku 7 bez crte), osam yarusk (na šu-

arskom jeziku - mrav) i devet nsumtai (naziv za kažiprst, prst kojim se na licu crtaju dekorativni motivi u obliku cifre 9). Sto se označava sa washin (naziv za vršku koja se koristi u ribolovu), a hiljadu sa nupanti ("mnogo"). Decimalni sistem ovako funkcioniše:

- 1.chikichik
- 2.jimiar
- 3.menaink
- 4.aintiuk
- 5.uwej

sa do sada tradicionalnim nazivima, zatim:

- 6.ujuk
- 7.tsenken
- 8.yarusk
- 9.nsumtai
- 10.nawe
- 11.nawe chikichik
- 12.nawe jimiar, itd.
- 13.jimiara nave
- 14.jimiara nave chikichik, itd.

Za 30, 40, reći ćemo "tri stopala" (menainka nave), "četiri stopala", za 110 washin nave, 111 washin nave chikichik, itd.

Nalazimo se, dakle, pred jednom dvostrukom transformacijom: odigrava se, s jedne strane, prelazak sa gestualnosti na pikturalnost (brojalo se tako što su se pokazivali prsti, sada se piše), a s druge strane, sa jednog sistema čija je osnova 5 na decimalni sistem. U početku je telo bilo mera svih stvari, kao u velikom broju drugih kultura: u Toreskom tesnacu, između Australije i Nove Gvineje, otkrili smo čak jedan sistem koji je, sukcesivnim navođnjem naziva svih zglobova na telu, omogućavao da se bro-

ji sve do 33². No, decimalni sistem koji je donela španska kolonizacija opažen je sa pikturnalnog stanovišta; kako je sa tog stanovišta on izgledao tuđe, trebalo ga je, da bi se našli nazivi za brojeve, svesti na svakodnevno iskustvo. A rešenje se nije tražilo u okviru unutrašnje logike jezika (polazeći, na primer, od tradicionalne forme *hiraku*), već se išlo spoljašnjom logikom, tako što se poigravalo sa pisanim formom cifara: 7 liči na ratarsko oruđe, 8 liči na mračnu itd.

Vidimo političku vrednost šuarskog slučaja, koji treba ocenjivati u svetlu sudbine namenjene drugim indijanskim kulturama u Južnoj Americi, i šire, kulturnim manjinama širom sveta. Naime, rat među jezicima u najboljem slučaju odražava se kroz razdvojenost različitih starosnih grupa deca u školi uče nacionalni jezik koji je često nasleđen iz kolonijalnog doba, dok odrasli eventualno uče da pišu neki lokalni jezik. A ova situacija, ukoliko ne evoluira ka uvodenju lokalnih jezika u školu, implicira da se prvi jezici malo po malo svode na isključivo restriktivne funkcije, potiskuje se njihova upotreba izvan okvira porodice, te im na kraju preti nestanak. Posebno to što deca ne nauče da pišu isti jezik kao njihovi roditelji stvara između njih jaž koji bi, kroz jednu ili dve generacije, mogao da ima kobni ishod za prvi jezik.

Šuari su, što se njih tiče, odabrali jedno radikalno rešenje (uostalom, ne samo u jezičkom domenu, već i u upravljanju svojom privredom, svojim zemljишnim posedi-

² Sistem koji je opisao Wyatt Gill, koga navodi Lucien Lévy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Pariz 1951, str. 209-210. Što se tiče podrobnijeg razmatranja sistema označavanja brojeva, videti Geniève Guitel, *Histoire comparée des numérations écrites*, Pariz, 1975.

ma, itd.) i pribavili tehnička sredstva za jedno rešenje. Ovaj mikrokosmos jezičke politike i politike planiranja je u sledećem smislu egzemplaran: on nam pokazuje da jezička carstva koja lagano izrastaju širom sveta, svejedno jesu li ona frankofonska, anglofonska, rusofonska ili hispanofonska, ne predstavljaju zlu kob koja se ne može izbjeći, i da je moguće boriti se za jedan drugačiji prostor u tom univerzumu koji teži ka jednoobraznosti.

XIV

JEZIČKA POLITIKA I IMPERIJALIZAM: LETNJI LINGVISTIČKI INSTITUT*

U prethodna tri poglavlja analizirali smo slučajeve jezičkih politika koje u ogromnoj većini vode države (Kina, Indija, Gvineja, Turska i Norveška), a u jednom slučaju (Šuari) nacionalna manjina jedne države. Hteo bih sada da razmatram jedan slučaj koji se donekle razlikuje od prethodnih, a to je slučaj jezičkih politika po ovlašćenju, što znači politika koje unutar neke države, i u ime određene države, sprovodi element koji nije deo te države, "Letnji jezički institut".

Globalni prikaz

"Summer Institute of Linguistics" koji je prezbiterijanski pastor Kameron Taunzend /Cameron Townsend/ osnovao 1934, a legalizovao 1942. u Kaliforniji, dobio je ime

* Proširena i dorađena verzija teksta koji je 1981. objavljen u *Le Monde Diplomatique*, "Evangélisation et Impérialisme Culturel."

po tome što svakoga leta, u različitim zemljama, organizuje staževe čiji učesnici ovladavaju tehnikom opisivanja jezika, s obzirom da je prvobitni cilj ovog Instituta bio da s jedne strane opisuje jezike sveta koji još nisu opisani (što znači da je nastojao da deluje prevashodno u regionima koje mi danas nazivamo trećim svetom), a s druge strane, da prevodi Bibliju na različite jezike. U tom cilju Taunzend 1942. osniva sličnu organizaciju Wydcliffe Bible Translators: ova grupa SIL-WBT posvećuje se evangelizaciji i obrazovanju starosedelaca širom sveta. Na datoј tabeli naći ćemo podatak o njihovom prisustvu u svetu 1978: 3.700 ljudi koji rade u 29 zemalja Afrike, Latinske Amerike, Azije i Okeanije na 675 jezika.

Iz date tabele vidimo da je ovaj Institut, za koji je na naučnom planu odgovoran lingvista i misionar Kenet Pajk /Kenneth Pike/, prisutan na izvesnom broju strategijskih tačaka sveta, kao i da je ponekad bio primoran da ih napušta (Brazil, Nepal, Vijetnam, Kambodža...), posebno kada bi bila svrgнутa vlasta naklonjena SAD, što nije nezanimljiv detalj.

1947. grupa SIL-WBT stiče jedan važan logistički instrument, Jungle Aviation and Radio Service (JAARS), koji upravlja avionskim transportom, radio-komunikacijama i održavanjem opreme gde god se nalaze ovi misionari-lingvisti. JAARS omogućuje SIL-WBT-u veliku autonomnost kada je reč o transportu i komunikaciji: on je u nekim zemljama stekao pravo da nadleće teritoriju, što mu omogućuje da iz SAD direktno odlazi u svoje misionske baze, ne moravši da sleti na neki lokalni aerodrom (niti da, shodno tome, prođe kroz lokalnu carinu).

Letnji lingvistički institut u svetu

(u zagradama se nalazi datum od kada je prisutan u pojedinoj zemlji)

MEKSIKO (1935), 372 lica.

PERU (1945), 234 lica. Aprila 1976. vlada Moralesa Bermudesa naređuje SIL-u da napusti zemlju, ali će kasnije odustati od te odluke i januara 1977. potpisuje novi petogodišnji ugovor.

EKVADOR (1952), 100 lica.

GVATEMALA (1952), 91 lice.

HONDURAS (1960), 4 lica.

BOLIVIJA (1955), 115 lica.

BRAZIL (1956), 302 lica. Novembra 1977, po nalogu Minis. unutrašnjih poslova, SIL treba da se povuče iz područja naseljenih plemenima, za državajući baze u Porto-Velu, Kulabi, Belemu i Manausu.

KOLUMBIJA (1962), 217 lica.

PANAMA (1970), 17 lica.

SURINAM (1967), 20 lica.

ČILE (1977).

FILIPINI (1953), 251 lice.

PAPUA-NOVA GVINIJEJA (1956), 546 lica.

JUŽNI VIJETNAM (1957), 66 lica, koja će napustiti zemlju 1975, kada je pala sajgonska vlada.

KAMBODŽA (1971), 2 lica koja će zemlju napustiti 1975, kada je pao Lon Nol.

AUSTRALIJA (1961), 82 lica.

SALOMONSKA OSTRVA (1977).

INDIJA (1966).

NEPAL (1966), 83 lica. Vlada ih je sve proterala 1976.

INDONEZIJA (1971), 81 lice.

MALEZIJA (1977).

ETIOPIJA (1973).

SUDAN (1974).

KENIJA (1977).

ČAD (1977).

GANĀ (1962), 46 lica.

NIGERIJA (1962), 71 lice; na njihovo mesto vlada će 1976. dovesti nigerijske gradane.

KAMERUN (1967), 71 lice.

TOGO (1967), 65 lica.

OBALA SLONOVACHE (1970), sporazum sa univerzitetom iz Abidžana.

GORNJA VOLTA (1974), 57 lica¹.

¹ Ovi podaci navode se u *El ILV en Mexico*, Colegio de etnologos y anthropologos sociales, Meksiko, 1979.

U zemljama koje se pojavljuju na ovoj tabeli, SIL radi ili u dogovoru sa vladom, ili je povezan sa određenim univerzitetom, njegovi članovi proučavaju lokalne jezike, objavljuju (u većini slučajeva na engleskom) naučne tekstove o ovim jezicima, u nekim slučajevima opismenjavaju starosedeoce i, naravno, prevode Bibliju na ove jezike. U celini, SIL, dakle, u isti mah vodi kampanju evangelizacije, opismenjavanja i sprovodi naučnu aktivnost čije rezultate možemo da pratimo kroz njegove publikacije; u tom svojstvu on je srodan drugim humanitarnim organizacijama koje deluju bezmalo svuda u svetu, ili bi im barem bio srodan da nema različitih problema koje ćemo sada izložiti.

Prve kritike

Negodovanje zbog delovanja SIL-WBT-JAARS-a začulo se prvo u Kolumbiji. General Hose Hoakim Mataljana /José Joaquim Matallana/, direktor kolumbijske službe bezbednosti, izjavljuje 1974. pred Kongresom da se "ova grupa upušta u šverc smaragda u Tunebiji, šverc droge u istočnim ravnicama, da istražuje i eksploratiše nacionalne resurse, da pristupa sterilisanju hirurškim putem kao i obaveznoj kontroli nataliteta u zajednici Arauka..." Godinu dana kasnije, 14.10.1975. kolumbijski poslanik Napoleon Peralta /Napoleon Peralta/ razotkriva pred tim istim Kongresom da u mestu Sjera de la Makarena postoji jedna severno-američka baza čija je logistička podrška baza SIL-a u Lomalindi.

Tako se širom kontinenta dižu optužbe. U Peruu se 1975. godine, posle duge kampanje koju je vodila štampa i u kojoj se SIL optužuje da održava kontakte sa CIA, kao i da direktno eksploratiše zlato i uranijum, šire glasine da će

vlada odmah isterati SIL. U Meksiku, 8. oktobra 1975. jedna grupa antropologa, sociologa i studenata koja radi u indijanskim regionima diže glas protiv aktivnosti SIL-a u tekstu koji je poslat predsedniku Republike i koji je poznat pod naslovom *Denuncia de Patzcuaro*. Novembra 1975. u ekvadorskoj štampi pojavljuje se obazrivo sročen naslov "Kolumbija raskida ugovor sa jednom američkom organizacijom koja deluje i u Ekvadoru"², dok antropološko odeljenje Katoličkog univerziteta u Kitu februara 1976. objavljuje na desetak stranica dokument "*Šta predstavlja Letnji lingvistički institut?*" razotkrivajući ulogu koju SIL igra u Ekvadoru, posebno u svojoj amazonijskoj bazi Limonkoča.

Naime, što se Kolumbije tiče, predsednik Republike Alfonso Lopes Mičelsen /Alfonso Lopez Michelsen/ izjavio je 14. februara 1975. da će se, malo po malo, otarasiti misionara iz SIL-a i da će umesto njih dovesti kolumbijske istraživače; međutim, godinu dana kasnije, 14. februara 1976. ministar za obrazovanje Ernardo Duran /Hernando Duran/ šalje Kamerunu Taunzendu pismo podrške u kojem mu ponovo poklanja poverenje³. Svedoci smo scenarija sličnog onom u Peruu, gde je vlada, nakon što je januara 1977. obrazovala jednu istražnu komisiju, 2. aprila objavila da je "zemlji potreban rad lingvista iz SIL". U Brazilu, nasuprot tome, 23. novembra 1977. vlada saopštava da odbija da produži vize za 150 misionara iz SIL-WBT. U Kolumbiji, septembra 1978. SIL-WBT-JAARS se optužuje da koristi avione koje isporučuje američka armija i kojima upravljaju veterani iz vijetnamskog rata⁴, itd.

² *El Commercio*, 21. novembar 1975.

³ Pismo objavljeno u *El Espectador*, Bogota, 20. februar 1976.

⁴ Depeša IPS, 20. septembar 1978, Bogota, Kolumbija.

Ovde navodim samo neke, glavne tačke jedne kampanje koja se četiri-pet godina vodila u pet-šest zemalja Latinske i Srednje Amerike i u kojoj se grupa SIL-WBT-JAARS optužuje:

- da održava veze sa CIA,
- da tobožnji obrazovni centri predstavljaju u stvari logore za anti-gerilsку obuku (posebno u Kolumbiji i Meksiku);
- da švercuje zlato, uranijum, smaragde, drogu;
- da sprovodi prinudnu sterilizaciju Indijanaca;
- da održava veze sa američkim institucijama koje se bave istraživanjem novih nalazišta nafte.

Na ove teške optužbe, koje se u krajnjoj liniji zasnivaju samo na pretpostavkama, nadovezuju se zamerke koje su mnogo manje spektakularne, ali su na čvršćim osnovama i u isti mah podjednako važne:

- Glavni i proklamovani cilj SIL-WBT-a je da širi jevangelije među Indijancima i da prevodi Bibliju, što svakako omogućuje izvesnu naučnu obradu njihovih jezika, ali istovremeno zatomljuje lokalne kulture: evangelizacija deluje kao pravi parni valjak.

- Ovaj prozelitizam stvara jedan veštački rat između evangelista i katolika u okviru indijanskih zajednica, pošto se Amerikanci (evangelisti) i Španci (katolici) spore oko "klijenata". U vezi sa tim sam sâm u Ekvadoru, jula 1980. prilikom obučavanja instruktora za opismenjavanje, uočio da se sva teorijska, politička ili pedagoška suprotstavljanja koja se javljaju u stvari svode na verska suprotstavljanja, i da se Indijanci evangelisti suprotstavljaju politici vlade zbog toga što tu politiku podržavaju katolici. U isto vreme sam kod Šuara zabeležio jednu pesmu karakterističnu za taj verski rat, koju su katolici pevali pre trideset godina, u

vreme kada je tu htio da se zadrži jedan protestantski pastor. Pred hramom će zapevati "bojni hor": *Protestantes non mentais, Vuestra Iglesia no es de Cristo, Cada recto que formais Obra fue de algun ministro, Soy cristiano, soy catolico, apostolico hasta morir...*⁵

- U delovanju SIL-a ispoljava se najveći prezir prema lokalnim kulturama: u Meksiku, on Indijancima zabranjuje da jedu "nečiste životinje", koje predstavljaju njihovu osnovnu hranu; kod Aukasa, u Ekvadoru, on tradicionalne naptike dobijene procesom vrenja (kao što je *chicha*) zamenjuje koka-kolom itd.

- Da pređemo na drugi kontinent: zanimljivo je preneti svedočenje Andžele Gilijam /Angela Gilliam/ o SIL-WBT u Papui-Novoj Gvineji⁶.

Autor najpre opisuje bazu Ukarumpa, koju drže misionari i "koja liči na bazu američke armije sa svojim PX" (neka vrsta vojne kantine nalik na supermarket u kojem se prodaju američki proizvodi). Potom ona analizira rad SIL-a "S obzirom da nacionalna vlada nije bitno pomenila kolonijalnu jezičku politiku, ciljevi kolonijalnih agencija - crkve i kolonijalne administracije - koje su dovezle SIL-WBT u Papuu-Novu Gvineju ostaju isti kao u periodu pre nezavisnosti..."⁷. Ona naročito naglašava začuđujuću neravnotežu između publikacija SIL-a na engleskom i drugim lokalnim jezicima: "Lingvistički rad koji je naučno zasnovan piše se na engleskom, što jača međunarodni

⁵ Protestant, ne lažite, vaša crkva nije Hristova crkva. Svaki vaš pravednik delo je nekog sveštenika. Hrišćanin sam, katolik, veran Papi do smrti...

⁶ A. Gilliam, Language and "Development" in Papua New Guinea, *Dielectical Anthropology*, 8, 1984, str. 309-312.

⁷ Nav. delo, str. 311.

ugled autora kao stručnjaka, dok nekoliko dela napisanih na jezicima Papue-Nove Gvineje, koji tek od skoro imaju pismo, ili su jezički udžbenici za početnike, ili knjige o ishrani, ponekad knjige koje sadrže zagonetke i propovedi". S jedne strane, kaže ona, na engleskom nalazimo stručni kôd lingvista (na primer, *Barai Derivationai Operations vs Universal Passivization and Antipassivization*), a s druge strane, na lokalnim jezicima nalazimo bezvredne paternalističke tekstove (*Kako su živeli Jevreji i drugi biblijski običaji...*). Ona zaključuje: glavni posao SIL-WBT-a nije da pokrene debatu o jezičkoj politici zemlje, već da preobraća i da širi Bibliju.

Na ove unakrsne kritike SIL je, naravno, reagovao, objavljajući dokumente kojima želi da dokaže svoje dobre namere, od kojih ističemo: *Izlaganje filozofije i metoda Letnjeg lingvističkog instituta u Peruu* (avgust 1976) i *Letnji lingvistički institut u Ekvadoru* (decembar 1979). I ako napadi koje sam maločas prikazao nisu uvek baš precizni, odgovori na "klevete" ističu se svojom neodređenošću.

Tako se u jednom dokumentu objavljenom u Kitu tvrdi:

- Da se slobodno može uči na teritoriju gde SIL radi, sem kada nije zagarantovana bezbednost posetilaca (treba li da podsetimo da je reč o ekvadorskim teritorijama?)
- Da interni pravilnik SIL-a zabranjuje njegovim članovima bilo kakav kontakt sa obaveštajnim službama.
- Da SIL ne nastoji da nametne nijednu religiju (ali se pri tom zaboravlja da je SIL tesno vezan za WBT, da ne kažemo sjedinjen s njim).
- Da se nijedan član SIL-a ne bavi švercom droge.

Ovi odgovori, smešteni u okvire opštih načela, ne mogu da otklone izvestan broj pitanja. Na primer, da li je major Herber Brazou /Herber Brusow/, jedan od rukovođilaca SIL-a u Kolumbiji 1980. isti onaj čovek koji je u Boliviji bio umešan u likvidaciju Če Gavare⁸? A šta kaza t i o ovom tekstu, koji je sam SIL objavio 1959. godine:

“Da bi se proniklo u dušu Indijanca treba razumeti njegovu psihologiju, a u tome se uspeva pomoći njegovog jezika. Da bi se osvojio Orijente, da bi se eksplorisala njegova ekonomска bogatstva, Indijance treba uključiti u nacionalnu kulturu. Prvi korak u tom procesu je opismenjavanje tokom kojeg staroseljac uči da čita i da piše sopstveni jezik koji služi kao most ka učenju španskog jezika”⁹.

Teško je, s jedne strane, poverovati da se u ovom tekstu izražava nezainteresovanost za podzemna ekonomска bogatstva (Orijente je ekvadorsko područje veoma bogato naftom); s druge strane, iz njega vidimo da je opismenjavanje na indijanskim jezicima zamišljeno kao put do lakšeg učenja španskog. I kada na prvoj stranici ovog istog dokumenta pročitamo: “SIL je od svog osnivanja sačuvao apsolutnu nezavisnost u odnosu na svaki vladin, politički ili eklezijastički entitet”, pomišljamo da je WBT u najmanju ruku opet brzo zaboravio: jesu li prevodenje Biblije i evangelizacija doista kompatibilni sa “apsolutnom nezavisnošću u odnosu na svaki... eklezijastički entitet”?

U stvari, jasno je da je glavni cilj SIL-WBT-a da evangelizuje, i to naposletku nije za kritiku ako taj prozeliti-

⁸ Informacija koju je objavio meksički dnevni list *El Dia* (19. juli 1979.).

⁹ *Estudios acerca de lenguas Huarani (Auca), Shimigae y Zapata*, SIL, Kito, 1959, str. 3.

zam prati uvažavanje lokalnih kultura. Što se ostalog tiče, teško je proveriti različite optužbe koje se, po definiciji, odnose na domene koji su magloviti. Odakle, na primer, ovoj grupi pristiže novac? Ko finansira misionare, njihove avione, njihove radio-stanice, njihova postrojenja? Filantropske fondacije, odgovara se u jednom dokumentu iz Kita, te se navode: Evangelische Zentralstelle für Entwicklungshilfe (Savezna Republika Nemačka), CIDA (Kanada), USAID (SAD) i Rotary International. A da uzmemo samo jednu od tih organizacija (ovo što pišem o njoj ne mora da se odnosi na druge), Američku agenciju za međunarodni razvoj (USAID), najmanje što se može reći, to je da njeno ponašanje ponekad nejasno. Filip Edži /Philip Agee/, bivši agent CIA koji je u jednoj knjizi opisao svoje uspomene, objašnjava da se u misijama tehničke pomoći ICA-e (tela koje je prethodilo USAID-u), često nalaze američki stručnjaci koji rade na lokalnim policijskim službama i dodaje: *"Misije javne bezbednosti su veoma korisne CIA jer one služe kao pokriće agentima koji su poslati da sve vreme rade sa obaveštajnim službama policije..."*¹⁰. Što se tiče veza koje SIL održava sa američkim institucijama koje traže za izvorima nafte, sledeći primer će ih do nekla osvetliti.

Slučaj Ekvadora

Letnji lingvistički institut se u Ekvadoru nalazi od 1952. a vlada će ga odatle isterati 1982. posle raznih peripetija. On je bio smešten u Amazoniji, u centru Limončića, gde je na 1.287 hektara, koje mu je na 50 godina ustvu-

¹⁰ P.Agee, *Journal d'un agent secret*, Pariz, 1976, str. 61.

pila ekvadorska država, izgradio stanove, biblioteku, kanselarije, kliniku, aerodrom, radionice za održavanje, radio uređaje, meteorološku stanicu, teren za golf, privatnu školu za decu zaposlenih itd, pravu bazu koja hranu uvozi direktno iz SAD, i to sopstvenim avionima. Prema ugovoru koji je potpisana sa ekvadorskom vladom SIL-u je data velika sloboda:

- Sloboden pristup članovima SIL-a na ovu teritoriju.
- Potpuno oslobođanje od postojećih i budućih poreza na celokupnu uvoznu opremu.
- Dozvola da se posle četiri godine korišćenja automobilskog oprema može preprodati na licu mesta.
- Dozvola avionima SIL-a (što znači JAARS-a) da nadležu ekvadorsku teritoriju.
- Potpuno izuzimanje od poreza na dobra koje poseduje SIL, itd.¹¹

Za uzvrat, precizira se u zvaničnom tekstu ove konvencije, SIL treba da radi na razvoju lokalnih jezika Amazonije, da proučava folklor, floru, tradicionalnu medicinu.

Nigde nisam našao ni na najmanju zvaničnu ocenu rada SIL-a, ali sam zato našao dokument koji je sastavio Centar za opismenjavanje pri Katoličkom univerzitetu u Kitu, koji iznosi izvestan broj zamerki na rad SIL-a:

- U Limonkoći je, kako se tvrdi, objavljeno samo nekoliko parcijalnih lingvističkih studija o jezicima Indijanaca.
- Ne postoji nikakav materijal za opismenjavanje odraslih.

¹¹ *Registro Oficial, organo del gobierno del Ecuador*, 19. maj 1971, konvencija koju je potpisao J.-M. Velasco Ibarra, tadašnji predsednik republike.

- SIL obezbeđuje komercijalizaciju zanatstva, prodajući zanatske proizvode tri puta skuplje nego što ih kupuje od Indijanaca.

- Pretvorio je Limonkoču u turistički centar povezavši je brodom Flotel Orellana koji šeta turiste po Amazonu, sa drugim regionima.

Ali, ima nešto još ozbiljnije. Pošto je avion bio jedini način da se stigne do Limonkoče, i pošto su tada vezu sa inostranstvom obezbeđivali samo avioni SIL-a, Institut je u ovaj region uveo američke kompanije za istraživanje naftnih izvora. 1964. on dovodi prvog američkog geologa koji treba da istražuje teren, a od 1972. naftu Orijentea eksploratori Texaco Gulf, koristeći infrastrukturu (posebno avione i radio) SIL-a. Uostalom, kada bacimo pogled na mapu, vidimo da postoji čudna koincidencija između zona gde se nalazi SIL i zona gde Texaco Gulf eksploratori naftu... Međutim, u jednom tekstu koji je objavljen u Meksiku¹² tvrdi se da je SIL u Ekvadoru radio za četiri severno-američke kompanije: dve koje se interesuju za eksploraciju šume, Georgia Pacific i Boise Cascade i dve koje se interesuju za naftu - Texaco Gulf i Shenandoah Oil.

Tu očigledno ima mnogo koincidencija i teško je povrovati u potpunu nezainteresovanost SIL-a. Stoga, šta misliti o drugim optužbama? Istina je da su zemlje Latinske

¹² *El ILV en Mexico*, nav. delo u kojem je preštampan tekst Scota Robinsona, "Fullfilling the Mission: North American Evangelism in Ecuador", u: Hvalkof i Aaby, *Introducing God in the Devil's Paradise*, koji se, kako je najavljeno, "upravo štampa" i koji je u vezi sa: Hvalkof i Aaby, *Is God an American? An Anthropological Perspective on the Missionary Work of the Summer Institute of Linguistics*, Danska 1981, delo koje u svojoj bibliografiji navodi A. Gilliam (vidi fusnotu 6).

Amerike izložene takvom pritisku, tolikim državnim udarima iza kojih stoje i severnoameričke tajne službe, da izvesna paranoja može da ih navede da u bilo kojoj organizaciji SAD vide produženu ruku CIA. Ali, u ovim pregrštima podataka ima odveć mnogo podudarnosti da bi se moglo prihvati jedno ovakvo objašnjenje.

Kakva jezička politika?

Naš problem se, međutim, odnosi na drugu temu: ne da utvrđimo da li je grupa SIL-WBT-JAARS produžena ruka CIA ili ne, već pre da se zapitamo kakvu vrstu jezičke politike ona razvija.

Prva napomena: pod plaštom opisivanja lokalnih jezika SIL najčešće koristi opismenjavanje kao način da se olakša učenje zvaničnog jezika (u prethodno citiranom dokumentu iz 1959. to se veoma jasno kaže). Što znači da se on može postaviti u perspektivu koju ćemo nazvati "jakobinskom" i da u isti mah vrši izvesnu selekciju funkcija restriktivni jezik za religiju (Biblija se prevodi na lokalne jezike), zvanični jezik za ostalo. Uvodeći lokalne jezike u hram SIL ih, dakle, isključuje iz građanstva, utirući širok put zvaničnim jezicima.

Druga napomena: izbor jezičke politike koji sam ovde sažeo jeste izbor SIL-a, a ne država sa kojima je on potpisao konvencije. A ovaj problem je bitan. Različite zemlje Latinske Amerike, Azije i Afrike u kojima je prisutan SIL suočene su sa ogromnim problemom jezičkog planiranja: treba li za nacionalni jezik izabrati bivši kolonijalni jezik (francuski, engleski, španski, portugalski) ili, nasuprot tome, uvoditi u javni život i obrazovanje lokalne jezike, jezike koje narod stvarno govori? Videli smo primere za to u

prethodnim poglavljima. Malo zemalja se do danas opredelilo i najčešće vidimo da kolonijalna situacija i dalje traje. A moglo bi da se desi da SIL u ovom domenu odigra centralnu ulogu, za koju nije uistinu ovlašćen. Na početku ovog poglavlja govorio sam o politici po ovlašćenju, i shvatamo ovde značenje tog izraza: država pušta da se radi ono što ona možda ne može ili ne sme sama da uradi.

Treća napomena odnosi se na ideologiju koju sadrže tekstovi SIL/WBT-a, posebno tekstovi koji su napisani na lokalnim jezicima i podeljeni autohtonom stanovništvu. U već navedenom delu, *SIL u Meksiku*, nalazimo analizu ovih tekstova kojom se u njima utvrđuje izvestan broj konstantnih crta:

- Tendencija da se ojača individualizam, osećaj za pojedinačni napor, a da se odagna svaka ideja o saradnji, o društvenoj solidarnosti: grupa postoji samo u kontekstu kazne i osvete.
- Idealizovano prikazivanje političkih, administrativnih i represivnih aparata meksičke države.
- Prikazivanje SAD kao najsavršenijeg izraza idealnog društva, a to društvo je stvorio "narod koji je Božiji izabranik".
- Uvođenje strogog i puritanskog morala.
- Htjenje da se "plemena" prikažu u najcrnjem svetu kako bi se nametnuo ideal nacionalnog društva u koje Indijanac treba da se uključi, itd¹³.

Ni u ekvadorskoj Amazoniji Šuari o kojima smo već govorili ne ocenjuju ništa pozitivnije prisustvo SIL-a. U jednom dokumentu Saveza šuarskih centara, nakon što je prvo naglašen značaj lingvističkog rada misionara, evan-

¹³ Nav. delo, str. 17-18.

gelističkim misijama i SIL-u se prebacuje "da su bili faktor podele i dezintegracije", da su protiv katolika vodili neprestani ideološki rat (i evangelisti i katolici, kaže se u ovom dokumentu, klevetali su se uzajamno sve do Vatikana II, a kasnije su to nastavili da čine samo evangelisti), ukratko, da je njihovo delovanje bilo suprotno cilju unifikacije šuarskog naroda¹⁴. A zanimljivo je uzgred napomenuti da se u ovom tekstu ni jednog trenutka lingvisti SIL-a ne odvajaju od evangelističkih misionara.

Vidimo da ako je teško tvrditi da grupa SIL/WBT/JA-ARS ima direktne kontakte sa CIA, ipak njeno delovanje uveliko premaša okvir na koji se, kako sama tvrdi, ograničava. Ova grupa na različitim tačkama zemaljske kugle vodi jednu jezičku politiku koja pod plaštrom delovanja u korist lokalnih jezika, radi u stvari za centralnu vlast, mrveći kulture, običaje i verovanja manjinskih grupa u korist državne ideologije. Ona u isti mah vodi kampanju verskog prozelitizma i propagandnu kampanju za američki društveni model. I, na svim tim tačkama, ona naponosletku de luje po ovlašćenju, u ime lokalnih vlasti, što je idealno za američke tajne službe ukoliko one igraju nekakvu ulogu u jednom ovakovom poduhvatu. Dakle, ako ovi lingvisti stoje u vezi sa imperijalistima, njihov imperijalizam je dvoznačan: to je imperijalizam SAD, nesumnjivo, ali i imperijalizam centralne vlasti, u svakoj od tih zemalja, koja na njih prebacuje planiranje koje sama ne može uspešno da sproveđe.

¹⁴ *Solucion original a un problema actual, Federacion de Centros Shuar*, Sukua 1976, str. 109-110.

XV

RAT MEĐU PISMIMA

Pismo je grafičko predstavljanje jezika, način da se očuva govor i kao takvo ono predstavlja drugostepeno oruđe komunikacije. Ima li posla koji je većma stručne prirode od utvrđivanja pravopisa? Neki jezik nema svoje pismo, lingvisti proučavaju njegovu fonologiju, smišljaju pismo koje je maksimalno koherentno, najprilagođenije glasovima jezika, predlažu ga onima koji o tome odlučuju; oni, pak, kao što valja, donose odluke, štampaju se udžbenici za opismenjavanje, brošure, ukratko, imamo klasični scenario jezičkog planiranja onakvog kakvog ga teorijski možemo zamisliti. A iz toga možemo da zaključimo da je utvrđivanje pisma u isti mah i stručna i neutralna stvar. Ali, to je samo privid; videćemo da forma grafičkog beleženja jezika može da predstavlja ideološki i politički ulog.

Pisma naroda Mandingo

Uprkos uvreženom mišljenju po kojem svi afrički jezici pripadaju usmenoj tradiciji i da su pismo upoznali tek sa

dolaskom kolonizatora, danas se zna da je izvestan broj tih jezika već imao svoja pisma pre kolonijalne ere. Već u prošlom veku S. Kele /S. Koelle/ je opisivao pismo vajskog jezika¹, D. Vesterman /D. Westermann/, osim toga, ukazuje na pisma jezika basa, nsibidi i num², a nedavno je D. Dalbi /D. Dalby/ proučavao izvestan broj sistema beleženja jezika Zapadne Afrike³. Ali, ova pisma, koja su često nadahnuta arapskim pismom (što znači da postoje kriteriji za obeležavanje konsonanata, a da vokale beleže dijakritičkim znacima) nisu bila mnogo rasprostranjena i, što je glavno, najviše su se koristila u magijske svrhe.

Što se tiče mandinga (koji ima različite dijalektalne forme - bambara, malinke, džula itd, a govori se u Maliju, u Burkini Faso, u Senegalju, u Gvineji, u Gambiji, Obali Slonovače, u Gvineji Bisao, u Sijera Leoneu i u Liberiji), Žerar Galtje /Gérard Galtier/ ukazuje na jedan konsonantski alfabet, masabu, koji je stvoren nedavno i koji se koristi u nekoliko sela u Maliju⁴ gde se govori bambara. Znamo još i za alfabet nko (što na bambara jeziku znači "kažem"), nastao u Gvineji, u oblasti Kankan - njegov tvorac je Sulejman Kante /Souleyman Kanté/ - na kojem je u Konakriju štampano nekoliko udžbenika. Paralelno

¹ S. W. Koelle, *Grammar of the Vai Language*, London 1854.

² D. Westermann, *Les peuples et les civilisations d'Afrique*, Pariz, 1970.

³ D. Dalby, "The Indigenous Script of West Africa", *African Language Studies*, br. 8, 1967, br. 9, 1968, br. 10, 1969.

⁴ G. Galtier, *Problèmes dialectologiques et phonographématisques des parlers mandingues*, magistarski rad čiji su mentorili Lionel Guerre i Serge Sauvageot, Pariski univerzitet VII, 1980, str. 244 i dalje.

sa ovim endogenim pokušajima transkripcije jezika, kato- ličke misije i protestanti su, koristeći latinična slova, stvo- rili sopstvene alfabete koji su se jedni od drugih razlikova- li u detaljima⁵, međutim, tek će se u okviru kampanja za opismenjavanje koje je pokrenuo Unesko ljudi zvanično pozabaviti problemom ujednačavanja grafija.

Dakle, 1966. godine je u Bamaku (28. februar - 5. mart) održan sastanak stručnjaka koji imaju zadatak da predlože alfabete za šest jezika (mandoing, peul, tamašek, songajski-zarma, hausa i kanuri) i vrlo brzo se povela di- skusija oko toga da li je bolje izabrati alfabet koji je samo latinični, što bi olakšalo učenje onima koji su već opis- menjeni a istovremeno bi mogli da se koriste obične pi- saće mašine, ili pak alfabet "afrika" koji je sačinio Afrički međunarodni institut (IAI) i koji se već koristi u anglofon- skim zemljama. Komisija zadužena za mandoing predloži- će na kraju latinični alfabet koji, na primer, nazalne samo- glasnike beleži jednim n, a ne sa tildom, i koji ne koristi fonetske znake IAI, ali ovaj predlog nijedna zemlja neće prihvatići u potpunosti, svaka će u njemu izmeniti neke detalje. Tako se isti prenazalizovani glas danas transkribuje mb u Gvineji, u Senegaluu, Obali Slonovače i u Gambiji, a nb u Maliju i u Burkini Faso; otvoreni vokali obeležava- ju se na tri različita načina, itd. Na primer, jedna ista reč koja znači "osam" u Maliju se piše segin, u Gvineji seyin, a u Burkini Faso séegin... Situacija je očigledno smešna, pošto će se za jednu istu knjigu, u zavisnosti od toga da li je štampana sa ove ili sa one strane granice, koristiti razli- čite transkripcije za dijalekte jednog istog jezika, i to dia- lekte čiji govornici mogu da razumeju jedan drugog, i što

⁵ Galtier, nav. delo str, 255-259.

će ljudi, koji su upravo naučili da čitaju zvanični alfabet svoje zemlje, morati da nauče i jedan drugi alfabet ukoliko žele da se upoznaju sa tekstovima koji se izdaju na njihovom jeziku, ali u susednoj zemlji.

Ne ulazeći dalje u detalje (recimo, alfabet iz 1966. godine izgleda koherentniji od alfabeta koji su bili usvojeni), treba da se zapitamo kakvi su razlozi ovog odbijanja jednog unificiranog alfabet-a. Neke zemlje su, naravno, iznеле razloge stručne prirode: bilo htenje da se što više približe lokalnom izgovoru, bilo htenje da imaju isti alfabet za sve jezike u zemlji (to je, na primer, slučaj u Maliju, gde je usvojen alfabet "afrika" za sve jezike, izuzev za bambaru). Ali, ako malo objektivnije pogledamo, brzo uočavamo da je u ovim opredeljenjima prisutna partikularistička tendencija. Stručnjaci koji su se 1966. okupili u Bamaku bili su zapadnjaci (Francuzi, Amerikanci, Sovjeti) i Afrikanci, ali je moguće da su u alfabetu koji su oni predlagali neki videli emanaciju Zapada, mešanje u lokalne kulture; odašte htenje da se on modifikuje. Normalno je što oni koji odlučuju hoće da u ponečemu menjaju predloge koje im daju stručnjaci, ali je cilj sastanka bio da se ujednači transkripcija jezika u različitim zemljama, dok je njegov rezultat bio potpuno drugačiji. I ovde ponovo srećemo ono na šta smo naišli u primeru Norveške - htenje da se u samu formu transkripcije utisne pečat nacionalne specifičnosti. Tako su u Maliju bambara, koji se govori u Bamaku, i malinke, koji se govori u Kiti, transkribovani istim alfabetom, dok je u Gvineji malinke koji se govori u Kankanu, iako veoma srođan prethodno pomenutom jeziku, transkribovan drugim alfabetom: malinke se prvo posmatraju kao malijski ili gvinejski, a tek potom kao malinke... Zamislimo kako bi izgledalo kada bismo pod izgovorom

stvarno postojećih dijalektalnih razlika koristili različit alfabet da bismo pisali francuski u Belgiji, u Kvebeku ili u Francuskoj, a isti alfabet kada je reč o pariskom francuskom ili marsejskom francuskom: imali bismo sličnu situaciju, sa naglašavanjem državne dimenzije (Francuska, Belgija...), iako se pariski naglasak može smatrati sličnijim briselskom naglasku od marsejskog naglaska.

Ali, ma kako smešne mogle da nam izgledaju ove čepenačke jezičke politike, koje špekulišu sa transkripcijom jezika kako bi istakle nacionalne razlike, pismo tu nije ulog odnosa sile kao u primerima koje ćemo sada izložiti.

Sovjetski primer

Pre revolucije ruski je bio zvanični jezik carstva (izuzimajući baltičke države, Poljsku i Finsku), koje nije bilo mnogo popustljivo prema manjinama: "Jedan car, jedna vera, jedan jezik". Što se tiče sovjetske politike, ona će počivati na jednoj dugoročnoj viziji, na ideji o procesu koji vodi ka društvu bez klasnih, verskih ili nacionalnih granica, unutar kojeg će nastati jedna jedinstvena kultura, izrasla iz svih sučeljenih kultura, a taj proces bi trebalo da prođe kroz tri stadijuma: *расцвет*, rascvetavanje različitih kultura, *ближение*, približavanje kultura, i, najzad *слияние*, nastajanje jednog harmoničnog jedinstva. A što se jezika tiče, paralelni proces će dovesti do nastajanja jednog svetskog jezika:

- 1) Razvoj nacionalnih jezika posle pobede socijalizma.
- 2) Od svih nacionalnih jezika koji imaju podjednaka prava, narod odabira jedan jezik.

3) Postepeno preobražavanje tog među-jezika u glavno sredstvo komunikacije.

4) Preobražavanje jednog od regionalnih među-jezika u svetski zajednički jezik⁶.

	Broj pismenih izražen u %		
	1897.	1926.	1939.
SSSR	28,4	56,6	87,4
Ukrajina	27,9	63,6	88,2
Gruzija	23,6	53	89,2
Jermenija	9,2	38,7	83,9
Turkmenija	7,8	14	77,7
itd.			

U ovakvoj situaciji odlučeno je da se povede borba protiv nepismenosti, koja je u to doba bila izrazito rasprostranjena, pri čemu će se koristiti maternji jezici. Jezici koji još nisu imali svoje pismo dobili su latinski alfabet, a oni koji su već bili pisani arapskim karakterima menjaju sistem transkripcije, te se i oni sada pišu latiničkim slovima, i to uprkos protivljenju muslimanskih krugova. Početkom tridesetih godina latinski alfabet je definitivno odneo prevagu, a tada će se, između 1935. i 1940., politika promeniti, i svi će se jezici (sem onih koji imaju veoma staro pismo, kao što su jermenski i gruzijski) pisati cirilicom, koja se koristi za ruski jezik. Tako će neki jezici kao što je tadžik za dvadeset godina promeniti tri pisma: arapsko, latiničko, ciriličko... Tokom ovog perioda u opismenjavanju je načinjen ogroman pomak, kao što pokazuje tabela na ovoj strani.

⁶ Rory Allardirce, *Language Equilibrium in the Soviet Union*, dissertation submitted in partial fulfilment of the degree of Master of Arts, University of York, 1984, str. 7-9.

Ali, ovi značajni rezultati ne eliminišu pitanje koje sam htio da postavim: zašto su pisma menjana? Zašto je ukinuto arapsko pismo, zašto se koristila latinica da bi se na kraju došlo do cirilice? Lingvista Jan Knapert /Jan Knappert/ daje nam prvo objašnjenje:

"Turški dijalekti, među kojima su turkmenski, uzbečki, kara-kalpak i kirgiski, u južnom delu Sibira nisu se koristili u književnosti: u najvećem delu Turkestana korišćen je jedan književni jezik, džagatajski (dagadajski) pisan arapskim karakterima. Neposredno nakon ruske revolucije, za svaki od ovih dijalekata ustanovljene su različite ortografije na temelju latiničkih slova. Desetak godina kasnije, sredinom tridesetih godina, ova latinička pisma su ukinuta i zamjenjena novim ortografijama zasnovanim na ciriličkim slovima. To, kao i mnogobrojne pozajmice iz ruskog, stvara utisak da je funkcija ovih jezika naprsto da budu putokazi studentima koji će sve više ispite da polažu na ruskom. Na taj način govornici turških dijalekata biće vezani za ruski, glavni jezik zemlje i imaće slabije razvijenu svest o veza sa svojim susedima. Oni ne mogu da ih razumeju čim se razgovor povede o temama iz kulture: tada mora da se pređe na ruski"

Dž. Luis /G. Lewis/ pak ističe da je u procesu modernizacije jezika 70 do 80% pozajmica došlo iz ruskog⁸. Parallelno sa ovom promenom alfabet-a, od 1938. ruski se obavezno predaje u svim školama, prema teoriji "dva toka" (два потока), koja se svodi na raspodelu funkcija: restriktivna funkcija namenjena je lokalnim jezicima, ekspanziv-

⁷ Jan Knappert "Language in a political situation", *Linguistics*, 1968, 39, str. 59-67.

⁸ Glynn Lewis, *Multilingualism in the Soviet Union*, Hag, 1972.

na, zvanična, naučna funkcija - ruskom. Ne tako davno, 1975., na konferenciji održanoj u Taškentu iznosi se predlog da se ruski predaje u svim dečjim vrtićima; zatim se 1979., na novoj konferenciji u Taškentu, čiji je naziv bio "Ruski jezik, jezik prijateljstva i saradnje naroda Sovjetskog Saveza", predlaže da studenti svoje radove obavezno pišu na ruskom. To će izazvati demonstracije u Tbilisiju (Gruzija), Talinu (Estonija), kao i nerede u drugim baltičkim republikama, gruzijski intelektualci će uputiti svoje peticije itd., pošto neki govornici smatraju da se njihov jezik lagano pretapa u ruski.

Prisutna je, dakle, pojava da ruski asimiluje ostale jezike SSSR, no za nju nimalo nije odgovoran dijalektički materializam; ona je u potpunosti uslovljena odnosima sile i jezičkom politikom. Odnosi između ruskog i drugih jezika lako mogu da se predoče pomoću dve brojke: 3,1% Rusi su bilingve, što znači da pored ruskog govore i neki drugi jezik SSSR-a, a među onima koji nisu Rusi taj procenat iznosi 42,6%; toliko njih, naime, pored svog jezika govori i ruski⁹. A promene pisma koje smo opisali odigrale su nezanemarljivu ulogu u ovom procesu asimilacije. Najpre izabrano latiničko pismo za vlast je bilo pogodno zato što je izgledalo semiološki neutralno: nije se htelo da se boljevici izjednače sa ruskim imperijalizmom. Što se tiče ukindanja arapskog pisma, ono je, naravno, imalo za cilj da sačeće verske korene u oblastima u kojima je snažan islam. Docnije, kada se sovjetska vlast učvrstila, prelazak na cirilicu, koji se nadovezuje na masovne pozajmice iz ruskog, imao je za cilj da razlike među jezicima smanji u korist ru-

⁹ B. Comrie, *The languages of the Soviet Union*, Kembridž, 1981.

skog. Ova forma jezičkog imperijalizma koristi, naravno, različite puteve, špekulišući istovremeno sa školskom i univerzitetskom politikom, jezičkim planiranjem, sredstvima informisanja, ali u tome prividno malo značajan problem pisma igra, kao što smo videli, zanimljivu ulogu. Semioška razlika koju tvore dva različita pisma štiti jezike time što ih razdvaja; na primer, kirkiski ili tadžički su manje podložni uticaju ruskog ako se pišu arapskim pismom nego ako se pišu cirilicom.

Paradoksalno je da ćemo u Kini naći na obrnutu situaciju: jedinstvo pisma koje štiti različnost jezikâ.

Kineski primer

U XI poglavlju već smo raspravljali o kineskom jezičkom planiranju, te ćemo ovde govoriti samo o problemu grafiјe, koji treba podeliti na dve stavke: pojednostavljanje znakova i pin'jin.

Reforma znakova

Znamo da kinesko pismo ima tu osobenost da sa fonetske tačke gledišta nije istinski vezano za neki poseban jezik: osoba koja govori samo pekinški dijalekt neće moći da usmeno komunicira sa osobom koja govori samo kantonski dijalekt, ali će obe moći da čitaju iste novine i da komuniciraju putem pisane reči. Naime, znaci beleže pre ideje nego glasove, i mogli bismo ih čitati a da ne znamo ni reč kineskog, kao što čitamo strip u kojem nema teksta. Koliko ima ovih znakova? Prema Džou Jouguangu /Zhou Youguang/, ima:

- 6.763 registrovanih osnovnih znakova; od tog broja 3.755 znakova se koristi veoma mnogo, a 3.008 nešto manje.
- 16.000 drugih znakova koji, zajedno sa prethodnima omogućavaju štampanje svih starih ili savremenih dela (znači, jednih i drugih zajedno ima blizu 23.000).
- 34.000 ostalih, veoma malo korišćenih znakova¹⁰.

Grubo uzev, treba, dakle, znati oko 4.000 znakova da bi moglo da se čitaju obične publikacije, a čovek solidnog obrazovanja zna više od 30.000 znakova. To znači da čovek koji hoće da nauči da piše kineski mora da uloži ogroman napor što se tiče memorije i da se problem pojednostavljuje znakova od vajkada postavlja. Da se ne vraćamo na epohu Čin, možemo da pomenemo pokret 4. maja 1919., za koji je ideja uprošćavanja znakova imala antifeudalni smisao, a zatim vladu Nankinga, za koju se vezuje propali pokušaj, 1935. godine, da se uprosti 324 znaka kineskog pisma, i u čemu je ona bila preteča vlade koja je oktobra 1955. objavila spisak od 515 uprošćenih znakova, 54 uprošćene partikule. Treba znati da je jedan kineski znak sastavljen od izvesnog broja crtica koje treba rasporediti na određeni način i da je reformom iz 1955. broj crtica, koji je u proseku iznosio 16 po jednom znaku, smanjen na 8, što se može smatrati napretkom. Da uzmemo jedan običan primer, klasični znak kojim se označava pojam konj 马 sadržao je deset crtica, dok 马 uprošćeni znak ima samo tri crtica. Naravno, ova reforma ima neke negativne strane, posebno to što se gubi izvesna razumljivost

¹⁰ Zhou Youguang, "Modernization of Chinese Language" *International Journal of Sociology of Language*, br. 59, 1986, str. 13-14.

znakova čiji se smisao ponekad otkriva iz samog sklopa. Tako se reč koja se na mandarinskom izgovara *di* i koja znači "računati, planirati", pisala *讠十*, što predstavlja složeni znak u kojem s leve strane vidimo koren reči, a s desne brojku 10: znati brojati do deset. Uprošćeni znak *讠士* prikriva tu etimologiju, isto kao što znak *宀*, "kola, prevozno sredstvo" liči na kola gledana odozgo, sa osovinom, točkovima, trupom, a ta poruka nestaje u uprošćenoj formi *宀*.

Ali, taj prvi talas procesa uprošćavanja prošao je prilično dobro, premda je on postavljao i još uvek postavlja izvestan broj problema u komunikaciji sa Tajvanom, Hong Kongom i prekomorskim Kinezima koji još uvek koriste klasične znakove. Istina, u njega su se uključila sva sredstva državne propagande, te vidimo, na primer 1974., neobične sloganne kojima se na isti plan postavlja borba protiv Konfučija, borba protiv Lin Bijaa i borba za uprošćavanje znakova:

šenru pi lin pi kung tujdung hanci gajge

"produbiti kritiku Lina i Kunga, podržati reformu znakova",

Kung laoer ši fanduj hanci bjange de cušije

"Konfučije je veliki učitelj protivnika reforme znakova", itd.¹¹

Tako danas mladi Kinez reč oblak *jun*, piše znakom *𠂇* i on bez sumnje isto označeno neće prepoznati u klasičnom znaku *𠂇*. On na taj način gubi čitavu grafičku etimologiju koja se nalazila u predašnjoj formi ovog klasičnog

¹¹ Chin-Chuan Cheng, "Contradictions in chinese language reform", *International Journal of Sociology of Language*, 59, 1986, str. 88.

znaka. S jedne strane, iz ovog složenog znaka nestaje element 雨 - ju, kiša; s druge strane, nestaje sama istorija ovog znaka, stara tri hiljade godina, koja je zapisana na kosti, pečatima, bronzi... Tu imamo dobar primer razlike između istorijske evolucije jedne grafije i ljudske intervencije na tu grafiju; s jedne strane, trideset vekova istorije, s druge strane, dvadeset godina reforme. Tako je svako u znaku dung, 东 "je", mogao da pročita etimološku kompoziciju 'sunce 日 koje se pomalja iza drveta 木; ali se ta kompozicija očigledno gubi u uprošćenoj formi 东.

Tako je prvi niz uprošćenih znakova ušao u upotrebu najviše posredstvom škole. Nasuprot tome, druga lista uprošćenih znakova, sačinjena 1977, brzo je povučena, s obzirom na brojne proteste, od kojih su neke uputile poznate ličnosti (pisac Pa Kin je objavio članak u kojem se suprotstavlja ovoj reformi). Argumenti protivnika bili su prevashodno kulturne provenijencije: na kraju nećemo znati da pišemo pravi kineski, kaligrafija je naša nacionalna umetnost, a ona koristi klasične znake itd.; danas se čini da se situacija u vezi sa tim smirila. U školi se ponovo predaje klasični kineski, vidimo čak da se tu i тамо u javnim natpisima ili u štampi ponovo pojavljuju klasični znakovi i da se od toga ne pravi problem. Tako se u zagлавljima papira Instituta za strane jezike u Kantonu, u kojem sam predavao, prvi slog imena grada piše klasičnim znakom. Doduše, tekst je Maov...

Ako se na njoj ne zadržimo, može da nam se učini da ova intervencija na grafiju ne sadrži političke implikacije koje bi se mogle porediti sa implikacijama koje smo otkrili u sovjetskom primeru menjanja pisama. Treba, međutim, istaći da nas jedan aspekt te grafičke standardizacije

vraća na isti problem. Podsećajući da jedan kineski znak povezuje određenu grafiju i određenu semantičko-sintaktičku funkciju, Jang Dian naglašava da htenje kineske vlaste da standardizuje pismo podrazumeva da se "napravi odbir znakova koji su najkorisniji za današnjeg Kineza, da se što je mogućno više pojednostavi njihovo pisanje i da se definiše njihovo značenje (i njihov izgovor). Shodno tome, izbačeni su mnogi znakovi stvorenici za upotrebu u dijalektalnim izrazima, kao i brojni izrazi u kojima su znakovi netačno preneti kao fonetski znaci"¹². Vidimo da se time nameće izvestan broj pitanja:

- Šta je koristan znak? Ko odlučuje o njegovoj korisnosti?

- Šta je moderni kineski? Ko definiše pojam modernosti, itd. i da se u isti mah naziru izvesne teškoće u transkripciji dijalekata ukoliko su, kao što piše Jang Dian, pojedini znaci "proskribovani". Ali, problemi koje postavlja ovo uprošćavanje pisanih znakova sa tog stanovišta nemaju ništa zajedničko sa problemima koje postavlja pin'jin.

Reforma pin'jina

Ideja o romanizaciji kineskog pisma nije nova. Misiljan Mateo Riči /Mateo Ricci/ već je koristio latinička slova da bi transkribovao jezik, a u savremeno doba, paralelno sa romanizacijom sinologa (od kojih je najpoznatija notacija Wade), vidimo brojne pokušaje stvaranja alfabe-ta. Navedimo 55 znakova, pola kineske, a pola zapadnjač-

¹² Yang Jian, "Problèmes de chinois contemporain", *La crise des langues*, Paris, 1985, str. 426.

ke provenijencije, koje je 1892. predložio Lu Kančang¹³, Džujin Cimu, pismo bazirano na znakovima (1918); Guoju romaci, "romanizacija nacionalnog jezika" (1928); Beifanghua latinhua sinvenci, "novo latinizovano pismo severnog dijalekta" (1933) i, najzad, pin'jin koji je usvojen 1958. što znači tri godine posle odluke koju je donela vlast da nastava zajedničkog jezika, putong hue, postane obavezna za sve, a videćemo da ove dve odluke stoje u izvesnoj vezi.

Brojni su zvanično navedeni razlozi kako bi se opravdala upotreba pin'jina:

- olakšati učenje znakova,
- pomoći strancima da nauče kineski,
- rešiti problem sa nazivima mesta, imenima ljudi,
- doprineti da putong hua postane opšti jezik,
- na njemu se mogu sastavljati telegrami itd.

Ova romanizacija jezika se, dakle, ukazuje kao neka kva pomoćna transkripcija koja ne može da zameni sistem znakova, ali bi zato trebalo da olakša njihovo učenje. Barem teorijski, jer se na početku "pin'jin kampanje" često citirala jedna Maova rečenica u kojoj se kaže da "naš pisani jezik treba da se reformiše, mora da se usmeri ka fonetizaciji koja je zajednička svim jezicima sveta"¹⁴, a istupanja pojedinih rukovodilaca, u pravilnim intervalima, navode na pomisao da je konačna namera u stvari da se pin'jin nametne kao jedino kinesko pismo. Tokom istraži-

¹³ John de Francis, "Language and Script Reform in China", *Advances in the Creation and Revision of Writing Systems*, Hag, 1977.

¹⁴ W. Lehmann, izd., *Language and Linguistics in the People's Republic of China*, University of Texas Press, 1975, str. 51.

vanja koje sam obavljao u Kantonu, u upitniku namenjenom studentima postavio sam dva pitanja u vezi sa ovim problemom: da li lako pišete pin'jinom? i da li biste se složili da se znakovi zamene pin'jinom? Evo kako su izgledali odgovori:

Da li lako pišete pin'jinom?

	mladići	devojke	ukupno
DA	81	77	158
NE	37	5	42
ne baš najbolje	19	5	24

Da li biste bili za to da se znaci zamene pin'jinom?

	mladići	devojke	ukupno
DA	40	33	73
NE	94	53	147
ne znam	3	1	4

Medu argumentima koje je iznela manjina naklonjena reformi najčešće su navođeni sledeći: jednostavnost pin'jina, zatim to što brzo može da se nauči, mogućnosti većeg korišćenja pisaće mašine, kontakti sa inostranstvom. Protivnici reforme, pak, navode lepotu kaligrafije, činjenicu da znakovi predstavljaju deo kineske kulture, kontakte s prekomorskim Kinezima i problem homofona. Naime, ima dosta reči koje se isto izgovaraju, dakle, one se na pin'jinu pišu isto i mogu da se razlikuju samo pomoću klasičnih znakova. Pin'jin, na primer, ne omogućava da se napravi razlika između li "grub, neobrađen", 倌, li "šljivo-drvo", 杧, li, "postava odeće", 衫, li "stan, naseobina", 屋, li "šaran", 窓, itd. ili, pak, između juan dan "nova go-

dina” i “jaje”. A to je solidan jezički argument protiv pin'jina.

Ali, samo je jedna od 224 osobe koje su odgovarale na upitnik ukazala da nametanje pin'jina može da dovede do nestajanja svih drugih jezika izuzev putong hue. Naime, fundamentalna razlika između znakova i ma kojeg alfabetskog sistema je u tome što alfabetski sistem treba da beleži jedan jezik, dok, rekli smo to, pripadnik hanskog naroda može da čita novine, a da ne zna da govori jezik putong hua. A pin'jin je, naravno, romanizovana transkripcija putong hue, što jednostavno znači da bi njegovo nametanje umesto znakova značilo proterivanje “dijalekata” iz svih nepisanih jezika... Malo po malo, svi drugi hansi jezici izuzev putong hue izgubili bi svoje književne i kulturne funkcije, sveli bi se na restriktivnu funkciju i koristili bi se samo u usmenoj komunikaciji.

Tako bi se moglo reći da romanizovana transkripcija koja je u početku mogla da nam izgleda kao tehničko rešenje jednog specifičnog problema, mukotrpнog učenja znakova imajući u vidu njihov ogroman broj, predstavlja u stvari instrument u službi nametanja jednog jezika, zvaničnog jezika mnoštvu različitih hanskih grupa koje govorile druge jezike.

Diskusija

S problemom grafije se u ovoj knjizi ne srećemo prvi put. Videli smo, naime, da zamenjivanje arapskog pisma latiničkim alfabetom predstavlja jedan od aspekata turske “jezičke revolucije” i da političko-versko suprotstavljanje između muslimana i hinduista u Indiji simbolički može da

se svede na različit izbor grafija: arapsko pismo za urdu i devanagari za hindi.

Primeri koji su analizirani u ovom poglavlju pokazuju nam još jasnije da pismo može da bude mesto konflikta. U slučaju mandinga, kao i u norveškom slučaju, koji je predstavljen u XII poglavlju, opredeljivanje za određenu transkripciju spada u domen onoga što sam nazvao "ćepenačkom jezičkom politikom": težnje ka partikularizmu, htjenja da se potvrди nacionalna samobitnost, a to htjenje da "budemo različiti" od drugog može napisetku da predstavlja prepreku i za samu komunikaciju koja je, ipak, glavna funkcija jezika...

Primer Indonezije i Malezije je sa ovog stanovišta takođe veoma zanimljiv. Početkom ovog veka za isti jezik, malajski, istovremeno su bila u upotrebi dva pravopisna sistema: jedan koji je 1901. sastavio Š. van Ofizen /Ch. van Ophuysen/, koji je korišćen u holandskoj Indiji (današnja Indonezija), i drugi, koji je 1904. sačinio Vilkinson /Wilkinson/ i koji se koristio u Maleziji; i jedan i drugi sistem pokazivali su osobenosti preuzete iz grafije kolonijalnih jezika, holandskog s jedne strane i engleskog s druge strane. Indonezija, koja je neposredno pre toga stekla nezavisnost, 1947. zvanično usvaja novi pravopis koji uklanja tragove holandske grafije (na primer, oe kojim se beležio glas /u/). Zatim 1961. pokušava da se uvede jedan zajednički sistem za ove dve zemlje, tzv. sistem "melindo" (prema Melaju Indonezija), ali se usled političkih konflikata između Malezije i Indonezije on nikada neće primeniti i tek će kasnije za ovaj isti jezik početi da se koristi i isti pravopis: EYD (Ejaan Yand Disempurnakan, "Usavršeni pravopis"), koji je u Maleziji zvanično uveden 1969, u Indoneziji 1972, a u Singapuru 1976. A u ovakovom sledu na-

lazimo tendencije karakteristične za probleme koji su pokrenuti u ovom poglavlju, od kojih su se neke već javljale u primerima o kojima se prethodno govorilo: htjenje da se uspostavi razlika u odnosu na kolonijalni pravopis, kao u norveškom slučaju, htjenje da se sačini jedan nacionalni pravopis, kao u više različitih zemalja gde se govori mandingo i, najzad, htjenje da se prevaziđu suprotnosti kako bi se ujednačila grafija¹⁵.

No, mnogo je rečitiji primer politike SSSR prema nacionalnim manjinama. Prelazak sa arapskog pisma na latinicu, a zatim na cirilicu, mogao bi, naravno, da se podvede pod nedoslednosti u planiranju, previše smeće promene, ali smo mi videli da on pre predstavlja htjenje da se manjinski jezici što više približe ruskom jeziku, kako bi se uspostavila njegova premoć. Što se tiče kineskog primera, tu se u reformi znakova postavlja samo kulturni problem (opasnost od nestajanja kolektivnog pamćenja koje ovi znakovi prenose), ali bi se postavio mnogo ozbiljniji problem ako bi pin'jin trebalo da zameni tradicionalnu grafiju pošto, kao što smo videli, romanizacija više ne bi predstavljala grafički sistem mnoštva hanskih jezika, već transkripciju jednog od tih jezika, zvaničnog jezika.

Pismo je tako na različite načine vezano za vlast. S obzirom da simbolizuje grupu (kao u slučaju hindu/urdu) ili zemlju, ono može da bude predmet afektivnog vezivanja, da izaziva nacionalno obojene ili restriktivne reakcije ili, pak, nasuprot tome, da bude predmet suprotstavljanja, odbacivanja: u tom smislu, ono se može poreediti sa mno-

¹⁵ Up. Pierre Labrousse, "Réformes et discours sur la réforme, le cas indonésien", u *La réforme des langues*, tom II, str. 340-342.

gim drugim semiološkim sistemima koji funkcionišu na dva nivoa: nivou denotacije, s jedne strane (grafički sistem je jedan grafički sistem... i ova tautologija bi mogla da sažme njegovu funkciju), i nivou konotacije, s druge strane (ovaj ili onaj alfabet ili, pak, ovaj ili onaj sistem konotira prošlost koju odbacujemo, ili kojom se dičimo). Već je u ovoj, simboličkoj funkciji grafije, prisutan razlog za konflikt, za "rat među pismima", kao što sam napisao na početku ovog poglavlja. Ali pismo može da bude i mesto direktnе, ofanzivne intervencije, bilo da je, kao u sovjetskom slučaju, reč o nametanju grafije jednog dominantnog jezika potčinjenim jezicima, a tada je grafija samo prvi korak ka jednoj široj ofanzivi, bilo da je, kao u slučaju pin'jina, reč o tome da se jezicima saseku njihovi grafički koreni. A ono se onda ukazuje kao jedno od mnoštva instrumenata potlačivanja, naravno, simboličkog potlačivanja, ali samo u prvo vreme, pošto priprema teren za mnogo konkretnije odnose sile.

XVI

RAT MEDU REČIMA

Rekao sam u jednom od prethodnih poglavlja da kada se određenom jezičkom politikom deluje na jezik, a ne na jezike, što znači na formu jezika, a ne na njihove odnose, ta jezička politika može da se sprovodi na tri različita nivoa - na nivou grafije, na nivou leksike i na nivou dijalektalnih formi: ovde ćemo raspravljati o intervenciji u leksičkom domenu.

Prvi pristup

Postoje dve vrste opravdanja za intervenciju u leksičkom domenu:

- U izvesnim slučajevima delovanje na leksiku predstavlja odgovor na neku zavojevačku pretnju: smatra se da je jezik preplavljen stranim rečima koje valja izbaciti iz leksike i zameniti ih autohtonim rečima. Ta odbrana leksičke "čistote" jezika predstavlja čestu pojavu i imaćemo priliku da razvijemo analizu ove pojave u sledećem poglavljju, na primeru francuskog jezika.

- U drugim slučajevima ovo delovanje na leksiku odgovara htenu da se jezik obogati: smatra se da jezik, kako bi se prilagodio potrebama modernog doba, kako bi mu se omogućilo da prenosi sadržaje koje do sada nije prenosi (obrazovanje, politika, nauka itd.), treba da dobije novi vokabular.

Ova intervencija u domenu stvaranja reči obično se kreće između dva pola, pozajmice s jedne strane, što znači upotrebe neke reči koja već postoji u nekom drugom jeziku, i autohtone neologije s druge strane, što znači da se u tvorbi neke reči polazi od korena svojstvenih tom jeziku. Upotreba termina "pozajmica", koji se u lingvistici tradicionalno koristi da bi se označilo ono što će ja nazvati "putujućim rečima", rečima koje se sele iz jednog jezika u drugi, je, naravno, diskutabilna: naime, ovaj termin po etimologiji znači "predujam u novcu" i podrazumeva da to "pozajmljeno" kasnije bude "vraćeno". Čovek ne vraća reči koje pozajmi, ali je ova predstava nastala da bi u književnosti označila plagijat, a plagijatori su loše platiše... Bilo kako bilo, ova dva pola, pozajmica i neologija, ne karakterišu samo jezičku politiku, birokratsku intervenciju na jezik: govornici takođe spontano streme ka njima. Naime, ovde treba razlikovati dve vrste stvaranja reči, jedno koje bih nazvao spontanim stvaranjem, u njemu svakodnevno učestvuju govornici određenog jezika i ono određuje način na koji jezik zadovoljava svoje leksičke potrebe, i drugu vrstu, koju bih nazvao programiranim stvaranjem, čiji su akteri jezičke politike, i iza kojeg stoji odluka da se stvaraju reči. Imamo, dakle, spontanu neologiju ili leksičku kreativnost, i programiranu neologiju ili kreiranje reči, a ukrštanjem ta dva para dobijamo četiri različite mogućnosti:

stvaranje	spontano	programirano
<i>neologijom</i>	1	3
<i>pozajmicom</i>	2	4

1) Neologizam koji su govornici spontano stvorili kako bi odgovorili na određenu potrebu komunikacije, polazeći od struktura složenica ili izvedenica tog jezika: u francuskom je to slučaj sa terminom *chemin de fer*.

2) Spontana pozajmica koja se javlja u istim uslovima, kao u prethodnoj tački: govornici su suočeni sa određenom realnošću ili sa određenom praksom za koju njihov jezik nema naziv i oni, da bi to mogli da imenuju, koriste reč iz nekog drugog jezika - to je slučaj sa terminima *camping* ili *parking* - naravno, fonološki prilagodavajući te reči svom jeziku, a ponekad se u jeziku koji pozajmljuje pojavljuju i novi glasovi.

3) Programirani neologizam, što znači reč koju je, polazeći od struktura sopstvenog jezika, stvorila neka grupa lingvista, neka terminološka komisija, kako bi se imenovalo ono što do tada nije bilo imenovano ili se za označavanje toga koristila pozajmljenica iz nekog drugog jezika u francuskom, *remue-méninges* umesto engleskog termina *brainstorming*...

4) Najzad, programirana pozajmica, koju iz nekog drugog jezika odabira ista ovakva komisija u istoj ovakvoj situaciji: arapska reč *zarrah* odabrana je da na malajskom označi atom.

A ova tipologija koja na scenu izvodi dva aktera leksičkog kreiranja, govornike i stručnjake za planiranje podrazumeva mogućnost da se među njima jave konflikti ili protivurečnosti, kao što pokazuje sledeći slučaj.

Primer bambare

U jeziku bambara, koji se govori u Maliju, tokom kolonijalnog perioda postojala su dva suprotstavljenia tipa leksičkog stvaranja: jedan, koji direktno pozajmljuje iz francuskog, i drugi, koji nove reči gradi polazeći od strukture jezika. Evo nekoliko primera:

pozajmice iz francuskog: alimeti (allumette, šibica), asiyeti (assiette, tanjur), balansi (balance, vaga), diwen (vin, vino), foto (photo, fotografija), kamiyon (camion, kamion), mobili (voiture, kola), sofere (chauffeur, vozač), tabali (table, sto), were (verre, čaša), itd.

autohtona neologija: baganfagayoyo (mesto gde se kolje stoka = klanica), farikolonyenajekene (telo-razonoda-mesto = stadion), negeso (gvozdeni konj = bicikl), pankuru (čun koji leti = avion) itd.

Teško je ustanoviti zašto se u spontanom stvaranju reči u nekim slučajevima pozajmljuje, a u drugim slučajevima se stvaraju nove reči, s obzirom da se raspodeljenost na ova dva tipa ne čini indikativnom. Tako, kada je reč o komplementarnim realnostima, imamo spram reči tren (voz) **negesira** (želez. put = šina), ali nailazimo i na dublette koji su skoro sinonimi: **sari** i **misidaba** (motika za kravu = plug), glasi i jikuru (vodeni kamen = komad leda, santa) itd. Međutim, jasno je da se, bez obzira koji postupak bio korišćen u stvaranju reči, radilo o tome da se imenuju predmeti koji potiču iz neke druge kulture, predmeti koje je uvela kolonijalna sila: spontano stvaranje reči, bilo da pribegava pozajmljivanju ili autohtonoj neologiji, predstavlja odgovor na neki konkretni semantički problem.

Zatim su došli nezavisnost, lingvisti, kampanje za opismenjavanje i jezičko planiranje, te se zvanično krenulo u

pravcu određene "bambarizacije" neologizama. Tako, dok je od početka kolonizacije u jeziku bambara u upotrebi bila reč *peresidan*, predsednik, što je prepoznatljiva pozajmica iz francuskog, sada je stvorena reč *jamanakuntigi*, što doslovno znači "gazda koji je na čelu zemlje"; dok se ranije za politiku koristila reč *politigi*, sada je stvorena reč *nyetaasira*, a ovaj poslednji primer zaslužuje da se na njemu za časak zadržimo. Termin *nyetaasira*, koji su skovali lingvisti DNAFLA (Nacionalno odeljenje za funkcionalno opismenjavanje i primenjenu lingvistiku), doslovno znači "put progresa" i izabiranje ovakvog sklopa da bi se izrazio pojam politike odgovara jednoj očigledno ideološkoj viziji: neolozi su svakako mislili na politiku njihove zemlje ili na politiku progresističkih zemalja, ali, može li se, na primer, smatrati da politika jednog Hitlera ili jednog Pinočea predstavlja "put ka progresu"?

Tokom staža obučavanja lingvista koji sam vodio u Bamaku, aprila 1984, predložio sam, u okviru diskusije o ovom problemu, da sprovedemo jedno malo istraživanje o dekodiranju neologizama: kako govornici bambare prihvataju ove reči? Zadržali smo dva termina političkog novo-rečnika koji je stvorio DNAFLA: *nyetaasira*, kojim se označava politika i barakelawkasere, doslovno "grupa, skupina radnika", kojim se označava proletarijat i pitali smo na ulici više ljudi koji govore bambaru šta te reči znače. Niko nam nije dao značenje koje je predložila terminološka komisija, a njihovi odgovori su se vrteli oko sledećih sema:

nyetaasira: put progresa, napredovati, napredak, budućnost; ova dva tumačenja najčešće su se javljala u odgovorima.

barakelawkasera: sindikat, grupa radnika, kategorija radnika, dok je više njih odgovorilo da ne razume ovaj termin, da on ne postoji u jeziku bambara.

Svakako, s obzirom da upotreba tvori značenje, može da se dogodi da ovi termini naponskotku uđu u jezik, ukoliko se često koriste u zvaničnim govorima i u sredstvima informisanja: vidimo svakodnevno takve primere u svim jezicima, a francuska reč logiciel, stvorena da bi zamenila pozajmljenicu iz engleskog software, predstavlja dobru ilustraciju za to. Ali, problem zacelo nije u tome: ono što ovde, naime, upada u oči, to je koegzistencija između dva pristupa leksičkom stvaranju: kvantitativnog pristupa, koji postavlja pitanje koje su već korištene forme ili forme koje je najveći broj ljudi u stanju da shvati, i kvalitativnog pristupa, koji postavlja pitanje koje su najčistije forme, forme najbliže strukturi jezika¹. A u primeru bamba-re primat je dat kvalitativnom pristupu, na štetu kvantitativnog, a ovaj izbor svedoči o izvesnom udalu vlasti i u istim mah o izvesnom ideološkom udalu.

- Najpre, o udalu vlasti: jezik, koji je ovde sveden na leksičku kreativnost, ne pripada onima koji ga govore, već komisijama lingvista koje između ostalog prisvajaju pravo da odlučuju o tome šta je jezički "čisto" a šta "nečisto"... Uostalom, ovde ne opisujem jednu specifično malijsku pojavu, već jednu opštu pojavu, i sve terminološke komisije,

¹ Ovaj par kvantitativno /kvalitativno preuzeo sam od André Tabouret-Keller, koja ga je koristila u prezentaciji teme "standardizacija jezikâ" na XIII međunarodnom kolokvijumu funkcionalne lingvistike, održanom na Krfu od 24. do 29. avgusta 1986. Na ovom kolokvijumu podneo sam saopštenje "L'enjeu néologique et ses rapports à l'idéologie", a ovo poglavlje predstavlja njegovu nešto izmenjenu verziju.

bilo da zasedaju u Parizu, Montrealu ili Pekingu, pokazuju nam istu stvar koja se ponavlja u veoma različitim, ali podjednako indikativnim situacijama. U tezi posvećenoj podučavanju gluvih u Tetuanu (Maroko), Hasan Ben Željun /Hassan Ben Jelloun/² opisuje, na primer, strukturu jednog kôda, u ovom slučaju jednog jezika sastavljenog od znakova, na kojem se marokanske vaspitačice i Amerikanke koje sa njima sarađuju direktno obraćaju: znake koje će koristiti gluvi prevashodno su stvarali oni koji mogu da čuju...

- Zatim o ideološkom udelu: opredeljivanje za jednu "čistu" formu radije nego za pozajmljenicu ovde odražavahtenje da se distanciramo od kolonijalnih jezika, od zapadnih uticaja i, šire, od vladajućeg jezika. I ovde u različitim situacijama nailazimo na istu pojavu, a zvanični francuski napor da se iz rečnika "očiste anglicizmi" spadaju u istu nacionalizmom obojenu tendenciju. Sa ovog stanovišta još su indikativnije intervencije na planu toponima. Mnogo je zemalja koje su posle sticanja nezavisnosti promenile ime: Belgiski Kongo postaje Zair, Dahomej postaje Benin, Gornja Volta postaje Burkina Faso, Holandska Gijana postaje Surinam, itd. Brojni su i gradovi koji su na taj način prekršteni: Leopoldvil i Elizabetvil u Zairu postaju Kinšasa i Lubumbaši, Mazagan i Por-Liote u Maroku postaju El Džadida i Kenitra itd.

A u svim ovim slučajevima, bilo da je reč o toponimiji ili o opštem vokabularu, vidimo kako se iza vlasti, koja na ovaj način prisvaja pravo da daje imena, pomalja ideologija

² Hassan Ben Jelloun, *Pédagogie des jeunes sourds au Maroc, cas de Tetouan, problèmes linguistiques*, magistarski rad čiji je mentor F. François, Univerz. Rene Dekart, Pariz, 1986.

ja. Najpre kolonijalna vlast, koja je, ne mareći imaju li ove zemlje i ovi gradovi neko ime, krštavala po svojoj volji, i kolonijalna ideologija, koja probija iz samih naziva. Potom nacionalna vlast koja prekrštava, dajući nazive koji su više ili manje preuzeti iz tradicije, i nacionalistička ideologija koja lokalne nazive ili lokalne reči suprotstavlja nazivima ili rečima koje je drugi nametnuo.

Neologija i ideologija

U primeru Malija koji sam upravo pomenuo izbor je u osnovi bio ograničen na samo jednu alternativu: pozajmljenica iz francuskog, prihvatanje tuđe reči, ili stvaranje reči koja pripada jeziku bambara, uz htenje da se na vokabular utisne (jezički) žig (političke) nezavisnosti. S. Takdir Alisdžabana /S. Takdir Alisjahbana/ nam daje širi i kompleksniji primer u vezi sa Indonezijom:

“U stvaranju modernih indonežanskih termina tokom japanske okupacije Indonezije, na primer, rukovodilo se sledećim načelima: prvo potražiti već postojeću indonežansku reč, ukoliko za taj pojam ne postoji adekvatna reč, onda se ona može potražiti u mnoštvu lokalnih jezika. Ako ni u lokalnim jezicima ne postoji odgovarajuća reč, onda se može pokušati sa traženjem te reči u nekom od azijskih jezika. Tek se na kraju pribegava terminima koje koristi međunarodna zajednica”³.

Tako su umesto reči autonomi, koju su koristili svi govornici indonežanskog jezika, terminološke komisije pred-

³ S. Takdir Alisjahbana, *Language Planning for Modernization, the case of Indonesian and Malaysian*, Mouton, 1976, str. 28.

predložile reč *swantantra*, koja je ocenjena kao "lokalna"; da se označi atom izabrana je arapska reč *zarrah*, koja je ocenjena kao podesnija od pozajmljenice preuzete iz grčkog posredstvom modernih evropskih jezika, itd.

Ovo uklapanje različitih nivoa leksičkog istraživanja je zanimljivo zato što nam pokazuje da je ovde centralni problem da se leksici jezika da pečat izvesnog nacionalizma. Time što se reči traže prvenstveno u leksičkim rezervama indonežanskog jezika, onda u rezervama drugih lokalnih jezika, potom u rezervama azijskih jezika, a tek se na kraju, u nedostatku boljeg rešenja, prihvata termin evropskog porekla, pomera se tačka upada nacionalizma u lingvistiku: on se, naime, najčešće ispoljava u odabiranju jednog jezika, na primer malajskog (koji je prekršten u *bahasa indonesia*, indonežanski jezik), kao nacionalnog jezika, umesto kolonijalnog, holandskog jezika. Prethodno smo videli da on može da se ispoljava u izboru jednog grafičkog sistema (to je, na primer, slučaj Turske): on se ovde ispoljava u traganju za jednim autohtonim vokabularom, pri čemu se pojam "autohtonosti" definiše koncentričnim krugovima, od najlokalnijeg do internacionalnog, prolazeći kroz regionalno, nacionalno, kontinentalno, itd.

Ovi problemi stvaranja reči nas u ovom slučaju dovode do nacionalizma, u drugom slučaju nas dovode do verskih konflikata kada, na primer, hindu za svoje neologizme pozajmljuje reči iz sanskrita, dok urdu pozajmljuje iz arapskog ili persijskog; ponegde nas, pak, doveđe do političkih pripadnosti - kada se u nekoj od zemalja Istoka složenice za nemački, češki, itd. politički vokabular grade po uzoru na ruski. A ovaj leksički problem, isto kao i problem grafije, predstavljen u prethodnom poglavlju, pokreće pitanje

povezanosti između stručne intervencije (ovde - lingvističke intervencije) i ideološke pozadine.

Intervencija programirane neologije, naime, obično podrazumeva četiri faze:

1) Kao prvo, opis sistema građenja reči u određenom jeziku (tvorba složenica, izvedenica itd.). Na primer, ako nam opis jednog jezika kao što je peul pokazuje da se leksema uvek javlja u formi K+t.e.+V (koren + tematski element + oznaka za vrstu reči), onda ćemo, da bismo stvorili određenu reč, moći da pozajmimo K i da stvorimo izvedenicu prema gornjoj formuli.

Ovo je očigledno, ali nikada nije na odmet ponoviti da se jezičko planiranje, kao ni celokupna sociolingvistika, ne može razdvojiti od opisa jezika: sociolingvistika obuhvata lingvistiku, ona, da govorimo u sosirovskim terminima, predstavlja umetanje lingvistike jezika u lingvistiku jezičke prakse.

2) Druga faza trebalo bi da se sastoji u tome da se za svako od razmotrenih semantičkih polja utvrde potrebe (pojmovi za koje treba pronaći jezički znak), da se, dakle, sagledaju jezički nedostaci, a zatim da se sagledaju raspoložive rezerve (regionalne reči, vokabular pojedinih struka, pozajmljenice, itd.). Da upotrebimo jednu ekonomsku metaforu, ovde je reč o tome da se u isti mah opiše tražnja (potrebe) i ponuda (raspoložive zalihe, rezerve). U ovim zalihama ćemo pokatkad naći znake koji se mogu upotrebiti tako što igra na kartu označenog, proširivanjem semantičkog polja. To je, na primer, slučaj sa peulom, kada terminološka komisija predloži da se reč мбеду, "rešeto, vejalica za žito" koristi za označavanje pojma "krug", ili da se nazivi za letve koje nose krov kolibe, ћорол i јуrol, upotrebe za označavanje pojmove "meridijani" i "pa-

ralele": tako se vokabular geometrije ili geografije gradi pomoću internih pozajmica iz jezika.

3) U trećoj fazi treba sazdati reči koje nedostaju, poštujući pravila jezika utvrđena u prvoj fazi, i to kad god su raspoložive zalihe nedovoljne. Kada je spontana neologija reč rekla svoje (kao u slučaju politigi ili peresidan na bambari), potrebni su jaki argumenti da bi se njen izbor opovrgnuo i da bi se umesto ove spontane tvorbe nametnuo izbor stručnjaka za planiranje. A upravo će se ovde postaviti problem opredeljivanja između autohtone neologije i pozajmljenice.

4) Ostaje na kraju da se ove reči isprobaju na terenu tako što se podvrgavaju dekodiranju od strane govornika. Naime, sa stanovišta lingvista, cilj koji treba postići je najveća moguća jasnost vokabulara, njegova najveća efikasnost, a ona se ne postiže dekretom, ona je na probi u stalnom naizmeničnom kretanju između stručnjaka za planiranje, "kovača reči" i korisnika. Samo po sebi, ovo eksperimentisanje ne postavlja velike probleme. Ali, lingvist nije sam; videli smo da politika i ideologija uveliko deluju u ovom domenu. A političke instance retko kada smatraju da narod (korisnici jezika) ima nešto zanimljivo da kaže.

Naime, četiri faze koje sam upravo skicirao predstavljaju jednu idealnu shemu koja se retko ostvaruje: lingvist se ovde nalazi u delikatnoj poziciji i on će spram političke vlasti morati da igra ulogu "zaštitne ograde", nastojeći da se poštiju prava jezika i prava govornika.

Prava jezika, sa dva stanovišta: saobraznost pravilima leksičke produkcije, naravno, ali i poštovanje onoga što bih ja nazvao "stečenim pravima", kao u slučaju bambare; ne vidimo zašto bi jedan međunarodni termin, koji je integriran u jezik i koji svi razumeju, kao što je politigi, tre-

balо zameniti jednim "autohtonim" ili "čistim" terminom koji ne razume niko izuzev njegovih tvoraca.

Prava govornika, utoliko što oni predstavljaju kolektivnog stvaraoca, pokretača jezičke evolucije, i s obzirom da ne vidimo kako bi se jedan neološki poduhvat mogao razvijati protiv njih ili bez njih.

Naime, iz intervencije čiji je predmet jezik, govornik je upadljivo odsutan. Svako jezičko planiranje podrazumeva u stvari jednu veoma čudnu ideju o jeziku: ideju da se na njega može delovati tranzitivno, da zakoni ili dekreti mogu da zamene jednu evoluciju za koju nam istorija jezika pokazuje da je uglavnom plod delovanja govornika i proizvod vremena. Evolucija jezika i odnosi među jezicima predstavljaju istorijsku i društvenu činjenicu, plod jedne duge istorije, dok jezička politika predstavlja s jedne strane znatno ubrzavanje ove evolucije, a s druge strane pokušaj da se istorija zameni jednom intervencijom pravnog tipa. Dakle, ima nečeg paradoksalnog na naučnom planu za lingvistu koji treba da interveniše u jednoj aktivnosti čije su pretpostavke u suprotnosti sa svim onim što on zna o jeziku, da sa opisa i analize odnosa između jezika i društva pređe na direktno delovanje na te odnose. Ali, u toj aktivnosti, bilo da se ona odnosi na leksiku, na grafiju, na ujednačavanje dijalekata ili na odnose među jezicima, nadasve je prisutna neosporna ideoološka pozadina. Jezičko planiranje, naime, pomera mesto intervencije vlasti na jezik time što u igru uvodi nekolicinu stručnjaka za planiranje koji će svoj izbor nametnuti ogromnom broju onih koji u tome imaju pasivnu ulogu. Sociolingvistika, koja je pokazala kako socijalne razlike, odnosi sile, imaju svoj jezički pandan, danas je upletena u niz praksi u domenu planiranja, kojima se jača moć države u odnosu na jezik,

čak i kada je njihov cilj borba za jezičko oslobođenje na roda: hoteći, na primer, da vladajući jezik nasleđen iz kolonijalizma zamene nekim od potčinjenih lokalnih jezika, akteri jezičkog planiranja mogu da počnu da se ponašaju kao oni politički režimi koji hoće da jedan režim destaljiraju staljinističkim metodama...

Da se vratimo na leksički problem koji predstavlja temu ovog poglavlja: vidimo, dakle, da htjenje da se vokabular jednog do tada potčinjenog jezika obogati, da mu se podare sredstva da prenosi sadržaje koje je do tada prenosi bivši vladajući jezik, predstavlja demokratskim načelom motivisanu intervenciju kojoj preti opasnost da bude izvedena na birokratski način: jezički činovnici su krivi što jezik izmiče svojim govornicima. Istovremeno vidi mo da je ovaj rat među rečima u suprotnosti sa svim onim što znamo o istoriji jezika: ukrštanje rasa je uvek bilo snažno vrelo leksike, jezici žive od uzajamnih pozajmljenica, i pokušaji očišćenja, odbacivanje stranih reči i spontanog stvaranja novih reči unose jedno protivurečje između nacionalizma i nauke, a u isti mah i između restriktivne reakcije i ekspanzivne nužnosti. Između naučnog paradoxia i političkog kompromitovanja stručnjak za planiranje se tako suočava sa većitim problemom odnosa između nauke i sveta, između monaškog i svetovnog. Naime, ne postoji jezičko planiranje bez lingvista, a oni neprestano moraju da prave nagodbe sa političkom vlašću čiji su ciljevi retko kada naučni, pa čak i da prave nagodbe sami sa sobom, rastrzani između svojih naučnih i svojih ideooloških stavova. Ovaj problem koji mi ovde razmatramo u vezi sa leksikom i ratom među rečima, mogao bi, nadam se da smo shvatili, da se razmatra u vezi sa ma kojim aspektom jezičkog planiranja, i on nas dovodi do jednog nezaobilaznog

pitanja: ako jezička politika nije podvrgnuta kontroli demokratskog tipa, onda se javlja opasnost da ona postane moderna forma onoga što sam ne tako davno nazvao *glotofagijom*.⁴

⁴ L.-J. Calvet. *Linguistique et colonialisme, petit traité de glottophagie*, Pariz, 1974. (L.-Ž. Kalve, *Lingvistika i kolonijalizam*, Beograd, BIGZ, 1981).

XVII

ROVOVSKI RAT: SLUČAJ FRANCUSKOG

U Francuskoj se slabo govori o jezičkoj politici ili jezičkom planiranju. U nekim zemljama o kojima smo raspravljali, na primer, u Turskoj, Norveškoj ili u Kini, o ovim problemima se svakodnevno diskutuje, ili se diskutovalo, i mada su centri odlučivanja ostajali ograničeni na nekolicinu birokrata, tamo informacija dopire ili je dopirala do najširih slojeva. Ništa slično se ne dogada u Francuskoj; moglo bi se poverovati da se slični problemi tu ne postavljaju, međutim, upravljanje jezičkom situacijom predstavlja pitanje koje je u ovoj zemlji odavno prisutno.

Ekspanzija francuskog

Istorija međunarodne ekspanzije francuskog jezika je duga i ako prihvatimo, kako tradicija kaže, da se francuski govorio još u IX veku (s obzirom da Strazburške zakletve predstavljaju prvi pisani trag ovog jezika), isto tako znamo da se tri ili četiri veka kasnije francuski značajno proširio u Evropi i izvan Europe. Krstaški ratovi svakako igraju značajnu ulogu u ekspanziji ovog jezika, u isti mah

ka drugim romanskim zemljama i ka Istoku (Jermenija, Grčka); pobeda Viljema Osvajača 1066. kod Hestingsa i okupacija Engleske koja je usledila donele su francuski s one strane Lamanša; ovaj jezik se takođe širi među elitama pograničnih zemalja, u Italiji (na primer, Marko Polo je svoja putovanja kazivao na francuskom), u Nemačkoj i u Holandiji; pariski univerzitet privlači strane studente... Ukratko, starofrancuski u poređenju sa latinskim doživljava uspon koji F. Brino ovako komentariše:

"Tako su ljudi ovog doba počeli da misle da je on, ako ne ravan latinskom, ono barem da mu se toliko primakao koliko je to uopšte moguće jednom narodnom idiomu (...); francuski postaje polu-univerzalan. Za trenutak se čak po mnogo čemu učinilo da više nije dovoljno poznavati ovaj jezik, već da on mora i da učvrsti svoj položaj, na štetu autohtonih jezika, posebno u Engleskoj"¹.

A ova ekspanzija nastaviće se tokom vekova srazmerno sa opadanjem značaja latinskog: sredinom XVIII veka francuski se govori na svim evropskim dvorovima, uči se u svim građanskim porodicama, koristi se u diplomatiji, na njemu se pišu rasprave, te se ova situacija može sažeti u ovakvoj telegrafskoj formulì: *sveopšte potiskivanje latinskog, nepromjenjeni uticaj italijanskog, slabašni takmaci, barem u Evropi, mogu da budu engleski, nemački i španski*². Stoga se lako da razumeti tema koju je 1782. Berlinska akademija odabrala za svoj godišnji konkurs - univerzalnost francuskog jezika (vidi IV poglavlje): u to doba francuski je jedi-

¹ F. Brunot, *Histoire de la langue française*, tom I, Pariz, 1905, str. 359.

² F. Schoell, *La langue française dans le monde*, Pariz, 1936, str. 17.

ni jezik koji može da pretenduje na ulogu prenosnika kulture u Evropi, jedini koji može da pretenduje da zameni latinski.

Ovu neospornu ekspanziju treba da analiziramo na precizniji način, a da bismo to učinili, treba uspostaviti razliku između:

- geografske ekspanzije i funkcionalne ekspanzije,
- ekspanzije u Evropi i prekomorske ekspanzije.

Naime, treba najpre da ne pomešamo činjenicu da se jedan jezik koristi na velikoj teritoriji i činjenicu da se on koristi u mnogostrukim funkcijama. Lako je shvatiti ekspanziju jednog jezika na planu broja govornika, ali može da se dogodi da jedan jezik, ne povećavajući broj svojih govornika (ili, što izlazi na isto, ne šireći se prostorno) stekne veći broj funkcija. To je, na primer, slučaj sa nekim potčinjenim jezikom sa prevashodno restriktivnom funkcijom, koji postaje nacionalni jezik, prenosnik političkog diskursa, nastavni jezik itd. A francuski je tokom svoje istorije upoznao obe ove ekspanzije.

Njegova geografska ekspanzija (dakle, povećanje broja govornika) ostvarila se u dve etape:

- Najpre na evropskoj teritoriji (sama Francuska i neki delovi susednih zemalja, u Belgiji, Luksemburgu, Švajcarskoj i Italiji), ali se ova geografska ekspanzija veoma brzo zaustavila i možemo da shvatimo Frenka Šela /Franck Schoell/ kada piše:

“Sve u svemu, u proteklih sedam ili osam vekova francuski kao maternji jezik u Evropi maltene ništa drugo nije postigao do da očuva glavninu svojih pozicija. Ako je zabeležio značajan napredak, to je bilo samo unutar političkih granica države, na

*uštrb flamanskog, alzaškog, ničanskog, korzikanskog, katalonskog, baskijskog, bretonskog*³.

U ovom slučaju imamo ono što bih nazvao kontinuiranom frankofonskom zajednicom, što znači jednu praktično celovitu teritoriju (premda ona obuhvata različite države, ali mi znamo da se jezičke i političke granice retko kada poklapaju) na kojoj se govori francuski jezik.

- Potom se francuski širio po drugim zemljama sveta; s jedne strane, kada bi govornici napuštali svoju domovinu i odlazili za Lujzijanu ili u Kanadu, na primer; s druge strane, tokom kolonijalnog perioda, kada je on kao drugi jezik stekao veliki broj govornika, obrazujući nešto što bih ja nazvao rasparčanom frankofonskom zajednicom, koja je u isti mah funkcionalno raznolika. A to nas vodi do drugog tipa ekspanzije, funkcionalne ekspanzije.

Jer, ako se francuski u Francuskoj i u frankofonskim delovima Belgije i Švajcarske, u zoni kontinuirane frankofonske zajednice, koristi u velikom broju funkcija, od najrestriktivnijih do najzvaničnijih, drugačije je sa rasparčanom frankofonskom zajednicom i ne možemo mešati status koji on ima na Martiniku, gde koegzistira sa jednim potčinjenim jezikom, kreolskim; u Kvebeku, gde koegzistira sa jednim vladajućim jezikom, engleskim; u "frankofonskoj" crnoj Africi, gde ima dominantni položaj u odnosu na brojne lokalne jezike, ali njim govori samo manji deo stanovništva u situacijama koje su i same malobrojne, itd. U svim ovim slučajevima francuski jezik je doživeo raznovrsne funkcionalne ekspanzije, kojima, uostalom, treba pridodati njegovu međunarodnu diplomatsku ulogu o kojoj smo prethodno govorili.

³ Nav. delo. str. 14.

Uzroci ekspanzije, a potom uzmicanja francuskog jezika

Nije baš lako, premda se nalazimo na komotnom vremenskom odstojanju, objasniti razloge ovakve sudbine francuskog jezika i možemo jednostavno da iznesemo izvestan broj faktora od kojih su svi, samo neki više a neki manje, odigrali određenu ulogu:

- Najpre demografski faktor, s obzirom da je francuski do XIX veka bio jezik koji se u Evropi najviše govorio kao prvi jezik. F. Šel navodi brojke koje su sa ovog stanovišta indikativne: 1801. (tada je obavljen prvi popis) u Francuskoj je bilo 27,5 miliona stanovnika, dok je u Engleskoj i u Velsu bilo manje od 9 miliona stanovnika. 1835. ima 35 miliona Francuza, 26 miliona Britanaca i 29 miliona Nemaca⁴ i ova brojčana nadmoćnost mnogo toga objašnjava, kao što činjenica da danas ima nešto više od 60 miliona govornika kojima je francuski prvi jezik, dok je preko 200 miliona govornika engleskog, delimično objašnjava sadašnju situaciju.

- Zatim je krupnu negativnu ulogu odigrao nacionalni faktor: Evropa je do XIX veka bila izdeljena na majušne kraljevine (do ujedinjenja Italije, na primer, dolazi tek u drugoj polovini prošlog veka), za koje bi se teško moglo reći da su demokratske i u kojima je elita govorila francuski, a narod nije mnogo imao prava da govorи... Tek će sa relativnom demokratizacijom ovih država i školovanjem širih slojeva stanovništva nacionalni jezici početi da igraju određenu ulogu, a postepeno će početi i da se rađa nacionalna svest. U stvari, ljudi koji će malo po malo sticati

⁴ Nav. delo, str. 21 i 354-355.

ekonomsku, kulturnu i političku vlast širom Evrope više nisu oni plemići kojima predstavlja zadovoljstvo da govorе francuski i kojima je bliska francuska književnost, već su iz redova buržoazije koja najčešće zna samo jedan jezik i koja nema nikakvog razloga da bude posebno impresionirana francuskom kulturom. Nacionalni jezici, koji su dugo bili žrtve ekspanzije francuskog jezika počeće, dakle, da bivaju takmaci francuskom jeziku kao jeziku kulture, a zatim i da zauzimaju njegovo mesto.

- Na ova dva faktora nadovezuju se faktori koji se redovno ističu: ekonomska moć Francuske, ugled njenih vladara, a naročito njene književnosti, ali treba naglasiti da su ovi faktori, koji se tradicionalno ističu, nerazdvojivi od prethodnih. Upravo zbog toga što je predstavljala davno konstituisanu državu sa brojnim stanovništvom, Francuska je mogla da iskoristi relativnu slabost svojih suseda u svim domenima, uključujući, dakle, i jezički domen.

A ovi faktori, koji delimično objašnjavaju ekspanziju francuskog jezika u Evropi, u isti mah objašnjavaju zaustavljanje te ekspanzije krajem XIX veka. Kako se konstatišu moderne države, tako nestaje funkcija kulturnog ekspanzivnog jezika koju je obavljao latinski, a zatim francuski. Kolonijalno doba koje će uslediti delimično maskira tu duboku promenu, ali se krajem prošlog veka nešto fundamentalno promenilo, o čemu dobro svedoče dva događaja koja su tada prošla skoro nezapaženo. Mislim pre svega na stvaranje *Francuske alijanse za širenje francuskog jezika u kolonijama i u inostranstvu* 1883. Nai-me, tokom prethodnih vekova ekspanziji francuskog, koju smo u glavnim crtama prikazali, nije bila potrebna nikakva institucionalna potpora, te činjenica da se osetila potreba da se francuski jezik širi, dobro pokazuje da se rađa

svest o izvesnoj krizi: jedan jezik u ekspanziji nema potrebu da bude branjen. Drugi događaj, potpuno različit, do gađaj koji ćemo podrobnije razmatrati u sledećem poglavljiju, jeste sve veće interesovanje za veštačke međunarodne jezike, koje se ispoljava u to isto doba (volapik je nastao 1879, esperanto 1887, a ido 1907). Sve veći broj ovih projekata veštački stvorenih jezika pokazuje, u stvari, da postoji jedno upražnjeno mesto, da jedna funkcija više nema svog vršioca: svi tvorci ovih jezika mislili su da mogu da nađu zamenu za francuski. Oni nisu mogli znati da u stvari žive u jednom interregnumu i da se na međunarodnom planu, mada više ne postoje uslovi za ekspanziju francuskog jezika, odvija jedna promena koja će dovesti do jedne druge ekspanzije, ekspanzije engleskog jezika.

Ratna čarkanja u Kvebeku

Predznaci ove promene pojavili su se s druge strane Atlantika. Kada 1763. godine Francuska Pariskim ugovorom ustupa Kanadu britanskoj kruni, "common law" je proširen i na ovu teritoriju; zatim je 1774, s obzirom na proteste frankofonskog stanovništva, vraćeno francusko građansko pravo. 1791. Kanada će Ustavom biti podeljena na dve pokrajine, Gornju Kanadu i Donju Kanadu (Donja je 90% frankofonska), a izbori za zakonodavna tela, održani 1792., predstavljaju dobar primer za ilustraciju jezičkog konflikta koji se zaoštrava između engleskog i francuskog. Naime, posle ovih izbora se postavlja pitanje ko će biti predsedavajući skupštine. Kandiduje se frankofon Žan-Antoan Pane, a njegov protivkandidat je anglofon. Prema onome kako je prenosi *Kvebečka gazeta*, 20. de-

cembra 1792., debata je veoma zanimljiva. Naime, Mek Džil predlaže da se funkcija predsedavajućeg poveri Grantu, ovako to obrazlažući:

“Bitan kvalitet predsedavajućeg bilo je savršeno poznavanje francuskog i engleskog jezika... ako bi u komunikaciji između predsedavajućeg i predstavnika Kralja bio neophodan prevodilac, onda bi organ ovog doma bio prevodilac, a ne predsedavajući”, na šta će Pane, ne bez humora, uzvratiti da “kralj Engleske govori sve jezike i postiže sporazume sa svim narodima na njihovim jezicima kao i na engleskom, da su Džerzi i Gernzi francuski i da zamerka koja se zasniva na jeziku kojim govori jedan član ne može da mu onemoguci da bude predsedavajući”⁵. Zanimljiva debata, koja može da nasmeje, i koja će se voditi na različitim mestima i u različitim povodima: koji će biti jezik pravosuđa, vojske, rasprava u Skupštini, itd? Aleksi de Tokvil /Alexis de Tocqueville/ u svom *Putovanju na Siciliju i u SAD* opisuje scenu koju je posmatrao u jednom sudu u Kvebeku i koja je po atmosferi slična prethodnoj:

“U trenutku kada smo ušli u tu dvoranu, bila je u toku parnica pokrenuta zbog klevete. Reč je bila o tome da se na novčaru kaznu osudi čovek koji je nekog drugog čoveka nazvao obešnjakom i gadom. Advokat je svog klijenta zastupao na engleskom. Obešnjak, rekao je on, izgovaraјući ovu reč sa čisto britanskim akcentom, znači čovek koji je bio obešen. Ne, ozbiljno je odgovarao sudija, već čovek koji zasluzuje da bude obešen. Na to je advokat okrivljenog ogorčeno ustao i počeo da svog klijenta brani na francuskom, dok mu je zastupnik tužioca odgovarao na engleskom. Na oba jezika govorilo se sve žustrije i

⁵ *Gazette de Québec*, 20. decembar 1972, naveli Guy Bouthillier i Jean Meynaud, *Le choc des langues au Québec*, 1760-1970, Montreal, 1972, str. 117.

nema sumnje da se dve strane nisu sasvim razumevale. Englez se s vremena na vreme trudio da svoje misli izrazi na francuskom da bi brže mogao da prati svog protivnika; i ovaj drugi je pokatkad to činio. Sudija je nastojao da uspostavi red, obraćajući se čas na engleskom, čas na francuskom. A sudski izvršilac je vikao: - tišina! izgovarajući ovu reč čas sa engleskim, čas sa francuskim akcentom. Kada je ponovo zavladao mir, uvedeni su svedoci. Jedni su poljubili krst sa Isusom koji se nalazio na koricama Biblije, i na francuskom se zakleli da će govoriti istinu; drugi su na engleskom položili istu zakletvu i, kao protestanti, poljubili drugu stranu Biblije, na kojoj nije bilo nikakvih ukraša. Potom je citirano običajno pravo Normandije, u pomoć je prizvan Denisar i pomenute su odluke pariskog parlamenta, kao i zakoni iz doba vladavine Džordža III. Nakon toga reč je uzeo sudija: s obzirom da reč gad u sebi sadrži pojам čoveka bez morala, bez časti i lošeg ponašanja, okrivljeni treba da plati novčanu kaznu u iznosu od 18 lujeva ili deset funti sterlinga".

Posle ovog donekle burlesknog opisa, Tokvil govorí o jeziku advokata:

"Advokati koje sam ovde video, i za koje kažu da su najbolji u Kvebeku, nisu pokazali talentovanost ni kada je reč o suštini stvari, ni kada je reč o načinu da se stvari kažu. Njima naročito nedostaje otmenost, oni francuski govore sa normandijskim akcentom srednjih klasa. Njihov stil je vulgaran i predstavlja mešavinu tudica i engleskih izraza. Oni kažu da se neki čovek tereti za deset lujeva, čime hoće da kažu da on treba da plati deset lujeva. - Stanite za banak, dovikuju oni svedoku, hoteći da mu kažu da sedne za klub odakle će svedočiti".

Ima još mnogo sličnih svedočanstava. 1806. jedan engleski putnik po imenu Džon Lambert beleži da "Francuzi imaju ogromnu većinu u Parlamentu, pošto ih ima 36, dok je Engleza 14. Stoga se najčešće govorí na francuskom; naime, engleski članovi Parlamenta razumeju i govore ovaj jezik, dok samo veoma mali broj francuskih članova

Parlamenta tek pomalo zna engleski”⁶. Tako Kanada više nije francuska, ali su Englezi ti koji su bilingve, te se iz ove situacije, karakteristične za odnose snaga, može zaključiti da je vladajući jezik francuski. Ipak, a upravo tu se nazire promena o kojoj sam govorio, engleski počinje da utiče na francuski. Tokom, videli smo to, uočava ovaj uticaj u jeziku advokata: Lambert uočava to isto na ulici:

“Na pijaci se koristi neobična vrsta žargona između Francuza koji ne razumeju engleski, i Engleza koji ne razumeju francuski. Svako nastoji da se donekle približi onom drugom, koristeći sopstveni jezik: na taj način se oni, koristeći substandardni jezik, dovijaju da se međusobno razumeju (...) Opštenje između Francuza i Engleza dovelo je do toga da Francuzi unesu mnoge anglicizme u svoj jezik, te je on strancu koji dolazi iz Engleske i govori samo francuski naučen u školi, u prvom trenutku prilično nerazumljiv. Smatra se da Kanadani govore najčistiji francuski, ali je pitanje da li to i danas važi”⁷.

A 1885. Žan-Žak Amper, sin fizičara i profesora francuske književnosti na Kolež de Fransu, biva zaprepašćen onim što čuje:

“Samo što sam se iskrcao, kad do mojih ušiju dopre prepirkica između dva kočijaša, sa izrazima koji se ne mogu naći u Akademijinom rečniku, ali koji takođe predstavljaju neku vrstu francuskog. Avaj! naš jezik nalazi se na malom broju natpisa, a kada ga i ima, često je iskvaren i izopačen pod uticajem engleskog. Strašno mi je kad pročitam: izradivač duvana, svakojaki sirup; gubi se osećaj za rod, zato što on ne postoji u engleskom; oznaka za množinu nestaje tamo gde je nema u rivalskom jeziku. Žalosnog li pokazatelja stranog uticaja na jednu nacional-

⁶ Nav. delo, str. 124.

⁷ Nav. delo, str. 123.

*nost koja se odupire - osvajanje gramatike posle oružanog osvajanja!*⁸

Svi ovi tekstovi pokazuju nam u stvari dve različite stvari: s jedne strane, uticaj engleskog na francuski, vidljiv u anglicizmima koje su zabeležili autori i, s druge strane, premoć engleskog u trgovačkom životu (natpisi na trgovima, pijaca). A faktori koji su do tada išli na ruku napredovanju francuskog nedelotvorni su na ovom terenu.

Tokom čitavog XIX veka francuski Kanađani vode bitku za prava svog jezika i u tome postižu značajne uspehe. Tako 1848. britanski parlament ukida onaj član Zakona o uniji koji je zabranjivao francuski jezik, a 1867. član 133. kanadskog ustava daje francuskom status zvaničnog jezika u parlamentima Otave i Kvebek, u sudovima, i precizira da će zakoni morati da budu štampani na oba jezika... Ali sve to ne menja bogzna šta na planu stavnih odnosa između ova dva jezika. Pomenuo sam u naslovu ovog odeljka ratna čarkanja, i reč je baš o tome: sitni okršaji, tu i тамо, koji nemaju veze sa stvarnim problemima. Samo bi ratoborni naglasci iz propovedi koju je 1865. opat Šardone održao u katedrali u Kvebeku o svetom Jovanu Krstitelju bili dovoljni da opravdaju naslov ovog poglavlja:

“Čast i vama koji, ne iduci ni malo na uštrb svetog prava našeg nacionalnog jezika, znate da u borbi posegnete i za jednim tudim oružjem, da ga se dočepate iz ruku svojih protivnika i da onda vi njim rukujete... Svuda, na našim javnim trgovima, na našim ulicama, u našim kancelarijama, čujemo kako odzvanja zavojevački naglasak jednog estranog jezika... Pa lepo, postoji jedno bojno polje na kojem bitka još uvek traje, i gde se, kao ni

⁸ J.J. Ampère, *Promenade en Amérique: Etats-Unis-Cuba-Mexique*, Pariz, 1885.

na ma kojem drugom, ne možemo nadati da čemo sami pobediti. To je polje našeg načina života, gde naš jezik i naši običaji vode svoju odsudnu bitku".

Ali ovaj zanos nije mnogo delotvorniji od Marseljeze; kao što znamo, nikada rat nije dobijen pomoću nje, čak i kada je pevana s najvećim žarom... Spram engleskog, koji je na krilima ekonomске ekspanzije, francuski se nadasve ukazuje kao jezik katoličke religije: "jezik-čuvar vere", "budite dobri hrišćani i frankofoni" - ove teme čiji je tvorac Crkva, koja se nalazi u prvom redu jezičke bitke, pokazuju da su dva suprotstavljenja jezika vezana za veoma različite društvene realnosti.

"Pobeda" izvojavana 1867. i ostala postignuća koja su se ređala sve do današnjih dana (škola će svakako biti teren gerilske borbe, ali takođe i novac, koji je 1936. postao dvojezičan, a dugo će se, od 1953. do 1962. voditi bitka za pravo da se čekovi pišu na francuskom...) neće mnogo izmeniti situaciju, i nema nikakvih dokaza da je zakonom 101, koji predstavlja poslednju etapu borbe, ona doista promenjena. Ali, primer Kvebek-a je zanimljiv po tome što ga treba uzeti kao očiglednu nastavu, kao prefiguraciju onoga što danas u Francuskoj predstavlja "odbrana francuskog".

"Odbrana" francuskog

Između XVI i XIX veka glavna briga države u jezičkom domenu bila je da se obezbedi premoć francuskog jezika nad drugim jezicima heksagona. 15. avgusta 1539. Vilerkotretski ukaz, koji je često citiran, odreduje da se pravni akti ubuduće moraju "izricati, beležiti i uručivati strankama na maternjem francuskom jeziku". Ali ne postoji samo Viler-Kotre: "Ove propise preuzeo je Karlo IX u čla-

nu 35. ukaza iz 1563. takozvanog Rusijonskog ukaza. Oni su, osim toga, prošireni na crkveno sudstvo 1629. Upotreba francuskog u državnim aktima u Bearnu je postala obavezna 1621., 1684. u Flandriji, 1685. u Alzasu i 1700. i 1745. u Rusijonu⁹, nabraja Gzavije Denio⁹, a ova lista se tu nikako ne završava. U svim ovim primerima, i sve do zakona donetog II termidora II godine ("Zakon koji glasi da, počev od dana njegovog objavljivanja, nijedan državni akt, ma o kojem delu teritorije Republike da je reč, ubuduće neće moći da bude napisan ikako drugačije sem na francuskom jeziku", a njegovi prekršioci izlažu se kazni zatvora od šest meseci, dok državni službenici mogu da budu smenjeni), svedoci smo intervencije države na jezike, intervencije koja se rukovodi samo jednim načelom: nametnuti Francuskoj jednojezičnost. Čini se da je danas intervencija države promenila pravac delovanja - nije više prioritetsko delovanje na jezike, već na jezik, a u proteklih tridesetak godina u Francuskoj nalazimo odjeke onoga što smo upravo videli u Kvebeku.

Od kako je Etijambl /Etiemble/ nedavno žestoko napao "frangle", jezički stručnjaci nam, nadvijeni nad njego-vo uzglavlje, zabrinuto govore da je stanje francuskog rđavo. Oni dijagnostikuju ciklično dve vrste boljki, jedne unutrašnje, a druge spoljašnje prirode.

Na unutrašnjem planu, što znači na planu jezika, čuje se odasvud ista žalopojka: jezik se kvari, Francuzi ga govore i (i pišu) sve gore i gore, a nedavno objavljena knjiga nosi naslov koji je u tom smislu indikativan - *Kriza jezika*¹⁰. U njoj, pored eseja posvećenih različitim jezicima

⁹ X. Deniau, *La francophonie*, Pariz, 1983, str. 82.

¹⁰ *La crise des langues*, tekstovi koje je sabrao J. Maurais, Pariz, 1985.

sveta (hebrejski, kineski, španski, korejski itd.), nalazimo četiri poglavlja posvećena francuskom u Kvebeku, u Francuskoj, u Belgiji i u Švajcarskoj. Dijagnoze su tu različite - kriza pravopisa u Kvebeku, odnosi prema normi u Francuskoj itd., a to nije ništa novo: G. Lanson je još 1909. objavio delo koje nosi naslov *Kriza francuskog...* Ali duboka ambivalentnost ovih pogleda na "krizu jezika" leži u toj protivurečnosti što se, polazeći od dijagnoze da postoji "unutrašnja boljka", dolazi do toga da se ona tretira kao "spoljašnja", jer francuska boljka ima ime - boljka francuskog zove se engleski. Da bismo se u to uverili potrebno je pogledati tekstove zakona. Ž. P. Gudaje /J. P. Goudailleur/¹¹ je sačinio listu odluka koje se odnose na jezik i koje su objavljene između 1973. i 1980: sve se odnose na vokabular i sve pokušavaju da engleske reči zamene francuskim rečima u najrazličitijim domenima, kao što su: audiovizuelne komunikacije, javni radovi, nafta, saobraćaj, informatika, medicina, odbrana, izgradnja aviona i vasionskih brodova. Kasnije su donete i druge zvanične odluke koje se odnose na terminologiju turizma (17. mart 1982), telekomunikacija (27. april 1982), audiovizuelnih komunikacija i reklame (18. februar 1983), vazdušnog i kosmičkog daljinskog otkrivanja (20. oktobar 1984), pa čak i na vokabular "trećeg doba" (13. mart 1985.)... Paralelno sa predloženim novim rečima, legislativni arsenal se takođe opremio tekstovima kaznenog karaktera, kao što je zakon "koji se odnosi na upotrebu francuskog jezika", donet 31. decembra 1975, takozvani "zakon Bas" koji omogućuje da se kazne preuzeća koja u Francuskoj ne koriste francuski

¹¹ J.-P. Goudailler, "Sprache und Macht: Wie ein Gesetz in Frankreich die Sprache reinigen will", *Dialect*, br. 6, 1982, str. 28-37.

jezik (britanska kompanija Britiš Ervez bila je, na primer, osuđena zbođ toga što je avionske karte izdavala na engleskom), a jedan cirkular od 14. marta 1977. podseća da "zakon obavezuje da se francuski jezik koristi u pisanim tekstovima i natpisima i zabranjuje upotrebu stranih izraza kad god postoje odgovarajući francuski termini u sledećim domenima: ponuda i tražnja dobara i usluga, vesti i najavljanje programa radio-difuznih i televizijskih stanica" ...¹²

Između neefikasnosti i šovinizma

U stvari, francuska jezička politika je otkrila terminologiju, "novu nauku", kako ju je nazvao Filip de Sen-Rober /Philippe de Saint-Robert/, "generalni komesar za francuski jezik"¹³, u čijoj su nadležnosti, prema dekretu donetom 9. februara 1984, između ostalog i "poslovi koji se obavljaju u domenu terminologije", te ona, pošto ju je ovo otkriće ispunilo snagom, hita u krstaški rat protiv pozajmljenica, naročito protiv pozajmljenica iz engleskog. Sen-Rober, u predgovoru iz kojeg sam upravo citirao neke reči, postavlja ovaj problem agresivno: "Da li jedan jezik treba da se brani? Očigledno, iako mnogi lenji duhovi koji se izdaju za slobodne mislioce, posežu za onim blistavim aksiomom da svaka težnja za odbranom navodno već predstavlja izvesno priznanje slabosti. To što se svaki živi organizam rađa ugrožen manje je priznanje slabosti, a većma priznanje smrtnosti koja je upravo zajednička sud-

¹² Nav. delo. str. 30.

¹³ Predgovor za *Guide des mots nouveaux*, Pariz, 1985.

bina svih živih bića; a jezik se ponaša kao živi organizam u kojem, sve dok živi, neke od njegovih ćelija umiru, neke se rađaju, a duh koji ga pokreće neprestano se obnavlja". Ova metafora o jeziku kao živom organizmu nije nova, a njoj je i ovde i drugde nedostatak to što zaobilazi pitanje pokretača života jezika: da li njegovu evoluciju tvore govornici jednog jezika ili to čine terminološke komisije? Naime, u jednom ovakvom pristupu problemu postavljaju se dva pitanja, a to su: pitanje efikasnosti i ideološko pitanje.

Pitanje efikasnosti je očigledno, sa njim smo se susretali u celom trećem delu ove knjige. Napisao sam u prethodnoj glavi da je ukrštanje rasa uvek bilo snažno vrelo leksičke i da jezici žive od uzajamnih pozajmica: tu nisam izlagao neki načelni stav, već sam naprosto izvukao pouku iz istorije jezika svih jezika. Ove pozajmice nikada nisu bile proizvod neke zvanične odluke, njih su "predložili" govornici koji su ih koristili, a "prihvatali" su ih, ili "odbacili", drugi govornici čija kolektivna jezička praksa čini jezik. I, naravno, one svedoče o odnosima sile: ne pozajmljuje se iz bilo kojeg jezika i iz bilo kojeg domena. Tako se u leksičkim slojevima jednog jezika, kroz reči koje je taj jezik u različitim razdobljima pozajmljivao iz drugih jezika, mogu pročitati tipovi odnosa koje su govornici tog jezika održavali sa govornicima drugih jezika, ekonomski i društveni odnosi. Ali, pozajmljenice su ovde samo simptomi, one nisu bolest, ako bolest uopšte postoji. Drugim rečima, to što su engleske reči doista osvojile francuski svedoči prvenstveno o izvesnoj tehnološkoj premoci zemalja u kojima se govori engleski, a ukoliko smatramo da je to nekakva "epidemija", onda treba proučavati epidemiologiju koja nas uči da se protiv neke bolesti ne može boriti dekretom,

da se one ne iskorenjuju zabranom boravka. Terminološke komisije koje cvetaju u poslednjih petnaestak godina i snaga koju im podaruje zakon pomalo nas podsećaju na stručnjaka za arborikulturu, koji bi pokušao da drvo koje se suši leći tako što bi njegove požutele listove premazivao zelenom bojom, ne dohranjujući tle. Pitanje efikasnosti jednog takvog pristupa problemu ostaje, dakle, otvoreno. Videli smo, povodom neologije, da je sasvim moguće modernizovati vokabular jednog jezika, premda se u tome ponekad javljaju izvesni ideoološki problemi ali, u tom slučaju je reč o stvaranju novih reči da bi se označili pojmovi za koje taj jezik do tada nije imao oznake. Nasuprot tome, htjenje da se već postojeći (i pozajmljeni) vokabular zameni nekim drugim, autohtonim, podrazumeva izuzetno dirigističku intervenciju države: u slučaju Turske, koji smo proučavali (vidi poglavlje XII), mogu se svakako istaći modernistička i laička tendencija Mustafe Kemala Atatürka, koje su bile pokretač "jezičke revolucije", ali nije moguće prečutati duboko autoritarni i ksenofobni aspekt njegove politike. A upravo na tom planu borba protiv stranih reči koje je pozajmio francuski razotkriva jedan problem.

Decembra 1985, dok je Visoki međunarodni savet frankofonske zajednice zasedao u Parizu, Pjer Bersi /Pierre Bercis/ (predsednik socijalističkih prava čoveka) objavio je u *Mondu* neobičan članak. Strpavši u isti koš one koji danas navodno odbijaju da brane francuski jezik i one koji su nekada sarađivali sa nacističkim okupatorom, on piše: "U tom smislu, sudbina namenjena francuskom jeziku je indikativna. Kao što je filozofski ili politički indikativna pripadnost onih koji su odlučili da se pobune protiv njegovog unižavanja. To su skoro bez razlike oni koji su izabrali ili bi izabrali Pokret otpora: pravi degolisti, ube-

đeni socijalisti, komunisti... Što se ostalih tiče, kao što je Dorjo /Doriot/, oni tvrde da ništa ne može da se uradi i da je bolje "pridružiti se varvarima" i iz toga izvući maksimum koristi, dok masa, u isto vreme, pljeska Petenu, a zatim De Golu, ubedjena da svako ima pravo u svojih pet minuta"¹⁴. A nešto dalje, ovaj branilac ljudskih prava poziva na represiju: "Za razliku od onoga što vlada misli, ne možemo više da ostanemo samo na ubedivanju. Dostignut je takav stepen korupcije u traganju za lakin profitom da petu kolonu nikada nećemo uspeti da urazumimo ukoliko ne zavedemo sankcije koje treba da budu koliko stroge toliko da posluže za primer". Naravno, ne možemo ovaj histerični tekst da izjednačimo sa stavovima svih branilaca francuskog jezika, ali opšti ton argumenata koje oni iznose ima neprijatne konotacije. Naime, direktna intervencija države na jezik s namerom da se on "očisti" nije se samo dogodila u Turskoj, već i u većini fašističkih zemalja. Branilaci francuskog treba dobro da znaju da je Musolini 1925.¹⁵ ukinuo francuski u školama Val d'Aoste (koja je do tada bila zvanično dvojezična), a zatim je i sve nazive mesta koja zvuče francuski zamenio italijanskim nazivima (1939. godine je čak bilo govora o tome da se italijanizuju i prezimena). Međutim, još 1923. on je zabranio upotrebu stranih reči na plakatima i u natpisima¹⁶, a prekršiocci ovog propisa morali su da plate novčanu kaznu. Za vreme

¹⁴ P. Bercis, "Les Amer-looks", *Le Monde*, 10. decembar 1985.

¹⁵ Dekret-zakon donet 22. novembra 1925, br. 2191: "Disposizioni riguardantila lingua d'ensegnamento nelle scuole elementari".

¹⁶ Dekret-zakon od 11. februara 1923, br. 352.

Franka u Španiji se, jedan za drugim, donose razni zakonski propisi kojima se na plakatima, u nazivima firmi, itd. zabranjuje upotreba reči koje nisu kastiljanskog porekla, kao i upotreba nekastiljanskih prezimena u evidenciji ličnih podataka građana; pomenute mere ovde su prevašodno bile uperene protiv katalenskog i baskijskog¹⁷. U Nemačkoj će se negermanski nazivi mesta sistematski zamjenjivati "čistijim" nazivima u Pomeraniji, Šleskoj itd. Ukratko, sve ove mere, slične merama koje su u Turskoj donete tokom "jezičke revolucije", u isti mah ne razlikuju se mnogo od mera koje su, kao što smo videli, donete u Francuskoj u proteklih petnaest godina.

Jedan istočno-nemački lingvista, Klaus Bohman /Klaus Bochman/, uporedio je jezičke politike više fašističkih država i našao u njima četiri konstante:

- Ksenofobno čistunstvo na nivou nacionalnog jezika.
- Anti-dijalektalni centralizam.
- Nacionalistički centralizam uperen protiv nacionalnih manjina.
- Kolonijalizam ili jezički ekspanzionizam izvan granica zemlje¹⁸.

A ove četiri tendencije ponovo nalazimo u mnogim jezičkim politikama, posebno u jezičkoj politici Francuske, u različitim periodima njene istorije. Vidimo u čemu je dvosmislenost: zbog toga što su ih doneli fašistički režimi, gore nabrojane jezičke mere naknadno izgledaju sporne,

¹⁷ Videti, na primer, F. Ferrer i Girones, *La persecucio política de la lengua catalana*, Barcelona, 1985.

¹⁸ K. Bochman, "Pour une étude comparée de la glottopolitique des fascismes", u "Problèmes de glottopolitique", Ruan-ski univerzitet, 1985, str. 119-129.

ali zato kada ih donosi jedan demokratski režim, one deluju prihvatljivo. Međutim, razlike između italijanske jezičke politike vođene u vreme Musolinija, španske pod Frankom, nemačke pod Hitlerom i zakon "koji se odnosi na upotrebu francuskog jezika", izglasani 1975. samo su kvantitativne, a ne i kvalitativne razlike.

Nije li onda ovakva jezička politika fašistička? Svакако da nije, ali je očigledno šovinistička i biće, avaj, sigurno nedelotvorna, jer ne počiva ni na kakvoj ozbiljnoj analizi situacije. Videćemo, naime, kada bude bilo reči o međunarodnom statusu francuskog jezika, da ova situacija spada u domen spoljnog, sociolingvističkog pristupa, a ne u domen unutrašnjih, sitnih prepravki: borbom protiv pozajmljenica iz engleskog nećemo ni malo oslabiti moć anglosaksonskih zemalja, naročito SAD, kao što se ni status žene neće izmeniti time što nazivi profesija dobijaju oblike za ženski rod.

Frankofonska zajednica

Prethodne stranice odnosile su se, dakle, na odbranu francuskog jezika, na pokušaje delovanja na njegovu formu kako bi se odstranile skoro pozajmljene strane reči za koje neki smatraju da predstavljaju opasnost po taj jezik. Ali, postoji i drugačiji diskurs o jeziku, koji je komplementaran prethodnom, i prema kojem francuski navodno gubi svoje međunarodne pozicije, izvan Francuske je skoro svuda u uzmaku; njemu odgovara jedna druga grana jezičke politike, koja deluje ne na formu jezika, već na njegove funkcije.

I ovde treba da pojasnimo stvari. Verovatno se francuski tokom čitave svoje istorije nikada nije toliko govorio

širom sveta koliko se danas govoriti, a u tome imaju udela koliko prirodni priraštaj stanovništva kojem je francuski maternji jezik, toliko i posledice kolonijalne ekspanzije. U Francuskoj, Belgiji, Švajcarskoj, Luksemburgu i Kanadi ima oko 70 miliona govornika kojima je francuski prvi jezik, a ovom broju treba dodati govornike Magreba i crne Afrike, čiji je broj teško utvrditi, kao i govornike Azije (bivša Indokina). Magreb ima oko 40 miliona stanovnika, a takozvana "frankofonska" Afrika i Madagaskar stotinjak miliona: ako pođemo od prihvatljive pretpostavke da 10% od tog broja govori francuski (ali bi još trebalo da se sporazumemo šta znači "govoriti jedan jezik"), to bi značilo da imamo još 14 miliona frankofona. Pridodajmo tome ljudi koji su širom sveta učili francuski u školi i na fakultetu, a njih ima mnogo (u inostranstvu ima oko 30.000 profesora francuskog, a u celom svetu 250.000; 25 miliona đaka koji u srednjim školama uče francuski jezik; 250.000 ljudi koji pohađaju kurseve Francuske alijanse, itd.) i doći ćemo do mase govornika kojima je francuski prvi ili drugi jezik koja bi iznenadila Rivarola kada je pisao svoju *Raspriavu o univerzalnosti francuskog jezika*, uz veoma obazrivu procenu, njih ima oko 100 miliona. Dakako, veoma smo daleko od nekih jako optimističkih procena, kao što je procena koju G. Denjo navodi u svom delu o frankofonskoj zajednici: 264 miliona¹⁹, ali to ipak predstavlja potvrdu upadljivog povećanja broja govornika.

Dodajmo još da je s funkcionalnog stanovišta položaj francuskog takođe postao bolji. U vreme kada su, kako se govorilo, u Evropi svi govorili francuski, to "svi" je na veoma elitistički način označavalo plemstvo i krupnu buržo-

¹⁹ X. Deniau, *La francophonie*, nav. delo, str. 45.

aziju, čiji su pripadnici često vaspitavani na francuskom jeziku, ali se nije uistinu odnosilo na evropsko stanovništvo: očigledno je da su evropski narodi govorili svaki svoj jezik, a ne francuski. Sa tog stanovišta francuski se danas demokratizovao, a istovremeno i proširio na nove kontinente, nadaleko prevazišao granice Evrope u kojoj je, kako kaže Rivarol, bio "univerzalan". Sa socijalnog, kao i sa geografskog stanovišta, francuski jezik danas, dakle, zauzima pozicije koje su u krajnjoj liniji bolje nego pre jednog veka.

Pa onda, odakle stižu pesimistički intonirane tvrdnje o uzmicanju francuskog? One, naravno, proizilaze iz jedne drugačije analize, koja u obzir uzima ne napredovanje francuskog u odnosu na samog sebe, već njegovo uzmicanje u odnosu na engleski: i ovoga puta "bolest" francuskog ima ime, ime jednog drugog jezika. U stvari, u najvećem broju međunarodnih organizacija (OUN, UNESCO, OAJ*, itd.) francuski egzistira kao zvanični jezik sa engleskim, španskim, ruskim, arapskim ili kineskim, a jedan belgijski diplomata ističe da se od 60-tih godina u UN sve više govori francuski:

"Sećam se vremena koja su u OUN bila teška za francuski... Generalni sekretar - ravnodušan, ako ne i neprijateljski nastrojen prema njegovoj upotrebi: funkcionerski kor - dužan da koristi engleski, jedini jezik koji se mogao čuti na trideset osam spratova u sedištu UN... Od tog vremena iskušenja dogodio se jedan politički preokret koji je imao čudotvorno dejstvo na francuski: emancipacija Afrike. Nakon masovnog primanja u OUN 22 nove afričke države, u kojima je u upotrebi francuski, broj delegacija ko-

* Organizacija afričkog jedinstva

je koriste naš jezik porastao je skoro za trećinu. Od tada se sve promenilo: atmosfera, uslovi rada, ravnoteža snaga, glasanje, odnosi sa javnošću. Po zastupljenosti u debatama Generalne skupštine francuski je dostigao engleski”²⁰.

Ipak, i dalje je očigledno da je engleski svuda ispred francuskog, ne samo po broju govornika kojima je on materjni jezik i kojih je skoro četiri puta više, već naročito po značaju ekonomске, kulturne i političke ekspanzije zemalja engleskog jezika, a posebno SAD. I evo, obreli smo se u središtu pravog problema: pogrešili bismo ako bismo razmatrali samo jezički aspekt tog problema, kad se njegovi koreni nalaze negde drugde. U vreme “univerzalnosti francuskog jezika” SAD nisu postojale na svetskoj sceni, a danas predstavljaju glavnu ekonomsku svetsku silu. A masovne pozajmljenice iz engleskog o kojima smo raspravljali u prethodnom odeljku takođe su proizvod ove situacije. Ako Francuzi - neka mi puristi ne zamere - koriste walkman, a ne baladeur, da uzmemo samo ovaj primer, to je naprsto zbog toga što je “walkman” stigao iz SAD, isto kao što su Englezi o modi, umetnosti ili parfemima uvek govorili koristeći vokabular pozajmljen iz francuskog... Problem je, dakle, sociolingvističkog reda, ili, možda bolje reći, on je u domenu onoga što neki nazivaju spoljašnjom lingvistikom: razrešićemo ga eventualno ne tako što ćemo delovati na jezik, već tako što ćemo delovati na situaciju u kojoj se giba jezik i o kojoj on delimično svedoči. Jezičku politiku Francuske i frankofonskih zemalja valja procenjivati upravo u odnosu na to.

A to nas dovodi do frankofonske zajednice i, šire uzev, do organizacija koje za cilj imaju širenje i odbranu francu-

²⁰ Robert Fenaux, *Discours sur la fonction internationale de la langue française*, Lijež, bez datuma, str. 63.

skog jezika. Termin frankofonska zajednica javlja se u prošlom veku sa značenjem koje je veoma blisko njegovom sadašnjem značenju: tvorac ovog termina bio je One-zim Rekli /Onesime Reclus/, koji je sačinio tipologiju svetskog stanovništva polazeći od jezika koje ono koristi. Nastala iz pera jednog geologa, ova reč će se ponovo pojaviti 1962; ispisuje je pero jednog državnika koji je inače bio i pesnik, Leopolda Sengora /Leopold Senghor/. A pojam koji ona označava polako će se politički uobičavati kroz stvaranje različitih francuskih ili međunarodnih organizacija. Dajemo njihovu listu za period kada su predsednici bili Šarl de Gol i Žorž Pompidu.

- 1961. osnivanje Asocijacije univerziteta na kojima se potpuno ili delimično predaje na francuskom jeziku (AUPELF).
- 1966. osnivanje Visokog komiteta za odbranu i širenje francuskog jezika, koji je 1973. pretvoren u Visoki komitet za francuski jezik.
- 1967. osnivanje Međunarodne asocijacije parlamentaraca francuskog jezika (AIPLF).
- Opet 1967. osnivanje Međunarodnog saveta za francuski jezik (CILF) i održavanje prvog "Bijenala francuskog jezika".
- 1970. osnivanje Asocijacije za kulturnu i tehničku saradnju (ACCT).
- 1973. osnivanje Komiteta frankofonske zajednice.
- 1974. osnivanje Međuministarskog komiteta za frankofonske poslove, itd.

Pored ovih zvaničnih struktura, u istom periodu se povremeno održavaju sastanci u okviru Konferencije ministara frankofonskih zemalja (obrazovanje, kultura, omla-

dina, zdravstvo) i osnivaju se razna frankofonska strukovna udruženja.

Srazmerno tome kako se razvijao diskurs o opasnostiima od prodiranja engleskog u francuski (videti posebno terminološke odluke na koje je prethodno ukazano za period 1973-1985), videćemo kako zvanični krugovi ulažu sve veći napor da šire francuski jezik izvan granica Francuske, osnivaju se različite organizacije i dodeljuju se veliki krediti za lingvističke i pedagoške projekte (na primer, snimanje televizijskih emisija školskog programa za inostranstvo, pomoć u izdavanju udžbenika itd.).

Problem odbrane i širenja francuskog jezika u Francuskoj danas (1986), dakle, spada u nadležnost mnogih instanci koje ćemo samo delimično pobrojati: Generalni komesarijat za francuski jezik, jedan Državni sekretarijat zadužen za frankofonsku zajednicu, Opšte odeljenje za naučne, kulturne i tehničke veze (DGSRT, telo Ministarstva inostranih poslova), Visoki komitet za francuski jezik, nezaboravljajući pri tom, naravno, ni besmrtnu Francusku akademiju. Plašimo se, međutim, da ovo mnoštvo tela, rasipanje energije i izvora finansiranja ne predstavlja neizbežno i garanciju efikasnosti i da ovaj tip jezičke politike zaobilazi pravi problem. Od kako je Rišelje 1643. osnovao Francusku akademiju, u Francuskoj se prilično uvrežilo mišljenje da problemi jezika mogu da se razreše normativno i kroz državnu intervenciju. Lingvisti neprestano tvrde suprotno, ali uzalud. Međutim, umesto da nastavljam ovu diskusiju, ja bih ovde, pošto je reč o efikasnosti, radije uporedio ono što smo videli u domenu francuske jezičke politike sa onim što se događa u SAD: ako je engleski toliko prisutan u svetu, to svakako znači da je njihova politika efikasna...

A jezički problem se postavio čim je proglašena deklaracija o nezavisnosti SAD, 1776. godine. Severnoameričko stanovništvo poticalo je iz različitih zemalja, govorilo je različitim jezicima i nova država se našla suočena sa problemom mnogojezičnosti koji je veoma sličan problemu sa kojim su danas suočene zemlje u razvoju. Širli Brajs Hit /Shirley Brice Heath/ je ovom pitanju²¹ posvetila jedan poduži članak, iz kojeg najpre proističe da su na unutrašnjem planu "utemeljivači" odbili da engleski proglose za zvanični jezik, smatrajući naprsto da će se on sam od sebe nametnuti, bez zvanične potpore, odabirajući, dakle, jednu jezičku politiku koja se sastojala u nepostojanju politike. Tako je u prvim godinama Unije Kongres neke od svojih dokumenata objavio na francuskom i na nemačkom, kako bi ih bolje distribuirao u nekim regionima. Osim toga, piše Širli Hit, većina američkih političara je htelo da se jezici standardizuju poistovećivala sa delovanjem evropskih monarhija, a francuska i španska akademija predstavljale su za njih model koji su oni odbacivali iz osećanja odbojnosti prema rojalizmu.

Jezičke debate koje su obeležile početak istorije SAD dobro ilustruju taj stav. 1780. izvesni Džon Adams /John Adams/, koji je na osnovu svog poznavanja Evrope uveren da jedan snažan narod treba da ima snažan jezik i da Holandija, na primer, nema međunarodni uticaj koji zasluguje zbog toga što se njen jezik nije proširio i izvan njegovih granica, predlaže Kongresu da obrazuje jednu javnu instituciju nalik na neku vrstu Američke akademije, insti-

²¹ S. B. Heath, "A National Language Academy? Debate in the New Nation", u *International Journal of the Sociology of Language*, br. 11. 1976, str. 9-43.

tuciju koju Englezi nisu umeli da stvore i čije bi postojanje služilo na čast Amerikancima. On će istupati mnogo puta, iznosiće brojne i raznovrsne argumente, ali će njegovi predlozi na kraju biti odbačeni u jednoj od komisija Kongresa: "Samog Adamsa mnogi su smatrali monarhistom", piše Hitova, "i mora da su republikanci njegov predlog da se osnuje jedna centralizovana jezička akademija doživeli kao još jedan u nizu "dokaza" da on nagnje monarhizmu"²². Debata se time neće okončati i kristalisaće se oko dva antagonistička stava. Jedan je u sebi sadržao zahtev za jezičkom nezavisnošću SAD, što znači pravo da Amerikanci engleski pretvore u jezik koji se razlikuje od jezika koji se govori u Velikoj Britaniji, da se stvaraju nove reči, itd. Ovakav stav će, na primer, zauzeti Noa Webster /Noah Webster/, koji predlaže da se napravi jedan "američki rečnik", a to će biti i stav Džona Adamsa, koji 1812. predlaže da se uvede poseban porez na sve rečnike koji se uvoze iz Velike Britanije... Nasuprot tome, drugi su zahtevali da se zaštiti čistota jezika, kao Džon Pikering /John Pickering/, član "Američke akademije nauka i umetnosti" (privatno društvo osnovano u Bostonu), koji je 1815. u ovoj instituciji podneo saopštenje u kojem se naglašava da hitno treba započeti rad na standardizaciji jezika, što po njegovom mišljenju predstavlja patriotsku dužnost, kako se ne bi dogodilo da engleski jezik nestane u SAD.

U takvim okolnostima jedna grupa intelektualaca osniva 1820. "Američku akademiju za jezik i književnost" koja je za svoj cilj proglašila čišćenje i kodifikovanje jezika i koja je polagala nade da će se pretvoriti u Akademiju nacionalnog jezika (Džon Adams će svakako pristupiti ovom

²² Nav. delo, str. 22.

društvu, ali i markiz De Lafajet). Nikada, međutim, "Američka akademija jezika i književnosti" neće dobiti ni najmanju zvaničnu podršku, ni najmanju pomoć od Kongresa, te će se ovaj projekt lagano i sam od sebe ugasiti. U ovom domenu SAD ni kasnije nikada neće imati zvaničnu jezičku politiku, nikada država neće direktno intervenisati.

Pa ipak...

Pa ipak, Džošua Fišman /Joshua Fishman/ s pravom ističe da su milioni doseljenika i starosedelaca koji su govorili druge jezike, uprkos nepostojanju ustavnog ili zvaničnog definisanja jednog zvaničnog jezika, prihvatali engleski²³. Ali, ostaje činjenica da za oko 20% stanovništva engleski konstantno nije prvi jezik: 22 miliona belaca 1940. (18,6% od ukupnog broja belaca), 33 miliona 1970. (16,3% od ukupnog broja stanovnika) i 28 miliona stanovnika starijih od 14 godina u 1975. (17,8%)²⁴.

Takođe, engleski danas predstavlja jezik koji se najviše govori u svetu kao drugi jezik, premda bi na američkoj teritoriji u bliskoj budućnosti mogao da mu bude takmac i španski, zbog velikog doseljavanja iz Srednje Amerike ili sa Kube.

Upoređena sa rezultatima politike koja se vodi u prilog frankofonske zajednice, ova situacija može da se učini paradoksalnom. Naravno, privatne organizacije (kao što je Fordova fondacija ili Letnji lingvistički institut) su zameneile državu, ali se ipak čini da SAD, globalno gledano, ni

²³ J. Fishman, "Language policy: past, present, and future", u *Language in the USA*, Kembridž, 1981.

²⁴ Dorothy Waggoner, "Statistics on language use", u *Language in the USA*, nav. delo, str. 486-515.

kada nisu kao prioritetni cilj imale širenje svoje kulture (možda zbog toga što nisu ni imale sopstvenu kulturu, ali to je druga priča) i svog jezika, njihov imperijalizam je uglavnom bio politički i ekonomski. A jezik se nadovezao.

U ovom primeru nalazimo jednu važnu pouku: jedan jezik se ne širi samo zbog toga što je na njemu napisana neka književnost; taj kulturni faktor ima mali značaj spram ekonomskih i političkih faktora. On je, svakako, odigrao istaknuto ulogu u ekspanziji francuskog do XIX veka, ali su tom ekspanzijom, rekli smo to, obuhvaćene samo elite, manjina, i ona se ni po čemu ne može poređiti sa onim što se danas dogada na planu odnosa između engleskog i francuskog. Uz to, kada su sa porastom nacionalizama i nastajanjem nacija procvetale nacionalne književnosti na nacionalnim jezicima, status francuskog je umnogome uzdrman. A čini se da je svaka zvanična akcija francofonskih zemalja u svojim analizama potpuno zanemarivala tu fundamentalnu činjenicu da se u nadmetanje sa jednom ekspanzijom koju pokreće ekonomski motor ne može krenuti sa argumentima iz domena kulture. Suočeni sa moćnom američkom mašinom, branici francuskog jezika započeli su rogovski rat: dok se u Kanadi engleski nametao kao trgovinski jezik, do nedavno se ustajalo u odbranu francuskog kao jezika katoličke religije; dok se danas engleski širi kao jezik jedne hegemonijske privrede, nauke i tehnologije koje su u neprestanom usponu, a uz to i rok-kulture i koka-kola kulture, ustaje se u odbranu francuskog kao jezika jedne kulturne zajednice. Ovaj kontrast nosi pečat dveju analiza sveta, dveju ideologija. Možda nam on i kazuje konačni ishod ovog sukoba.

XVIII

PACIFISTIČKA ILUZIJA I ESPERANTO

Suočen sa mitom Vavilona i sa stvarnošću mnogojezičnosti čovek je, videli smo, prihvatio *in vivo* njihov izazov, a pidžini kao ekspanzivni jezici tu su da nam posvedoče da je društvena praksa najčešće umela da sebi pribavi sredstva komunikacije uprkos postojanju mnoštva jezika.

Istorijski reperi

U XVII veku u Evropi se, međutim, rađa ideja da bi se problemi koje postavlja mnogojezičnost mogli razrešiti *in vitro* tako što bi se stvorio jedan univerzalni jezik. O tome, na primer, svedoče Komenijusovi spisi (Jan Komen-sky), kao što je delo *Otvorena vrata ka jezicima* (1631), ali takođe i jedno dugo pismo Rene Dekarta koji je, iz Amsterdama, vodio intenzivnu naučnu prepisku. 20. novembra 1629. on upućuje pismo Marinu Mersenu u vezi sa projektom jednog novog jezika, sa kojim ga je Mersen upoznao, i u kojem bi postojao "samo jedan način konjugacije, deklinacije i tvorbe reči". Filozof već u prvoj reče-

nici iznosi svoju rezervisanost: "Ovaj predlog da se stvori jedan novi jezik izgleda mnogo privlačniji na prvi pogled, nego kada se pobliže razmotri". A kraj pisma još je jasniji: "Smatram da je takav jezik moguć", piše on, nastavljajući malo dalje: "ali se ne nadajte da će on ikada uči u upotrebu; pretpostavka za to su krupne promene u poretku stvari, i trebalo bi da ceo svet ne bude ništa drugo do li jedan zemaljski raj, a to se može zamisliti samo u romanima¹".

Zanimljivo je istaći, premda Dekart usput ukazuje da bi bilo jednostavnije da svi ljudi nauče latinski, da se ova ideja o veštački stvorenom jeziku pojavljuje upravo u trenutku kada ekspanzivna funkcija latinskog počinje da je-njava. O tome krajem XVII veka svedoče brojne anegdote, kao ona duga raspra (1670-1681) oko toga na kojem će jeziku biti natpisi na trijumfalnoj kapiji koju je trebalo podići u slavu Luja XIV, ili skandal koji je 1660. izazvao Vozzen time što je jedan trebnik objavio na francuskom jeziku². O tome naročito svedoči činjenica da se francuski u Francuskoj sve više širi kao jezik obrazovanja, kao i da je sve zastupljeniji u naučnim i književnim tekstovima: govornici različitih jezika do tada su komunicirali zahvaljujući latinskom, a sada počinje da se dovodi u sumnju njegova efikasnost. Lajbnic će nešto kasnije preuzeti istu ovu ideju sa svojom *characteristica universalis*, želeći da izgradi jedan simbolički sistem koji bi u domenu nauke omogućio komunikaciju kojoj nisu potrebni prirodni jezici. U oba slučaja reč je o nekoj vrsti univerzalne gramati-

¹ René Descartes, *Oeuvres et lettres*, izd. Gallimard, biblioteka Plejada, str. 698-702.

² F. Brunot, *Histoire de la langue française*, tom V, Pariz, 1917, str. 10-20 i str. 25 i dalje.

ke za jedan pisani jezik, pomoću kojeg bi svi ljudi širom sveta mogli da razumeju jedni druge, a čitalac shvata da u ovom projektu možemo da vidimo arhetip svih veštačkih jezika.

U XIX veku će jezički tvorci, logoteti, da preuzmeme taj neologizam Rolana Barta, promeniti stil: do tada se prevashodno rasudivalo u kategorijama klasifikovanja ideja, pri čemu su filozofi prirodne jezike smatrali varljivim i nesavršenim: sada će se konkretno pristupiti stvaranju veštačkih jezika. A projekti ne nedostaju, Pjer Žanton /Pierre Janton/³ procenjuje da ih je oko 500. Da ne idemo toliko daleko, lako je bez posebnih istraživanja sačiniti listu još stotinjak jezika. Lista koja sledi⁴ je kraća jer sam se zaustavio na 1914, ali ona već svedoči o intenzivnoj logotetičkoj aktivnosti u periodu između 1879, kada je stvoren volapik, i 1914. Naročito se u prvih četrnaest godina ovog veka na ovoj svakako veoma nepotpunoj listi svake godine pojavljuju po dva, pa i više novih "jezika".

1858, Cosmoglossa	1889, Anglo-franca
1868, Universalgot	1890, Mundolingue
1879, Volapük	1893, Dil
1883, Weltsprache	1896, Veltparl
1887, Balta	1898, Dilpok
1887, Esperanto	1900, Lingua komun
1887, Spokil	1902, Reformlatein
1888, Spelin	1902, Universal Latein

³ P. Janton, *L'espéranto*, Pariz, 1973, str. 13.

⁴ Ona je jednostavno napravljena prema gore pomenutom Žantonovom delu i prema delu M. Yaguello, *Les fous du language*, Pariz, 1984.

1902, Idiom neutral	1909, Italico
1903, Latino sine flexione	1910, Adjuvilo
1903, Interlingua	1910, Nuv-esperanto
1904, Perio	1910, Reform-esperanto
1905, Lingua internacional	1910, Semi-Latin
1906, Mondlingvo	1910, Perfect
1906, Ulla	1911, Latin-esperanto
1907, Ido	1911, Latin-ido
1907, Lingwo internaciona	1911, Lingw adelfenzal
1907, Apolema	1911, Simplo
1907, Lingua european	1911, Novi Latine
1908, Mez-vojo	1911, Molog
1908, Romanizat	1912, Reform neutral
1908, Dutalingue	1914, Europeo
1909, Romanal	

Ovi podaci zahtevaju nekoliko napomena koje će nam možda pomoći da bolje odredimo fenomen veštačkih jezika.

- Zanimljivo je najpre istaći da osrednje poznavanje jezika Zapadne Evrope (a posebno romanskih jezika) omogućuje da shvatimo od kojih korena se polazilo u stvaranju naziva ovih veštačkih jezika, a to svedoči o jednom zaprepašćujućem evrocentrizmu kod tvoraca "univerzalnih jezika".

- Naglasimo zatim da se ideja o *lingua universalis* javlja u onom istorijskom trenušku kada latinski kao ekspanzivni jezik evropskih elita doživljava regresiju, a otetotvruje se u brojnim projektima u jednom drugom istorijskom trenutku kada francuski, koji je zauzeo mesto latinog, i sam počinje da doživljava regresiju u istoj ovoj funkciji. U oba slučaja nalazimo poriv da se problemi me-

đunarodne komunikacije rešavaju in vitro, a u drugom slučaju vidimo tesnu vezu između nastajanja "esperanto-fenomena" i nastajanja država-nacija: i sama ideja o univerzalnom jeziku javlja se kao odgovor na nacionalnu (i jezičku) podeljenost Evrope.

- Poslednja napomena: izgleda da broj veštački stvorenih jezika sve više raste kako se približavamo prvom svetskom ratu, kao da su ovi projekti predstavljali pokušaj osujećivanja katastrofe koja se nadvijala na političkom horizontu.

Tako se volapik i esperanto, jedini jezici sa ove duge liste koji su doživeli neku vrstu uspeha, javljaju kao nosioci izvesne poruke koju ćemo analizirati malo kasnije, kada budemo završili ovaj istorijski pregled.

Volapik, prvi veštački jezik koji je iz teorijske ušao u fazu praktične primene, doživeo je koliko snažan toliko i kratkotrajni uspon:

*"Deset godina nakon što je ovaj jezik stvoren, na njemu je bilo štampano 25 listova, osnovana su 283 društva, postojali su udžbenici na 25 jezika. Osnovana je akademija koja je počela da diskutuje o reformama. Zbog nepopustljivosti njegovog tvorca, sve su doživele neuspeh, što je dovelo do raskola, a zatim i do daljih cepanja počev od 1889"*⁵.

A esperanto će iskoristiti taj neuspeh da bi preuzeo jednu funkciju koju su okolnosti učinile neophodnom i da bi zauzeo raspoloživo mesto. Tako 1887. L.L. Zamenhof /L.L. Zamenhof/, rođen 1859, objavljuje svoju prvu brošuru o takozvanom "međunarodnom jeziku": reč esperanto bila je pseudonim kojim je potpisao ovaj tekst. Dve godi-

⁵ P. Janton, nav. delo, str. 21.

ne kasnije, pojavljuje se prvi časopis, *La esperantisto* (1894). Zamenhof objavljuje rečnik, a zatim i zbirku vežbanja i, najzad, 1905, objavljuje *Fundamento de Esperanto*, tekst koji gramatiku ovog jezika sažima u šesnaest pravila.

Zatim započinju međunarodni kongresi: 1905. u Bulonj-sir-Mer, 1906. u Ženevi, 1907. u Kembridžu, 1908. u Drezdenu, 1909. u Barceloni, 1910. u Vašingtonu, 1911. u Anversu... Na prvom Kongresu bilo je 668 učesnika, njih 3739 bilo je prijavljeno za kongres u Parizu 1914. (koji nije održan, zbog rata); broj esperantista stalno raste, premda je teško s preciznošću utvrditi kolika je ta dijaspora. Svetski savez esperantista danas ima između 30 i 40.000 članova, ali neki procenjuju da broj govornika ovog jezika iznosi čak 15 miliona⁶. Bilo kako bilo, jasno je da je esperanto jedini veštački univerzalni jezik koji je opstao i njen naziv je, uostalom, u svesti ljudi postao sinonim za veštačke jezike: time je sve rečeno.

Esperantistička ideologija

Da bismo shvatili šta pokreće članove te dijaspore, svakako treba da krenemo prvo od Zamenhofa. A jedno od njegovih pisama je sa ovog stanovišta indikativno:

“Da nisam Jevrejin iz geta, pomisao da ujedinim čovečanstvo ili mi ne bi pala na pamet, ili me ne bi tako uporno opsedala čitavog života. Niko poput Jevrejina iz geta ne može da oseti nesreću ljudske razjedinjenosti. Niko toliko jako kao Jevrejin ne može da oseti neophodnost postojanja jednog neutralnog i anacionalnog ljudskog jezika; naime, Jevrejin je primoran da se

⁶P. Janton, nav. delo, str. 112-114.

*moli Bogu na jednom odavno mrtvom jeziku, njega vaspitavaju i obrazuju na jeziku naroda koji ga odbacuje, i on ima svoje sapatnike na celoj zemaljskoj kugli, sa kojima ne može da se razume... Moje jevrejstvo je bilo glavni razlog zbog kojeg sam se, od najranijeg detinjstva, sav posvetio jednoj ideji i jednom suštvenom snu - snu o ujedinjenju čovečanstva*⁷.

Tako sa određenog stanovišta ideja o univerzalnom jeziku predstavlja Zamenhofijev odgovor na jednu bolnu situaciju koja će kod drugih dovesti do rađanja cionističke ideologije (*Jevrejska država* T. Hercla /T. Herzl/ napisana je 1886...). Iz njegovih istupanja na kongresima na kojima će učestovavati sve do svoje smrti, kao i iz njegovih spisa, probija jedna skoro religiozna koncepcija zajednice esperantofona. U gore navedenom pismu, on objašnjava:

"Borba za afirmaciju esperanta predstavlja samo jedan deo te ideje" - i tu on govori o jednom projektu - "koju ja nazivam hilelizam i koja se sastoji u stvaranju jednog duhovnog mosta koji može da bratski poveže sve narode i sve religije... Moj plan se sastoji u uspostavljanju jednog verskog jedinstva koje bi donelo spokoj i izmirilo sve postojeće religije".

Hilelizam (koji svoje ime duguje izvesnom rabinu Hilelu čijim se učenjem nadahnjuje Zamenhof) neće biti mnogo prihvaćen među esperantistima koji više vole da se pozivaju na *neutralnost*, potvrđenu još na njihovom ženevskom kongresu. Ali, na tom istom kongresu Zamenhof je izjavio:

"Zemljom esperanta ne upravlja samo jezik esperanto, već i ideja sadržana u esperantizmu... Geslo esperantističkog idealista, koji do sada nije nikada precizno formulisano, ali koje se vazda

⁷ Pismo od 21. februara 1905. upućeno Mišou, koje citira Janton, str. 30.

jasno oseća, jeste sledeće: želimo da postavimo jedan neutralni temelj na kojem različiti narodi čovečanstva mogu da komuniciraju u miru i bratstvu...”

Rastrzani između neutralnosti i univerzalnosti, esperantisti će zaći u duboke ideoološke raspre, koje s jedne strane objašnjavaju rascep do kojeg je došlo 1907. i stvaranje Ida, a koje se, s druge strane, ispoljavaju u stalnim sukobima između pobornika jedne “elitističke” i pobornika jedne “populističke” linije⁸. Nezavisno od tih detalja koji su ovde malo važni, ono što je sigurno jeste da je sama ideja o jednom univerzalnom jeziku nerazdvojiva od izvesnog pacifizma, koji će tu i tamo biti različito analiziran, u zavisnosti od trenutnih ideologija, i koji će određivati odnos prema esperantu. Za vreme vladavine marksimizma u SSSR-u, na primer, kada se smatralo da svi jezici sveta treba da se, sa pojavom svetskog socijalizma, sliju u jedan jedinstveni proleterski jezik, esperanto će biti veoma rasprostranjen u zemljama Istoka, pošto je njegova ideologija u velikoj meri odgovarala zvaničnoj ideologiji. Danas je esperanto rado prihvaćen u Kini, jer se tumači da bi se pomoću njega mogli kočiti jezički imperijalizmi, itd.

Ostaje ideologija samih esperantista, njihovo ponašanje, ukoliko ova množina može da obuhvati jednu jednobraznu realnost i ukoliko se može govoriti o “korpusu” esperantista. Recimo samo da nam susreti sa njima otkrivaju ljudi od uverenja, kao što se dâ zaključiti iz svega što

⁸ Videti, na primer, Martí-Garcia-Ripoll Duran, “Cent anys d’esperanto. Apunts per a una sociologia d’una llengua internacional minoritzada”, saopštenje podneto na II međunarodnom kongresu katalonskog jezika, Hirona, 1986.

prethodi, a njihovo uverenje prouzrokuje tri tipa ponašanja:

1) Kao prvo, jedan lingvistički prozelitizam koji nigde drugde ne srećemo: teško je zamisliti čak i najvatrenije frankofone kako pokušavaju da svoje susede ubede u dobrobiti frankofonije. Ali, treba precizirati da su u tome esperantisti relativno diskretni; zadovoljavaju se distribuiranjem brošura, tekstova, ne idu dalje od toga.

2) Pristup širenju esperantističkih ideja koji se izgleda poslednjih godina izgrađuje po uzoru na širenje naučnih ideja: esperantisti organizuju kolokvijume, pozivaju na njih lingviste ili sociologe koji nisu esperantisti, održavaju stalne veze sa Uneskom i u svim ovim slučajevima oni postavljaju problem u kategorijama međunarodne komunikacije, pozivajući se, na primer, na Mek Brajдов izveštaj, itd. Govoreći u političkim kategorijama, i bez ikakve želje da polemišem, rekao bih da na tom planu oni teže ka praksi infiltriranja, delovanja iznutra...

3) A to ih, kao što je normalno za ljude koji zastupaju istu ideju i isto uverenje, dovodi do toga da se potčinjavaju duhu grupe, koji je ponekad u protivurečnosti sa htjenjem da se problemu koji je gore izložen pristupi sa naučnog stanovišta i koji može da se izokrene u sektaštvo. Daću samo jedan primer, ali veoma indikativan. U esperantičkim publikacijama često ćemo naići na sledeći citat velikog lingviste Antoana Mejea: "Svaka teorijska diskusija je uzaludna, esperanto je funkcionisao"⁹. A ova rečenica,

⁹ Na primer, u navedenom Žantonovom delu, str. 123, gde se ne navodi njegov izvor ili u *L'espéranto, un droit à la communication*, brošura Francuske unije za esperanto, bez datuma, str. 13.

izvučena iz knjige čije je izdanje odavno rasprodato i koja se ne može naći, citirana je, naravno, izvan svog konteksta: rečenica koja sledi u originalnom tekstu - "samo mu nedostaje to što nije ušao u praktičnu upotrebu"¹⁰ - daje joj drugačiji smisao. Ali, eto, sledeća rečenica se ne navodi. U stvari, Meje uopšte nije bio protivnik ideje o jednom veštačkom međunarodnom jeziku; nekoliko stranica dalje, on, uostalom, piše: "Praktična korisnost postojanja jednog međunarodnog jezika je očigledna. I, kako je takav jezik moguć, on treba da bude stvoren"¹¹. Ali, reklamersko korišćenje jednog citata koji je izvučen iz svog konteksta pruža naučno jemstvo ideji koja svakako nije bila Mejeova, a to je da se esperanto više koristi nego što se zaista koristi.

Sociolingvistički pristup

Bilo kako bilo, ovaj problem sè, po mom mišljenju, ne postavlja u ovim kategorijama. Da bismo razumeli "femon esperanto" svakako je korisno nastojati da shvatimo njegovo poreklo i analizirati ponašanje esperantista. Na tom planu, jasno je da ideja o jednom univerzalnom jeziku koji bi ceo svet učio kao drugi jezik polazi od plemenitih i poštovanja dostoјnih načela, kao što je jasno da "borci" za esperantizam ne brane nikakav lični interes, što nije slučaj sa svim idejnim pokretima...

¹⁰ Antoine Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Pariz, 1928, str. 278.

¹¹ Nav. delo, str. 282.

Ali, pravo pitanje jeste da utvrdimo da li je na osnovu onoga čemu nas uči istorija jezika verovatan uspešan ishod esperantističkog projekta ili, drugim rečima, da se ovaj projekt analizira sa sociolingvističkog stanovišta.

1) U ovoj knjizi smo stalno mogli da vidimo (uporedi posebno poglavlje VIII) da je ekspanzija jednog jezika u prostoru i vremenu uvek izraz jedne druge ekspanzije - vojne, ekonomске, verske, kulturne, itd., da ona svedoči o jednom dubljem društvenom komešanju. I ovde se možemo zapitati: kojeg bi dubokog društvenog komešanja esperanto (ili bilo koji drugi veštački jezik) bio izraz? Napisao sam u uvodu da istorija jezika predstavlja jezičku stranu istorije društva, i da jedan jezik koji se prostorno širi predstavlja jezički pokazatelj da se jedna grupa prostorno širi, tačnije, govornici te grupe. Ali esperantofonska zajednica, kao grupa govornika, postavlja jedan teorijski problem, jer ona predstavlja određenu dijasporu, raštrkanu zajednicu. A u istoriji nemamo nijedan primer da je neka jezička dijaspora uspela da nametne svoj jezik. Jedini primer na koji bismo mogli da pomislimo je primer pretvaranja hebrejskog iz mrtvog u živi jezik, ali je pre toga morala biti stvorena država Izrael, te se možemo zapitati da li je u stanju da živi jedan jezik koji nema svoju teritoriju na kojoj je ponikao.

2) Dakle, esperantistički projekt se na teorijskom planu čini neostvarljivim, ili barem ne odgovara ničemu što bi nam bilo poznato, ali to nije dovoljno da ga diskvalifikujemo. Po njega su, međutim, mnogo nepovoljniji rezultati svih proučavanja koja su obavljena o tome kako su ljudske zajednice upravljale mnogojezičnošću. U više navrata sam suprotstavljao dve vrste pristupa ovom problemu, jedan *in vivo*, na terenu, i drugi *in vitro*, u laboratori-

ji. A jasno je da esperanto spada u ovaj drugi pristup i da društvena praksa, kad god se pojavi neki problem komunikacije, neće tražiti rešenje okrećući se esperantu. U drugom delu ove knjige smo videli kako se razvijaju ekspanzivni jezici, kako ljudi na pijacama uspevaju da komuniciraju, uprkos mnogojezičnosti, i kako ova praksa trgovinske razmene predstavlja možda prefiguraciju jezičke situacije sutrašnjice, s obzirom da pijaca otkriva velika ekspanzivna gibanja.

U svemu tome esperanto nije prisutan, i to je normalno: on spada u domen jedne drugačije logike. Ali, hladna sociolingvistička analiza situacije može da nas dovede samo do jednog zaključka: **malo se verovatnim čini da će se za rat među jezicima naći pacifističko, idealističko rešenje**. Možemo da žalimo zbog toga, ali lična osećanja nemaju šta ovde da traže: ličnost Zamenhofa pridružuje se ličnosti Žana Žoresa koji je u osvit Prvog svetskog rata vodio neumornu bitku za mir.

ZAKLJUČAK

Svet, koji je mnogojezičan od samog svog postanka, predstavlja, dakle, baš zbog te mnogojezičnosti popriše semiotičkog sukoba velikih razmara, stalne tenzije između restriktivnog i ekspanzivnog, jezika domaćeg ognjišta i jezika na kojem se zarađuje hleb, jezika vlasti i jezika manjina. Ova tenzija je jedan od pokretača istorije, a jezici se menjaju kao što se menja svet, pri čemu evolucija njihovih međusobnih odnosa svedoči o evoluciji društava. Videli smo kako se ovaj "rat medu jezicima" vodi na različitim bojnim poljima, od porodice do pijace, duž puteva kojima se razastiru ekspanzivni jezici, ali smo isto tako videli kako ga na jednom drugom nivou vode ne više govornici već njihovi rukovodioci, ne više duž puteva koji presecaju granice, već u krutim okvirima državnih granica. Rat je uvek državna stvar.

"Ako državnik uspe... da kontroliše tok jezika u jednoj od njegovih odsudnih etapa, on svojoj vlasti pridodaje jednu drugu vlast, anonimnu i efikasnu"¹, piše Klod Ažež

¹ C. Hagège, *L'homme de paroles*, Pariz, 1985, str. 203.

i nastavlja, nešto dalje: "Svaka jezička politika ide na ruku vlasti učvršćujući je jednom od njenih najsolidnijih potpora". Poput eha, u naslovu članka Glna Viljamsa /Glyn Williams/ postavlja se sledeće pitanje: "Jezičko planiranje ili jezička eksproprijacija"?². A ova dva citata lepo sažimaju problem koji se pred nas postavlja na kraju ove knjige.

Jezičko planiranje se može smatrati jednom od tehnika koje su stvorili sociolingvisti, tehnikom koja se može podeliti na dva velika domena, delovanje na jezik (ili unutrašnje delovanje) i delovanje na jezike (ili spoljašnje delovanje), a u okviru ova dva domena možemo da vršimo dalje podele (neologija, pismo, ujednačavanje dijalektalnih formi itd): kao tehnika, planiranje je posao koji obavlja lingvist, ono čak predstavlja polje na kojem njegova intervencija najviše zadire u budućnost našeg društva, pošto je sudbina jezika sudbina njegovih govornika. Ali, mi smo u ovim različitim domenima takođe videli da je intervencija na jezik ili na jezike ponekad nasilna. Naime, svako planiranje prepostavlja određenu politiku, politiku određene vlasti. I stoga se lingvist suočava sa jednim deontološkim problemom: pošto deluje na jezike, ni on nije mimo mehanizama vlasti.

Ta vlast, državna vlast, interveniše na planu koji sam nazvao traženjem rešenja *in vitro*, a nasuprot ovim rešenjima birokratskog tipa, u društvenoj praksi se pojavljuju rešenja *in vivo*. Previše sam isticao činjenicu da istorija je-

² G. Williams, "Language Planning or Language Expropriation?", treba da se pojavi u *Journal of Multilingual and Multicultural Development*.

zika predstavlja jezičku stranu istorije društava da bi se ovaj rat mogao posmatrati kao rat *per se*. Jezički sukobi nam govore o društvenim sukobima, jezički imperijalizmi su uvek znaci drugih imperijalizama, a odostrag rata među jezicima nazire se jedan drugi rat, ekonomski, kulturni (čije smo brojne ilustracije videli u našim analizama slučajeva), dok obrnuto, pri tom, ne mora da važi: japanska privreda, na primer, preplavljuje svojim proizvodima svetsko tržište, dok japanski jezik, međutim, ne prati ovo kretanje.

Hteo on to ili ne, "planer", dakle, počinje da igra određenu ulogu u ovim konfliktima, i u ovim imperijalizmima.

Moguće je da se, spram vlasti koja interveniše *in vitro*, *in vivo* stvore polovi otpora: rat koji se vodi na terenu sva-kodnevno nam pruža primere za to. Međutim, lingvist se najčešće nalazi na drugoj strani, na strani vlasti, premda on sebe smatra njenim stručnjakom ili savetnikom: jezičkim službenicima, ukoliko o tome ne povedu računa, preti opasnost, kao i svim državnim službenicima, da postanu sluge države. Ukažao sam na naučni paradoks koji ova situacija razotkriva, pošto lingvist, koji je uključen u neku operaciju planiranja, deluje na jezik, a s druge strane je svestan da jezik ima sopstveni autonomni život. Ali lingvist takođe zna da je taj sopstveni život proizvod delovanja govornika, njihove društvene prakse, i da se intervencijom u domenu planiranja teži da se govornicima oduzme njihov jezik: svako planiranje vodi šačica planera koja ima svu vlast nad onima koji su tome podvrgnuti...

To nikako ne znači da upravljanje ovim problemima treba prepustiti vlasti, upravo obratno. Ako je rat nastavljanje politike drugim sredstvima, onda jezička politika predstavlja uglađenu formu rata među jezicima. I, kada se

jednom oslobodi pacifističkih iluzija, lingvisti u obavljanju njegovog posla ne preostaje ništa drugo do da se ponaša kao građanin i da nad tom politikom u svakom trenutku sprovodi demokratski nadzor.

BIBLIOGRAFIJA

- P. Agee, *Journal d'un agent secret*, Paris, 1976.
- X. Albo, *Los mil rostros del quechua*, Lima 1974.
- M. Alioni, *La vida del pueblo shuar*, Sucua 1978.
- R. Allardice, *Language Equilibrium in the Soviet Union* dissertation submitted in partial fulfilment of the degree of Master of Arts , University of York, 1984.
- J.-J. Ampère, *Promenade en Amérique*: Etats-Unis-Cuba-Mexique, Paris 1855.
- Apte, "Multilingualism and its Socio-political Implications: an Overview", et "Language Controversies in the Indian Parliament: 1952-1969", In W. O'Barr, J. O'Barry, *Language and Politics*, La Haye 1976.
- I. Asgurally, *La situation linguistique de l'île Maurice*, thèse de 3e cycle, Paris, Université René Descartes, 1982, sous la direction de L.-J. Calvet.
- R. Avila, "La langue espagnole et son enseignement: oppresseurs et opprimés", *La crise des langues*, Paris 1985.
- R. Balibar, *l'institution du français*, Paris 1985.
- D. Barnes, "The implementation of Language Planning in China", *Progress in Language Planning*, J. Cobarrubias et J. Fishman ed., Berlin 1983.
- R. Barthes, *Mythologies*, Paris 1957.

- L. Bazin, "La réforme linguistique en Turquie", in *La réforme des langues, histoire et avenir*, tome 1, Buske Verlag, Hamburg 1985.
- H. Ben Jelloun, *Pédagogie des jeunes sourds au Maroc, cas de Tetouan, problèmes linguistiques*, thèse de 3e cycle sous la direction de Frederic François, Université Descartes, Paris 1986.
- E. Benyeniste, "Communication animale et langage humain", *Diogène*, 1, 1966.
- P. Berics, "Les Amers-looks", *Le Monde*, 10 décembre 1985.
- S. Bernus, *Particuralismes ethniques en milieu urbain: l'exemple de Niamey*, Paris, Institut d'ethnologie, 1969.
- Bible*, Bibliothèque de la Pléiade, Paris 1956.
- R. Blachère, *Introduction au Coran*, Paris 1959.
- K. Bochman, "Pour une étude comparée de la glottopolitique des fascismes", in *Problèmes de glottopolitiques*, Université de Rouen, 1985.
- A. Bounfour, *Théories et méthodologies des grandes écoles de rhétorique arabe*, thèse roncotée, sous la direction de R. Barthes, Ecole pratique des hautes études, 6e section, Paris 1976.
- G. Bouthillier et J. Meynaud, *Le choc des langues au Québec, 1760-1970*, Montréal 1970.
- F. Brunot, *Histoire de la langue française*, tome I, Paris, 1905, tome II, Paris 1906, tome V, Paris 1917, tome VIII, Paris 1935.
- P. Burney, *Les langues internationales*, Paris 1966.
- L.-J. Calvet, "Sur une conception fantaisiste de la langue: la newspeak de George Orwell", *La Linguistique*, 1969, 1.
- L.-J. Calvet, *Linguistique et colonialisme*, Paris 1974.
- L.-J. Calvet, ed., *Marxisme et linguistique*, Paris 1977.
- L.-J. Calvet, "La route sel/or et l'expansion du manding", in *Traces* N° 4, Rabat 1980.
- L.-J. Calvet, *Les langues véhiculaires*, Paris 1981.

- L.-J. Calvet, "The spread of mandingo: military, commercial and colonial influence on a linguistic datum", in *Language Spread*, Indiana University Press, Bloomington 1982.
- L.-J. Calvet, *La tradition orale*, Paris 1984.
- L.-J. Calvet, *Les langues du marché*, Paris, Université René Descartes, 1985.
- L.-J. Calvet et al., *Rapport de mission à Ziguinchor*, Paris, CERPL, 1985.
- L.-J. Calvet, "Le plurilinguisme à l'école primaire", *Migrants formation*, 1985, N° 63.
- L.-J. Calvet, "Mehrsprachige Märkte und Vehikularsprachen: Geld und Sprache", *OBSf* N° 31, Bremen 1985.
- L.-J. Calvet, "Trade Function and Linga Francas", *The Fergusonian Impact*, vol. 2, *Sociolinguistics and the Sociology of Language*, Berlin-New York-Amsterdam 1986, pp. 295-302.
- L.-J. Calvet, "L'enjeu néologique et ses rapports à l'idéologie" communication au 13e Congrès international de linguistique fonctionnelle, Corfou, 24-29 août 1986.
- M. Calvet et F. Wioland, "L'expansion du wolof au Sénégal", *Bulletin de l'IFAN*, N° 3-4, 1967.
- Chin-Chaun Cheng, "Contradiction in Chinese Language Reform", *International language of Sociology of Language*, 59, 1986.
- P. de Cieza de Leon, *El señorío de los Incas*, Lima 1967.
- A. Cohen-Solal, *Sartre*, 1905-1980, Paris 1985.
- Colegio de etnologos y anthropologos sociales, *El ILV en Mexico*, Mexico 1979.
- B. Comrie, *The languages of the Soviet Union*, Cambridge 1981.
- J. Contenté, *L'aigle des Caraïbes*, Paris 1978.
- M. Coyaud, *Questions de grammaire chinoise*, Paris 1969.
- D. Dalby, "The Indigenous Script of West Africa", *African Languages Studies* N° 8, 1967, N° 9, 1968, N° 10, 1969.

- J. Das Gupta, *Language Conflict and National Development*, Berkley 1970.
- J. Das Gupta, C. Ferguson, "Problems of Language Planning", *Language Planning Processes*, Mouton, La Haye 1971.
- R. Descartes, *Oeuvres et lettres*, Paris, Bibliothèque de la Pléiade, 1937.
- X. Deniau, *La francophonie*, Paris 1983.
- J. de Francis, "Language and Script Reform in China", *Advances in the Creation and Revision of Writing Systems*, La Haye 1977.
- M. Dieu et P. Renaud, "A propos d'une étude statistique du multilinguisme au Cameroun: quelques problèmes méthodologiques", in P. Wald et G. Manessy, *Plurilinguisme*, Paris 1979.
- Delaforge (capitaine), *Grammaire et méthode bambara*, Librairie militaire Charles-Lavaudelle.
- C. de Heredia, "Les parleres français des migrants", *J'cause français, non?*, Paris 1983.
- M. Delafosse, *Haut-Sénégal Niger*, Paris 1912.
- N. Dorian, *Language Death, The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*, Philadelphie 1981.
- W. Dressler, "On the Phonology of Language Death", in *Papers of the 8 th Regional Meeting*, Chicago Linguistic Society, Chicago 1972.
- A. Dubly, Evaluacion de las escuelas radiofonicas de Sucua, "Radio Federacion", INEDES, Quito 1973.
- J. Dubois et al., *Dictionnaire de linguistique*, Paris 1973.
- P. Duboz, *Etude démographique de la ville de Brazzaville, 1974-1977*, Bangui, ORSTOM, 1979.
- R. Fasold, *The sociolinguistics of society*, Oxford 1984.
- Fédération des centres shuars, *Solucion original a un problema actual, Fédération de centros shuar*, Sucua 1976.
- R. Fenoux, *Discours sur la fonction internationale de la langue française*, Liège, s. d.

- C. Ferguson, "Diglossia", *Word*, 1959.
- A. Fernandez-Garay, La mort des langues, bibliographie critique, mémoire de DEA, Université René Descartes, Paris 1986.
- F. Ferrer i Girones, *La persecucio política de la llengua catalana*, Barcelone 1985.
- J. Fishman, "Bilingualism with and without diglossia, diglossia with and without bilingualism" *Journal of Social Issues*, 1967, N° 32.
- J. Fishman, *Sociolinguistics, a brief Introduction*, Rowley, Mass., 1970.
- J. Fishman, "Language policy: past, present and future", in *Language in the USA*, Cambridge 1981.
- R. Fouts, R. Rigby, "Man-Chimpanzee Communication", *How Animals Communicate*, T. Sebeok ed., Bloomington 1976.
- G. Galtier, *Problèmes dialectologiques et phonographématisques des parlers mandingues*, thèse de 3e cycle sous la direction de Lionel Guerre et Serge Sauvageot, Université de Paris VII, 1980.
- M. Garcia-Ripoll Duran, "Cent anys d'esperanto. Apunts per a una sociologia d'una llengua internacional minoritzada", communication au IIe congrès international de la llengua catalana, Girona 1986.
- G. Grandguillaume, *Arabisation et politique linguistique au Maghreb*, Paris 1983.
- A. Gillian, "Language and Development in Papua New Guinea", *Dialectical Anthropology*, 8, 1984.
- J.-P. Goudallier, "Sprache und Macht: Wie ein Gesetz in Frankreich die Sprache reinigen will", *Dialect*, N° 6, 1982, pp. 28-37.
- G. Guitel, *Histoire comparée des numérotations écrites*, Paris 1975.
- C. Hagège, "Babel, du temps mythique au temps du langage", *Revue philosophique*, N° 4, 1978.

- C. Hagège, *L'homme de paroles*, Paris 1985.
- E. Haugen, "Planning for a Standard Language in Modern Norway", *Anthropological Linguistics*, 1.3. 1959.
- E. Haugen, *Language Conflict and Language Planning, the Case of Modern Norwegian*, Cambridge, Harvard University Press, 1966.
- S. B. Heath, "A National Language Academy? Debate in the New Nation", in *International Journal of the Sociology of Language*, N° 11, 1976. pp. 9-43.
- Hvalkof et Aaby, *Is God an American? An anthropological Perspective on the Missionary Work of the Summer Institute of Linguistics*, Danemark 1981.
- P. Janton, *L'espéranto*, Paris 1973.
- O. Jespersen, Nature, évolution et origine du langage, Paris 1976.
- J. Knappert, "Language in a Political Situation", *Linguistics*, 1968, 39.
- S. W. Koelle, *Grammar of the Vaï Language*, Londres 1854.
- P. Labrousse, "Réformes et discours sur la réforme, le cas indonésien", *La réforme des langues*, Hamburg 1985.
- W. Lehmann ed., *Language and Linguistics in the People's Republic of China*, University of Texas, 1975.
- A. Le Palec, "Brazzaville, note sur la situation linguistique de deux quartiers", communication à la Ve table ronde de l'AUPELF, Yaoundé 1981.
- A. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, Paris 1964.
- L. Lévy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Paris 1951.
- G. Lewis, *Multilingualism in the Soviet Union*, La Haye 1972.
- A. Martinet, *Des steppes aux océans*, Paris 1986.
- J. Maurais, ed., *La crise des langues*, Paris 1985.
- R. Mashinkash, *La educación entre los Shuar*, Sucua 1976.
- A. Meillet, "Comment les mots changent de sens", *L'année sociologique*, 1905-1908.

- A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris 1928.
- E. Michenot, *Parler-Pouvoir: études des caractéristiques du quechua et des conséquences de la situation de contact avec la langue officielle: Cochabamba, Bolivie*, thèse de 3e cycle sous la direction de D. François, Paris, Université René Descartes, 1983.
- J.-C. Milner, *L'amour de la langue*, Paris 1978.
- F. Mistral, *Lou tresor dou felibridge*.
- P. Muysken, *Pidginization in the Quechua of Lowlands of eastern Ecuador*, Instituto inter-andino de desarollo, University of Amsterdam, 1975.
- Qoran: Le Koran*, traduction de Savary, Paris 1958.
- I. Rojas, *Expansion del Quechua*, Lima 1980.
- A. Rygaloff, *Grammaire élémentaire du chinois*, Paris 1973.
- P. de Saint-Robert, préface à *Guide des mots nouveaux*, Paris 1985.
- R. Schläpfer, *La Suisse aux quatre langues*, Genève 1985.
- B. Schlieben-Lange, "The Language Situation in Southern France", in *Linguistics*, 191, 1977.
- F. Schoell, *La langue française dans le monde*, Paris 1936.
- A. Sidikou, *Niamey: étude de géographie socio-urbaine*, thèse de doctorat d'Etat, 2 volumes, Rouen 1980.
- SIL, *Estudios acerca de las lenguas Huarani (Aucua), Shimigae y Zapata*, Quito 1959.
- M. Swadesh, *Le langage et la vie humaine*, Paris 1986.
- S. Takdir Alisjahbana, *Language Planning for Modernization, the Case of Indonesian and Malaysian*, Mouton, 1976.
- A. Torero, "Linguistica e historia de los Andes del Peru y Bolivia", in *El Reto del multilingüismo en el Peru*, Lima 1972.
- A. Torero, *El quechua y la historia social andina*, Lima 1974.
- K. Von Frisch, "Decoding the Language of the Bee", *Science*, N° 185, 1974.
- D. Waggoner, "Statistics on language use", in *Language in USA*, Cambridge 1981.

- D. Westermann, *Les peuples et les civilisations d'Afrique*, Paris 1970.
- G. Williams, "Language Planning or Language Expropriation?", à paraître in *Journal of Multilingual and Multicultural Development*.
- M. Yaguello, *Les fous du langage*, Paris 1984.
- J. Yanco, *Niamey, une communauté bilingue*, non publié, Niamey, 1983.
- Yang Jian, "Problèmes de chinois contemporain"; *La crise des langues*, Paris 1985.
- Zhou Youguang, "Modernization of the Chinese Language", *International Journal of Sociology of Language*, N° 59, 1986.

SADRŽAJ

UVOD	5
Prvi deo <i>POREKLO SUKOBA</i>	
I PITANJE POREKLA	13
II RELIGIJE I JEZIK	33
Mit o jedinstvenom poreklu i nadmoćnosti	33
III MNOGOJEZIČNI SVET	47
Bilingvizam i diglosija	47
Francuski "razvijač"	54
Pismo	65
IV IDEOLOZI NADMOĆNOSTI	69
Grci, varvari i drugi	69
Di Bele i njegova odbrana	73
Rivarol i univerzalnost francuskog jezika	78
Ideolozi rata	83

Drugi deo
BOJNO POLJE

V RESTRIKTIVNO I EKSPANZIVNO	87
Restriktivno (gregarijski) pol	88
Ekspanzivni pol	90
Primer Gavoa	91
Pigmalion i Dominisi	93
Mauricijus	97
Jezik i pripadnost	100
VI PORODIČNA BITKA	106
Primer Senegala	107
Maternji ili očinski jezik?	109
Od maternjeg ka nacionalnom jeziku	112
Porodica nasuprot društvu	115
VII PIJACE I JEZICI	119
Pijace Kantona (Kina)	121
Pijace Brazavila (Kongo)	126
Mala pijaca u Nijameu (Niger)	131
Pijaca i upravljanje mnogojezičnošću	136
VIII EKSPANZIVNI FENOMEN	140
Primer kećue	141
Faktori širenja ekspanzivnih jezika	146
- <i>Geografski faktor</i>	147
- <i>Urbani faktor</i>	148
- <i>Ekonomski faktor</i>	149
- <i>Verski faktor</i>	150
- <i>Vojni faktor</i>	151
- <i>Politički faktor</i>	151
Ipak komuniciraju	152
IX UMIRANJE JEZIKA	155
Govorimo mrtve jezike...	156

Isčezavanje jezika	159
Kečua iz Kočabambe	161
Umiranje jezika	165
Lingvistika i sociolingvistika	169

**Treći deo
U ŠTABOVIMA**

X JEZIČKA POLITIKA I PLANIRANJE: PRVI PRISTUP	175
XI STUDIJE SLUČAJEVA: UPRAVLJANJE MNOGOJEZIČNOŠĆU	184
Slučaj Kine	184
- 1949-1956: jezička raznolikost	187
- 1956-1965: program <i>putong hua</i>	188
- 1966-1976: kulturna revolucija	190
- <i>Od 1976.</i>	192
Slučaj Indije	193
Slučaj Gvineje	200
- <i>Odrasli</i>	201
- <i>Škola</i>	202
Diskusija	205
XII STUDIJE SLUČAJEVA: JEZIČKO PLANIRANJE I NACIONALIZAM	209
Slučaj Norveške	209
Slučaj Turske	214
Diskusija	217
XIII STUDIJE SLUČAJEVA: JEZIČKA BORBA HIVAROSA IZ EKVADORA	223 *
XIV JEZIČKA POLITIKA I IMPERIJALIZAM: LETNJI LINGVISTIČKI INSTITUT	234
Globalni prikaz	234
	337

Prve kritike	239
Slučaj Ekvadora	243
Kakva jezička politika?	246
XV RAT MEĐU PISMIMA	249
Pisma naroda Mandingo	249
Sovjetski primer	253
Kineski primer	257
- <i>Reforma znakova</i>	257
- <i>Reforma pin'jina</i>	261
Diskusija	264
XVI RAT MEĐU REČIMA	268
Prvi pristup	268
Primer bambare	271
Neologija i ideologija	275
XVII ROVOVSKI RAT:	
SLUČAJ FRANCUSKOG	282
Ekspanzija francuskog	282
Uzroci ekspanzije, a potom uzmicanja francuskog jezika	286
Ratna čarkanja u Kvebeku	288
“Odbrana” francuskog	293
Između neefikasnosti i šovinizma	296
Frankofonska zajednica	301
XVIII PACIFISTIČKA ILUZIJA I ESPERANTO	311
Istorijski reperi	311
Esperantistička ideologija	316
Sociolingvistički pristup	320
ZAKLJUČAK	323
BIBLIOGRAFIJA	327